Blážková

UČEBNÍ TEXTY VYSOKÝCH ŠKOL

Janáčkova akademie múzických umění v Brně

Úvod do herecké psychologie

Hugo Široký

1964

Státní pedagogické nakladatelství, n. p.
Praha

Čím je člověk vzdělanější, tím je lepší
ve svém povolání. To platí od nejnižšího
až ke špičce.

Herec, který něco ví, je lepší než ten,
kterému se to musí všechno vysvětlit,
a nakonec to nepochopí.

JAN WERICH

NA ZAČÍTEK

Úvod je místem, kde se autor tak trochu pokouší sám sebe vysvětlit a tak trochu sám sebe omluvit. Je to stará tradice a nemíním se připravit o její výhody.

Následující stránky by rády sloužily jako učební text psychologie pro herce. Rozsah látky je pojat šíře, nežli vyžaduje zkouška. Důvodem je poměrně malá přístupnost k literatuře, která by mohla býti sadávána ke studiu. Obsah kapitol tedy spíše představuje materiál ke zpracování otázek, nežli závaznou látku k učení zpaměti. Ani jinak se nedomnívám, že by memorování psychologie bylo suverénní cestou k jejímu zvládnutí. Efekt výuky je možno měřit jen tím, nakolik se posluchači naučili psychologicky myslet, nakolik byla umírněna jejich pozornost a citlivost pro pochopení ostatních lidí a sebe sama, nakolik byli podníceni k přemýšlení.

Herec nepotřebuje znát poučky, ale potřebuje vidět problémy psychologie člověka v celé šíři.

Nechtěl jsem se zabývat těmi otázkami, které zasahují do jiných předmětů herecké teorie; chtěl bych podat nárys psychologických poznatků a problémů spíše obecněji, aby si herec z obecných psychologických základů mohl už sám odvodit potřebné pro svou denní práci na sobě samém i na rolích.

Pokud je to možné, snažil jsem se o vyjadřovací přesnost. Někdy se stane, že formulace je sice přesná, ale krajně neestetická. Někdy dopadne tak, že vzdor dobré vůli je neestetická a nepřesná současně.

Některé téze se v různých souvislostech opakují. Chceme-li zachovat určitou ucelenost jednotlivých kapitol, je obtížné se tomu zcela vyhnout.

Třebaže sdílím obdiv k jisté proporcionálnosti a harmonii, nepodařilo se mi, aby všechny kapitoly byly stejně dlouhé. Utěšuji se tím, že to vyplývá z jejich závažnosti a z toho, nakolik podávají svůj obsah "od Adama" a nakolik mohou počítat s tím, že některé otázky byly vysvětleny v kapitolách jiných.

Poměrně hojná citace pramení především z úcty k těm, od kterých se učíme, ať už s nimi polemizujeme, nebo jejich poznatky přejímáme. První okolnost bývá někdy pro věc užitečnější, nežli druhá. Poslouží-li jména autorů hlubším zájemcům jako vodítko při pátrání v knihovním katalogu, budu rád.

21995 21

K přehlednější orientaci slouží - vedle závěrů na konci oddílů a souhrnů na konci kapitol jmenný a věcný rejstřík a vysvětlení termínů, které nebyly vysvětleny v textu.

Pokud se týče perspektiv výuky herecké psychologie, zdá se, že klasický způsob přednášení a poslouchání je užitečné doplnit rozšířenými praktiky. V praktických jsou studenti začleněni do studijních skupin, probíhajících na podkladě metodiky skupinové práce, slučující zkušenosti diskusních a psychodramatických skupin. Jsou-li přednášky zaměřeny všeobecně, pak ve skupinách se má posluchač učit sám na sobě, aby si dokázal zpracovat své vlastní problémy a mohl si lépe ujasnit svůj vztah k hereckému umění.

Přerov, květen 1963.

Hugo Široký

Je mi milou povinností poděkovat na tomto místě odb.as.Vladimíru Smékalovi z Psychologického ústavu UJEP v Brně za některé připomínky, s.Marii Schenkové z Psychiatrické léčebny v Opavě za mnoho cenných podnětů k práci.

Za přípravu skript k tisku děkuji kolektivu sociálních pracovnic z Psychiatrické léčebny ve Šternberku a především obětavé spolupráci s.Libuše Dopitové.

O B S A H

	Str.
Na začátek	4
Obsah	7
I. VZNIK A VÝVOJ PŘEDSTAVY DUŠE	11
1. Archaické představy o duši	11
2. Zdroj idealistických představ o duši	16
3. Gnoseologické předpoklady a psychologické mechanismy víry v nehmotnou duši	19
S o u h r n	23
II. FYZIOLOGICKÉ ZÁKLADY MATERIALISTICKÉ PSYCHOLOGIE	24
1. Pojem reflexu	24
2. Učení o signálních soustavách	26
3. Dynamický stereotyp	27
4. Podráždění a útlum	28
5. Fázové stavy	32
S o u h r n	33
III. PŘEDMĚT PSYCHOLOGIE	34
1. "Vědomé" a "nevědomé" v duševních procesech	34
2. Psychologie jako samostatná věda	36
3. Předmět herecké psychologie	39
S o u h r n	40
IV. OSOBNOST	42
1. Osobnost v teórii herectví	42
2. Pojem osobnosti	42
3. Polemika o pojetí osobnosti	45
4. Genotyp, fenotyp a konstituce	47
5. Osobnost, jáství, subjekt, temperament, charakter, povaha.	52
S o u h r n	54
V. BIOTYPOLOGICKÉ ASPEKTY OSOBNOSTI	55
1. Působení tělesného zevnějšku	55
2. Tělesný habitus a osobnost	56
3. Obličej, maska a osobnost	58
4. Typ a typologie	61
5. Lidoznalství	62

6. Biotypologické koncepce 64
7. Somatotypologie a herectví 69
S o u h r n 71

VI.PSYCHOLOGICKÉ TYPY 72
1. Úvod k psychologické typologii 72
2. Některé směry v psychologické typologii 76
3. Klasické temperamenty a Pavlovovy typy vyšší nervové činnosti 78
4. Typologie C.G.Junga 81
5. Kretschmerův systém 84
6. Sheldonův systém 90
7. Typy osobnosti v životě a na jevišti 91
S o u h r n 96

VII.DYNAMICKÉ POJETÍ OSOBNOSTI 97
1. Myšlenka evoluce a pojetí osobnosti 97
2. Instinkty a pudy 99
3. Leonhardova klasifikace instinktů a pudů 102
4. Vrstvy osobnosti 111
5. Popudy a motivy v životě osobnosti 115
6. Klíčové motivace v pojetí některých směrů a škol 117
7. Procesy v dynamice osobnosti 122
8. Poznámky k dynamickému pojetí osobnosti 133
S o u h r n 135

VIII.PSYCHOLOGIE SKUPIN A PSYCHODRAMA 137
1. Sociální psychologie 137
2. Vývoj mezilidských a skupinových vztahů 140
3. Společenské role a skupiny 144
4. "Setkání" a "sociální atom" 149
5. Vnitroskupinová dynamika 150
6. Sociogram 153
7. Některé praktické aspekty užití sociogramu 159
Skupiny a třídy 159
8. Psychodrama 160
S o u h r n 168

IX.PSYCHOLOGIE HERECTVÍ 170
1. Teoretické souvislosti herectví a psychodramatu 170
2. Dítě a hra 170
3. Kult, ritus a magické jednání 172

4. Prvky herectví v chování a projevech lidí 174
5. Napodobivost 177
6. Sugesce a hypnóza 179
7. Sen, snění, fantazie a skutečnost 182
8. Symbol a symbolizace 186
9. Diskuse o pojmu herectví 189
10. Proces herecké tvorby 190
11. Typy herecských osobností 194
S o u h r n 195

X. PSYCHOLOGIE DIVÁKA 197
1. Skupinové charakteristika 197
2. Skupinová aktivita diváků 198
3. Vztah skupiny diváků k jevištnímu ději 199
4. Interakce hlediště a jeviště během představení 201
5. Průběh divákova zážitku 201
6. Společenská funkce divadla 204
S o u h r n 207

XI. PSYCHOLOGIE POHYBOVÉHO VÝRAZU V ŽIVOTĚ A NA JEVIŠTI 208
1. Výraz a projev 208
2. Zvukové projevy 210
3. Funkce mimiky a gestiky 216
4. Držení těla a chůze 219
5. Cit a herecký výraz 229
S o u h r n 233

XII. PSYCHOPATOLOGIE A HERECTVÍ 235
1. Psychopatologie v dramatu 235
2. Neurózy a neurotici 239
3. Psychopatické povahy 244
4. Oligofrenie a demence 246
5. Psychózy 249
6. Psychopatologické problémy herecké profese 260
S o u h r n 265

Rejstřík jmenný 267
Rejstřík věcný 272

I.

VZNIK A VÝVOJ PŘEDSTAVY DUŠE

Mnohým bojům a zvláštnostem dnešní psychologie lépe porozumíme, sledujeme-li vývoj představ o duševnu, které je předmětem psychologie, od jeho zjistitelných počátků k dnešku. Vývojové pojetí duševna nám zároveň usnadňuje pochopení gnoseologických a společensko-historických kořenů idealismu, který pod různými maskami a často pod záštitou důmyslné racionální apologie proniká i do myšlení moderních psychologů. Úkolem materialistické psychologie je neustále ukazovat, že jde právě o racionální a p o l o g i i , obhajobu názorů, které příslušejí dávno překonaným stupňům poznání a že tato obhajoba, která může používat vědecké terminologie, i způsobu vědecké argumentace, je "vědeckým pokusem" hájit nevědecké pozice.

1. Archaické představy o duši.

"A Bůh, Jahve, vytvořil člověka z prachu země a vdmychl do jeho nozder dech života: tak se stal člověk živou bytostí." (Gen, 2,7.) Tato věta z I. knihy Mojžíšovy představuje jeden z mnoha názorů bible na duši a ducha, jejichž působnost není zdaleka přesně rozlišena. Duše je zde spojována s dechem, je vázána na krev, při smrti člověka umírá i duše. V Knize Soudců: "... Nechť umře duše má." (Sd,16,30) "Duší živou" je také zvíře. A ze slov Knihy Kazatel zní zaznívá hluboký pesimismus: "Pokud jde o lidi, Bůh je stvořil, by viděli, že jsou zvířata jenom, neboť lidé jsou osudu hříčkou a osudu hříčkou je zvíře. Mají stejný osud: jak umírá tento, tak umírá ono a všichni mají jednu duši a člověk nemá přednost před zvířetem." (Kaz,3,18-19) "Kdo ví, zda lidská duše do výše se vznese a zvířecí zda sestoupí do země dolů?" (Kaz,3,21)

Tyto názory ovšem nebrání jiným místům Starého zákona, aby nepočítal s individuálním přežitím. Až teprve Nový Zákon vytváří představu duše, která je v povědomí věřících dodnes. Bezpochyby řeckým vlivem se uplatňuje učení o "duchu, duši a těle". Duch představuje "vyšší princip", duše nejčastěji "princip životčišný". Židovská tradice však patrně i zde těžko připouští představu samostatné duše a uvažuje o vzkříšení v těle, i když v těle "oslavenám", "duchovním".

Přes tento různorodý konglomerát názorů, jak je reprezentuje "slovo Boží", se

do katolického katechismu dostává abstraktní duše, která "...se podobá Bohu tím, že má rozum a svobodnou vůli a že je nesmrtelná... Zvíře, - němá tvář -, nemá rozumu ani svobodné vůle; uhyne-li, přestává životní síla jeho navždy." Tato představa nehmotné, netělesné duše, jako individuálního principu člověka, je produktem tisíciletého vývoje. V představě "duše" je obsaženo zobecnění archaické představy zvláštní, oživující, kouzelné magické síly. Geneze představ o duši, božstvech a bohu se ubírá stejnou cestou.

Představa duše vyrůstá na podkladě nedokonalého poznání vztahu mezi subjektem a objektem, mezi vědomím a bytím. Nejprimitivnějšími zjistitelnými představami člověka o světě nejsou představy duše či boha, nýbrž představy chybných souvislostí mezi předměty a dějem, na jejichž podkladě teprve později může vyrůstat pojem hmotě protikladného a na ní nezávislého ducha. Situace primitivního, přírodního člověka, je rozhodně nezávidění hodná. Tam, kde poslední vymoženost techniky představuje klacek, nebo kámen přivázaný k holi, je životní praxe malá, poznání okolního světa jen plamínkem svíčky v nočním pralese.

Záhadné síly, jejichž příčiny byly neprůhledné, síly, které zároveň představovaly nebezpečí, vzbuzovaly strach a současně snahu "něco proti tomu dělat"; poněvadž nebyly po ruce účinné přiměřené prostředky k ovládání těchto "mocností", sahal člověk alespoň k činům nepřiměřeným, objektivně neúčinným, ale přece však přinášejícím subjektivní úlevu aktivitou. Snad v nějakém nejasném tušení spojitosti mezi činem a účinkem (vržení kamene - zabití) si člověk uvědomuje, že může ve svém okolí navozovat změny. Neví ovšem dosud jaké změny, nezná okruh svých možností. Svým činům a myšlenkám, představám, připisuje účinky, které nemají - kouzlo. Podobně je svět kolem plný takových kouzelných souvislostí: je to m a g i c k ý svět. Tak jako jeho vůle navozuje v okolí změny, tak také nějaká neznámá vůle pohybuje listy stromů, "šeptá si", nebo "zuří vichřicí a bouří". Okolní svět, utkaný z nepřátelských sil, žádá pokoru, oběti, poslušnost, různé ústupky, zachovávání pravidel - tabu. Opomenutí nějaké věci, při které se posledně zdařil lov, by mohlo příště omezit jeho zdar - třebas by to byla věc naprosto nepodstatná. I u pověrčivých lidí můžeme zachytit podobné přežitky: vykročit pravou nohou, chystají-li se jít za závažným cílem, nevracet se, mít panenku pro štěstí.

Pro materialistu je samozřejmostí, že svět je zákonitý a tedy přirozeně vysvětlitelný. Opakem p ř i r o z e n é h o je n e p ř i r o z e n é ; něco, co se vymyká přírodnímu dění, n ě c o , c o s t r a t i l o s o u v i s l o s t s f a k t y , o v ě ř e n ý m i p r a x í . Pojem ~~nadpřirozeno~~ vyjadřuje přesvědčení, že to n e p ř i r o z e n é , irracionální, nadsmyslové - n a d p ř i r o z e n é , je postaveno mimo či "nad" přírodní dění. Nadpřirozeno je-

koby se své vyvýšené pozice ovládalo svět, jako náčelník, otrokář či feudál vládl svými podřízenými. "Vyšší moc" je nejednou chápána jako anthropomorfní zákonodárce, který může zákony odvolávat a zase přikazovat. Theologický pojem "vyšší zákonitosti", kterou člověk nemůže pochopit, je sporným pojmem. Uplatňuje pojem zákona na domnělou nadsvětskou skutečnost, jejíž zákony jsou libovolné, nevypočitatelné: tedy "vyšší" zákony jsou vlastně nezákonité.

Prvotní forma toho, co dnes označujeme jako "nadpřirozeno" vzniká na podkladě poznání vlastní bezmoci a anthropomorfického analogizování v oblasti nepoznaných objektivních souvislostí. Primitivní člověk neznal pojmu "nadpřirozena"; nadpřirozeno mu bylo přirozené; teprve uvědomění si rozporu mezi "přírodou jaká je" a systémem zděděných náboženských představ mohlo vést k přesnější formulaci protikladu "přirozený - nadpřirozený".

Přírodní člověk s magickým obrazem světa neznal rozpor mezi "rozumem a vírou". Jeho svět kouzel tehdy odpovídal jeho úzkému životnímu obzoru.

Konfrontací starých přejatých představ s novými poznatky vzniká nutnost archaické představy všelijak upravovat, pozměňovat, aby byly slučitelné s novou zkušeností. Substancializací kouzelných sil vzniká duše, duchové, božstva, která další abstrakcí nabývají znaků monotheistického nadpřirozena v podobě boha. Do představy boha se nejčastěji promítá představa vládce, otce, otrokáře, krále, podle analogií, které má lidská fantazie po ruce. Bůh deistů se už skoro do lidských věcí neplete, demokratický protestant nejednou líčí "Boha jako velkého Přítele". Od otrocky poddanského vztahu k vyšším silám, po kamarádský vztah k bohu, můžeme sledovat jak do náboženství pronikají soudobé společenské ideje.

"Nadpřirozeno" si člověk vytváří všude tam, kde není schopen porozumět přirozeným souvislostem věcí, ať už je tato neschopnost dána objektivně: neznalostí příliš složitých podmínek situace, na které je citově zainteresován, nebo subjektivně: tam, kde je vyřazena schopnost tyto věci chápat. Proto se s magickým myšlením také setkáváme u duševně nemocných, kteří jsou dezorientováni ve své psychice, ve snech, ve stavech otravy narkotiky a podobně.

Náboženství tedy vzniká tak, že člověk začíná připisovat různé vlastnosti svého v ě d o m í objektivnímu světu. Tyto vlastnosti jsou zprvu naivní a spjaté s hmotným světem: vše kolem je oživeno, kámen padá ze skály proto, že tak chce, blesk "ví", že "udeří" do lidské chýše či zabije člověka. Difusní, někdy zase lokalizované "zázračno", je známo u amerických Indiánů jako "orenda". Odmyšlením konkrétních znaků pak zůstává " o b j e k t i v o v a n é v ě d o m í - b ů h ".

Mezi těmito primitivními představami magie a křesťanským či filosofickým bohem leží celá škála mezistupňů: představy duchů, duší, božstva.

M a g i c k á p ř e d s t a v a s v ě t a j e p o d k l a d e m t a k é p r v o t n í h o f o r m o v á n í p ř e d s t a v y "d u š e".

V náboženství některých kmenů severoamerických Indiánů je duše samostatná, od těla nezávislá, opustí-li tělo, je schopna dalšího života, promění se v ochranného ducha a podobně. Někde je nehmatatelná a neviditelná, jindy je pouhým stínem jako u Algonkinů. U pacifických kmenů jsou motýli a ptáci dušemi. Hidatsové se domnívají, že člověk má několik duší, na těle nezávislých. Ztráta jedné znamená též ztrátu části života, tj. ochuravění, ztráta více duší šílenství, ztráta duše hlavní pak smrt.

Představy jsou zde dosti příbuzné novozákonnímu stupňovitému dělení člověka na ducha, duši a tělo. Složitou hierarchii duševních principů vypracovali Indové, jejichž názory najdeme i u našich mystiků, spiritistů a theosofů: 1.hmotné tělo, 2. astrální tělo (neviditelné tělo, dvojník těla zjevného), 3. síla životní - prana (dech života nashromážděný ve slunci), 4. kama (pudové složky), 5.manas - sídlo "zevního rozumu a zevní vůle", 6. buddhi - obsahuje světlo poznání, vnuknutí, vyšší inspiraci, 7. atma - duch, "božství v člověku".

U jihoamerických Indiánů nacházíme časté ztotožnění duše s krví, dechem a stínem (ohlas této víry v duši - stín nalezneme i v pohádce A.Camisse Podivuhodný příběh Petra Schlemichla). Duše statečných se vtělí v dravce, hlavně v pumy, duše zbabělců v hady a pavouky. Vidíme zde už představu jakési "substance" schopné přecházet jako "osoba" bez ohledu na tvarové tělesné odlišnosti z živočicha do živočicha, nebo dokonce do rostliny. Říše s t í n ů jakožto říše mrtvých je také součástí náboženských představ starých Řeků. Tato dalekosáhlá shoda představ však není dílem archetypů v kolektivním nevědomí (viz C.G.Jung v kapitole "Osobnost"), ale dílem příbuznosti odpovídajících stadií vývoje lidského poznání.

Proto také nalézáme takřka všeobecné archaické představy o těsném sepjetí mezi zvířetem a člověkem a odvozování původu kmene od totemového zvířete: nepochybně ve spojitosti s magií lovectví. Člověk může na sebe za určitých podmínek brát podobu zvířete, nejenže se od těla odpoutá jeho duše, ale i tělo nabývá jiné podoby. Samo tělo i s duší je zde pokládáno za tvárný materiál, schopný okamžité přeměny.

Tato víra se dosud zachovává ve Slezsku jako představa "mory", upíra, zvířete, v něž se proměňuje člověk, aby v noci upíjel jiným lidem krev. Nejedna pohádka vypráví o princi či princezně "začarovaných" v medvěda, laň či havrana.

Duch sv. bývá zobrazován v podobě holuba, Kristus se nazývá "Beránkem", Mojžíš je zobrazován - podobně jako různí domorodí kouzelníci - se zvířecími rohy.

Duše bohabojného zemřelého křesťana letí k nebi jako "bělounká holubička".

Myšlenkové kategorie jsou zde propleteny bez logické souvislosti, nesmíme však zapomínat, že přírodního člověka nerušila ani logická zásada vyloučeného třetího ani princip sporu. Proto klidně věřil ve dvě vzájemně se vylučující skutečnosti, podobně jak to činí dodnes někteří věřící.

Uctívání zvířat, zvířecích předků, ev. zbožněných vládců pocházejících od zvířat, nebo bohů se zachovalými zvířecími atributy, nacházíme také v náboženské literatuře staroegyptské. Vedle duchů zemřelých jichž existence je závislá na stavu mrtvoly (balzamování!), existují také "volní duchové", kteří mohou člověka posednout a způsobit mu nemoc (představa zcela obdobná biblickým vyprávěním). Nápis z doby Ramsese II. o zázračném vyléčení princezny Bentreše přináší vyprávění o vymítání takového ducha, který si dal říct a opustil tělo nebohé princezny, když mu byla vystrojena bohatá hostina. Bůh, který princeznu uzdravil, odlétá z dějiště z podobě zlatého sokola.

Závěry.

1. Představa duše, kterou přinášejí křesťanské církve a někteří idealističtí filosofové, je produktem dlouhodobého vývoje primitivních představ o přírodě a člověku.
2. Duše je původně představována jako krev, dech, stín apod. Obsahuje kouzelný, obživující princip.
3. Představa duše je gnoseologicky determinována vztahem objektu a subjektu, vědomí a bytí.
4. Duše jako samostatná existence je dalším stupněm abstrakce, navazující na magickou koncepci světa.
5. Magické myšlení nahrazuje logické vztahy kouzelnými souvislostmi, které vznikají anthropomorfizujícím analogizováním v oblasti neznáma.
6. Pojem nadpřirozeného rázu duše či boha vzniká teprve tehdy, když se představy přejaté od předků dostávají do konfliktu s pokročilejším poznáním přítomnosti.
7. Primitivní myšlení se neřídí logickými principy a uznává existenci vzájemně se vylučujících skutečností.
8. Neschopnost rozlišení jednotlivých f u n k c í v rámci jednoty subjektu, vede k představě mnoha d u š í v jednom těle, případně k představě stupňovité duše, jejíž každá etáž má rozmanité osudy.
9. Přes abstraktní ráz pozdní představy duše jako nemateriálního oživujícího principu, nacházíme i v pokročilých náboženských soustavách stopy primitivních představ, které tvořily materiál jejího "zduchovnění".

10. Ve stavech, kde člověk, ať už z příčin vnějších či vnitřních není schopen se orientovat ve světě a v sobě samém se často objevuje regrese k magické koncepci světa.

2. Zdroje idealistických představ o duši.

Mimo všeobecnou magickou pohotovost přispívají k tvorbě představy duše tyto nesprávně interpretované zkušenosti:

a) pozorování mrtvých a spících
b) sny
c) různé výjimečné duševní stavy: extáze, účinky drog, iluze, halucinace, duševní choroby, tělesná onemocnění
d) nepochopené fyzikální úkazy jako stín, ozvěna, odraz podoby na lesklých plochách - "zrcadlení", vítr atd.
e) anthropomorfizace zvířat (zvíře jako podobné a současně nepodobné člověku, mocnější a slabší, neustálý soupeř a partner života).

Pozorování mrtvých a spících.

Setkání člověka se smrtí jistě představuje nejtragičtější poznatek lidstvi. Už primitivního člověka smrt děsí a mrtvola se těší respektu, kterému se za živa člověk ani zdaleka netěšil. "O mrtvých jen dobře!" - mohli by se pomstít. Stran mrtvol platí celá řada příkazů a tabu: dotyk mrtvoly je pokládán za znečišťující nejen v bibli, ale i v jiných náboženstvích, některé kmeny opouštějí chýši v níž leží mrtvola a rychle mění byt, aby je nebožtík nenašel, mrtvola bývá svazována. I v Evropě se na různých místech udržel zvyk vynášet mrtvolu nohama napřed, aby se nevrátila, nebo ji vynést oknem, aby nenašla cestu zpět.

Člověk, který se pohyboval, jednal, žil, je nehybný; jeho oči se však "dívají", něco z něj zmizelo, oživující podstata se ztratila a tuto oživující podstatu si člověk zprvu nedovede představit jinak, nežli materiálně: "vydechl naposled" - odešel z něj dech, při zraněních vykrvácel - životní princip odnesla krev. Mrtvý člověk se nereaguje na volání, což ovšem není na překážku víře, že volání slyší. Probuzení z mdloby, ze spánku, kteréžto stavy jsou považovány za formu smrti, podporuje představy o vzkříšení, ožití, možnosti přivolat ducha či duši zpět do těla. Člověk byl "bez sebe" a zase "přišel k sobě".

Také staří Římané nám zanechali svůj názor: "Spánek je nejpodobnější smrti." Posmrtné znehybnění člověka, zvířete, evokuje představu odcházejícího hybatele.

ary.

Člověk však ví "z vlastní zkušenosti" co se s ním děje, když nehybně leží a spí. Cestuje v neznámých krajích, rozmlouvá se vzdálenými a zemřelými lidmi - jak jinak to vysvětlit, nežli tím, že jeho duše cestuje? Odlétla z těla, navštěvuje vzdálená a dosud nevídaná místa.

Poloha člověka ve spánku nemá být okolím měněna, aby duše našla cestu zpět. U Kobeů však duše nechodí daleko: prochází se jen kolem těla a to tak, že stojí nejprve jistou dobu u hlavy, pak přejde k nohám a konečně vstoupí ústy do těla, načež se spáč probudí. Paréciové nesmí budit spícího příliš náhle: duše by neměla čas se vrátit.

Snící člověk, který nezná nic z fyziologie a psychologie, nerozlišuje přesně sen a skutečnost. Věci, které se mu zdály ve snu jsou skutečné, stejně jako věci, které vidí za dne. Mají jen jiný druh existence - tato myšlenka pak vrcholí ve vykladačství snů, kde je sen třeba dešifrovat a odhalit jeho skrytý význam: duše, uvolněná od těla, zde vystupuje ve styk s nadpřirozeným světem, který mu může odhalit budoucnost.

Zvláštní duševní stavy.

Podstatou matoucího zážitku ve snu je okolnost, že člověk nepoznává produkty vlastní obrazotvornosti jako své: ztotožňuje se jen s částí svých fantazií, zbývající část je od něj distancována, vzdálena. Ve snu pravidelně nevěříme, že sníme, ale prožíváme výtvory své obraznosti jako realitu.

Podobné zážitky jsou vázány na některé výjimečné duševní stavy: také duševně nemocný - aniž by spal - zdánlivě "vnímá" něco, k čemu nemá postačujícího důvodu - halucinuje. Mluví-li nemocný např. s halucinací svého zemřelého dědečka, může magicky disponované okolí skutečně věřit, že má "dar" rozmlouvat se zemřelými. Víra v podobné možnosti navazující na šamanské představy o posedlosti je charakteristická pro spiritismus.

Medium je vlastně "posedlé" duchem zemřelého, který si vypůjčil jeho tělo ke svým projevům.

Zvýšená sugestibilita - tj. schopnost pokládati cizí představy či myšlenky za skutečnost bez dostatečných důkazů - napomáhá potom sugestivnímu navození podobných stavů. Tam kde se do takového stavu uvádí člověk sám, hovoříme o autosugesci. Stav zvýšené sugestibility spojený se spánkovými jevy je hypnóza.
O určitou formu hypnózy jde v extázi, kde nejčastěji prudkými tanečními pohyby, monotonními obraty, mnohdy za stále se stupňujícího tempa, začíná tanečník ztrácet kontakt s realitou, v podivné závrati okouší pocit nadšení, má dojem, že vystupuje ze svého těla, což může být podtrhnuto ještě stavem vyčerpání, který

po takové taneční produkci následuje. Prvky podobného "sebezapomenutí" můžeme najít i v rock´n rollovém fanatismu.

Zkušenosti s těmito výjimečnými stavy vedou k tomu, že lidé aktivně vyhledávají a vypracovávají techniky, které jim umožňují, jak se domnívají, takto dosáhnout "vyššího stavu","poznání božstva" atd. Opačnou cestou nežli se ubírá extáze, se dává orientální metoda nehybné koncentrace.

Jak nepřiměřený pohyb, tak nepřiměřený klid a soustředění, přivádějí rovněž ke ztrátě reality, k pocitům "zcizení vlastního těla" a tvoří živnou půdu pro autosugesci a autohypnózu.

Mystika je pak pečlivě propracovanou metodikou pěstování takových sebeklamů. Extáze je pokládána za "vytržení" z vlastního těla.

Zvláštní účinek na vnímání mají různé drogy a opojné nápoje. Už u obyčejného alkoholu můžeme sledovat účinek na vnímání tělesného schématu: v určitých fázích otravy alkoholem se tělo zdá lehké, dostavuje se pocit, jakoby se "člověk vznášel". Je to vlastně jakási iluze "odhmotnění".

Z evropského středověku se zachovaly recepty na čarodějné nápoje a masti, kterých užívaly čarodějnice před cestou na sabath: zdálo se jim, že se vznášejí, letí na místo schůzky s ďáblem a tam prožívají milostná dobrodružství, jak byla pro tyto účely ve středověku tradována.

Mnohé extatické tance domorodců předchází pití různých opojných tekutin; někdy bývají různé drogy užívány kouzelníkem k jakýmsi didaktickým účelům: adept kněžského či kouzelnického úřadu (uchazeči bývají nejednou vybíráni z určitých psychicky stigmatizovaných lidí) prochází při zasvěcování stavy, které jsou pro jiné tajemstvím a které "školitel" vyvolává pomocí hypnosugesce a omamných nápojů ve spojitosti s předepsanými cviky.

Účinek intoxikací byl mnohokrát zkoumán pokusně (delirogeny, halucinogeny).

E.TOPITSCH se domnívá spatřovat vlivy zážitku "odštěpení duše" v představách Platona, Aristotela i v transcendentálním idealismu Kantově.

Nepochopené přírodní úkazy.

Za jasných dní a jasných nocí provází člověka nerozlučně jeho stín. Zjevuje se také v podobné podobě při mihotavém světle ohně. Je pohyblivý a přece jej nelze nahmatat, ani uchopit: jak jinak, nežli jej přiřadit k duši? Tento dvojník - průvodce bývá někdy považován za jednu z mnoha duší, jindy zase za duši samu. Jakési zbytky dávné úcty ke stínu lze spatřit v indickém kastovnictví, kdy stín je jakýmsi "tabu" a snad také ve středověkém zákoníku, který připouštěl pro urozené jako ponižující trest "ztrestání na stínu".

Odraz vlastní podoby na klidné vodní hladině byl pro primitiva rovněž důkazem existence nemateriálního dvojníka. Dosud prý se příslušníci některých kmenů odmítají fotografovat ze strachu, aby nepřišli o svou duši. Když cestovatel namaloval domorodcům ptáka, nebyl to obraz ptáka - byla to "duše ptáka".

Z tohoto zorného úhlu je asi třeba chápat různé nástěnné malby jeskynního člověka, které současně reprezentovaly svéráznou realitu "duši" člověka či předmětu.

Anthropomorfizace zvířat.

Nejen člověk, ale také zvíře se přestane hýbat, když z něho vyteče krev, když dodýchá. Také ze zvířete odešla krev. Zvíře se projevuje jednou jako silnější mohutný protivník, jindy jako pokořený a přemožený zajatec. Zvíře se sice nedomlouvá lidskou řečí, nehovoří (a tím je záhadnější), ale cítí bolest, útočí, uniká, nechová se pasivně jako kámen či rostlina. Mimo různé shody v tělesné stavbě pozorovali lidé odedávna i obdoby v různých projevech a vlastnostech: dodnes můžeme slyšet přirovnání o "starém lišáku", "zmiji", "kryse", nepočítaje v to voly, krávy a prasata.

Někdy je "člověk člověku vlkem" atd. Lev je symbolem síly a hrdosti, had lsti a úskočnosti, pes věrnosti, sova moudrosti; i v době kybernetiky, raket a všestranné technizace jsou lidé "chytří jako opice", "nadřou se jako kůň", "falešní jako kočka". Promlouvají-li tyto obraty srozumitelně k lidem, jejichž denním průvodcem je stroj, jakpak by neměly být blízké člověku "mezi zvířaty"? Člověk se zvířaty někdy ztotožňoval sám sebe, jindy božstvo, bájné předky, duše zemřelých. Neodlišování podstatných a nepodstatných znaků vedlo k pocitu tajemné souvislosti všeho se vším, k vzájemné zaměnitelnosti předmětů a věcí. Člověk se může proměnit ve zvíře, stejně jako kukla v motýla, zvíře může náhle zmizet a změnit se v rostlinu, nebo se může stěhovat ona životná substance z těla do těla. Těmto nelogickým a protichůdným pocitům dala racionalizovaný tvar "metempsychika" - nauka o stěhování duší, víra v převtělování, reinkarnaci.

Závěry.

1. Představa duše je konglomerátem různorodých představ.
2. Spojení těchto představ vyplývá z neorganického spojení zkušeností, které přírodní člověk nedovedl utřídit.
3. Tyto zkušenosti a pozorování se především vztahovaly: na pozorování mrtvých, spících, omdlelých, na sny, na zážitky extáze, účinku drog, duševních poruch, na nepochopitelné přírodní úkazy a pozorování zvířat.

3. Gnoseologické předpoklady a psychologické mechanismy víry v nehmotnou duši.

Hned na počátku je třeba říci, že mechanismus vývoje a vzniku víry v duši je v podstatě shodný s mechanismem vzniku a vývoje náboženských představ.

Veškeré d u š e v n í d ě n í je vyvolávéno buď zevními podněty, nebo aktualizací dispozic, které byly získány při podnětech dříve působících. K této aktualizaci může dojít buď řetězcem vzájemně spjatých psychických reakcí, např. když si vzpomínám na různé inscenace "Mory", či nechávám volně běžet svou fantazii, nebo na základě podráždění nervového systému, které je vzhledem k psychickému dění náhodné: při únavě může dojít k mechanickému podráždění části mozku, které nenavazují na právě probíhající duševní činnost. V hlavě se objeví nápad, pro nějž bych marně hledal střetžení v rámci současných představ a myšlenek. Uznání této dialektické jednoty nutného a náhodného v duševním dění odlišuje dialektioko-materialistický determinismus např. od determinismu Freudova, který prvek náhodnosti v psychice přehlíží.

Přesvědčení, že každý duševní proces má svou příčinu, ať už "intrapsychickou" či "extrapsychickou" neponechává nejmenší místo pro existenci duše. Veškerý základní materiál poznání je čerpán z objektivní reality. Není jiné cesty poznání nežli té, která vede od v n í m á n í k m y š l e n k o v é m u z p r a c o v á n í.

Ale neklamou nás naše smysly?

Člověk by se nemohl biologicky přizpůsobit prostředí, kdyby mu jeho počitky nepodávaly objektivně správnou informaci o něm. Vědomí však není prostým o d r a z e m subjektivní reality, je odrazem s u b j e k t i v n í m. Subjektivnost odrazu nese sebou možnost chybného, zkresleného, nepravdivého obrazu skutečnosti. Objektivně podmíněné údaje - "fakta" - mohou vstupovat do vztahů, souvislostí, které realitě neodpovídají. Naše kombinační schopnosti, spočívající v rozmanitých možnostech m a n i p u l a c e s v j e m y a f a k t y , nás vzdalují bezprostředního senzuálně-empirického vztahu ke světu. Umožňují nám tak sice hlouběji proniknouti do zákonitosti jsoucna, současně však zvyšují nebezpečí omylu, deformace světa kolem nás v našem vědomí. GRZEGORCZYK přisuzuje ve vývoji vědění mnohem důležitější úlohu zkušenosti, nežli usuzování. Avšak teprve poznání předmětu v nových souvislostech vede k novým zkušenostem, které přemáhají pouta minulosti. Zkušenost provokuje myšlení, myšlení zpětně zasahuje do praxe. Mnohostrannost pohledu umožňuje teprve z k u š e n o s t v e s p o l e č e n s k é m m ě ř í t k u : lidé v pracovním procesu konfrontují své poznatky: myšlení se tak třídí, propracovává k l o g i č n o s t i . Logika nevznikla až v pracovnách vědců, ale dávno před tím v životní praxi lidu, jako odraz objektivních zákonitostí. Vědecké

a lidové myšlení má přes své rozdíly stejnou strukturu, kterou můžeme sledovat stejnými prostředky. A nejen to: i myšlení vedoucí ke zkreslenému obrazu je m y š l e n í m , podléhajícím stejným psychologickým zákonitostem, i když se dopouští logických chyb. Známe-li předpoklady správného myšlení "logické linie", můžeme určit, nakolik se od ní člověk uchyluje.

Představa duše je výsledkem zkresleného odrazu skutečnosti, nedostatečné analyzy a syntézy na podkladě nepostačujících poznatků.

Určení vztahu subjektu a objektu je jedním z nejtěžších gnoseologických problémů: není tedy divu, že rozdílnost poznávajícího s u b j e k t u a poznávaného o b j e k t u může snadno svést k fantastickým dohadům.

Protože osoba, předmět či zvíře může existovat jednak v e s k u t e č n o s t i , jednak v p ř e d s t a v á c h člověka, dochází k pojetí duplicitní (dvojité) či multiplicitní (mnohonásobné) existence jevu. Předměty a živočichové vedou jakousi "paralelní" existenci. Sibiřští Dolganové, podobně jako už citované kmeny, věří na tomto podkladě v existenci několika duší současně: "Duše mrtvého Indiána jezdí na duši jeho koně, střílí dušemi šípů a duší luku, zabíjí duši jelenů a pštrosů, jež jeho jiní krajané zabili. Duše mrtvého Indiána je duše batatů a manioků a pije duše rozlité vody a kořalky ulité jeho krajany nad jeho hrobem."

Rezidua této víry nalezneme i v kultu P.Marií. Panně Marii je v katolicismu přisuzována role božstva. Dle představ katolíků tedy objektivně existuje. V lidových představách je však i její obraz něčím posvátným, živým. A tak jsou souběžně uctívány obrazy, "duše těchto obrazů" i "všeobecná Panna Marie".(Charakteristický nápis: "Panenky Marie orodujte za nás!") Máme P. Marii Kutnohorskou, Sněžnou, Hostýnskou - každá vede samostatný život. Podobnou víru nachází GOLOMŠTOK na obrazech ve starém Mexiku, kde umělec vytváří nejen obraz boha, ale vlastně božstvo samo, které má ve formách umění samostatný život a schopnost působit na životy lidí. Podstata této víry představuje všeobecný klíč k pochopení názoru o samostatné existenci duševního a hmotného světa.

Obecným rysem je zanedbání subjektu jako o d r a z u objektivní reality.

Speciální mechanismy spočívají v porušení logických zásad: užívání falešné analogie, neoprávněné generalizace, spojování různých stupňů zevšeobecnění. Primitivní myšlení nezná kategorii s t u p ň ů p r a v d ě p o d o b n o s t i , ani princip logické neslučitelnosti p r o t i k l a d n ý c h s o u d ů : přírodní člověk věří v reálnost většiny věcí, které si ve své fantazii vytvořil: omezená praxe vede k omezenému poznání.

K l a m n é z á v ě r y mají různou hodnotu co do s n a d n o s t i p r o v ě ř e n í c h y b v uvažování: jsou omyly nápadné, jsou omyly nenápadné.

Závisí na složitosti řešených podmínek a na schopnosti postihnout určitou šíři závislostí. Lidé si brzy povšimli, že zdroje omylů nespočívají jen v neschopnosti usuzovat, ve snížené inteligenci, že nezávisí jen na složitosti a relativní obtížnosti úkolu. Člověk se od přímé cesty logiky uchyluje vždy, kdykoliv do myšlení zasáhne n e k o n t r o l o v a n ý c i t .

Představy o duši a duchovním světě přežily dobu svého vzniku, přežily dobu, kdy zapadly do primitivního obrazu světa a nebyly v životní praxi cizorodé. Jakých subjektivních předpokladů užívalo a užívá náboženství, obsahující představu nesmrtelné duše? Tyto subjektivní předpoklady pro uplatnění objektivního zájmu, který může mít vykořisťovatelská třída na udržení náboženství, jsou především tyto:

a) bezvýchodná sociálně ekonomická situace nejednou vyvolávala potřebu úniku do světa snění a fantasie, k povýšení nesplněných přání nad realitu
b) potřeba fiktivní opory v životě u jedinců, kterým chybí rodičovská autorita, kteří nedokáží přijmout rolu samostatného, odpovědného, dospělého člověka
c) strach ze smrti: člověk je jediným z živočichů, kteří dovedou anticipovat svůj zánik, aniž by jim bezprostředně hrozil; psychologie strachu ze smrti je zachycena u mnohých světových romanopisců: Dostojevského, Maupassanta, Tolstého. Také děti nejsou schopny uvěřit ve smrt (ČUKOVSKIJ). Mnozí lidé si nedovedou fakt individuální smrti představit - proto je neruší
d) sepjetí náboženských představ s rodinnými tradicemi, poesií kultu, osobními vzpomínkami spjatými s náboženskými úkony, kultem, či společenstvím
e) sugestivní ovlivnění prostředím věřících lidí

V podstatě dominuje pocit bezmocí a úzkostí. Tváří v tvář beznaději a nemohoucnosti vítězí neoprávněná naděje nad skutečností.

Závěry.

1. Myšlení jako nejvyšší forma vědomí je subjektivním odrazem skutečnosti. Subjektivnost odrazu zahrnuje možnost utvoření zkresleného obrazu objektivní reality.
2. Představa o duplicitě či multiplicitě existence, vyvěrající z neschopnosti reálného posouzení vztahu subjektu a objektu, je podkladem představy duše, "ideálna".
3. Představa nadpřirozena a duše vznikla z jiných důvodů, nežli kterými byla později udržována, přetvářena a přizpůsobována "rozumu".
4. Výhodnost náboženství pro vykořisťující třídy navazuje na subjektivní předpoklady. Úrodnou půdu k uchování představy nehmotného duševního principu

představují především: únik z neuspokojující sociálně ekonomické nouze do světa fantazií, potřeba fiktivní opory a autority, strach ze smrti, vliv tradic, sugestivní indukce okolí.

S O U H R N : VZNIK A VÝVOJ PŘEDSTAVY DUŠE

Pojem duše, který zdomácněl v lidovém jazyce i v představách staré psychologie, neoznačuje nic jednoduchého, třebas zdánlivě znamená jakousi "substanci". Ve skutečnosti je konglomerátem různorodých představ, které krystalizovaly v pojem "duše" během dlouhého vývojového období. I biblické představy duše, obligátní pro náboženské pojetí našich zemí, je nejednotné a je už výsledkem myšlenkové práce celých generací. Hledáme-li "původní" zdroj představ o "nehmotném principu", nacházíme naivní materiální představy magického obrazu světa. Neschopnost rozlišovat podstatné a nepodstatné souvislosti, lhostejnost k logickým principům a postupům, vágní hranice mezi fantazií a skutečností v důsledku omezené praxe, vede k přiznání duplicitní, nebo multiplicitní existence věcí, k projekci obsahu vlastního vědomí do vnější skutečnosti. Teprve na tomto podkladě vzniká představa duše jako nositelky života, ukrývající se i mizející v různých tělech a tvarech. Pozorování spánku, smrti, shod mezi zvířaty a lidmi, sledování nemocných a duševně chorých, stavů mdloby, záchvatu, zážitky extáze, hypnózy, účinku drog, vzpomínky na sen apod., přispívají spolu s různými nepochopenými fyzikálními úkazy k hybridnímu pojmu duše. Přežití a rozvoj překonaných představ je usnadňován subjektivním zájmem na jejich existenci. Tváří v tvář beznaději vítězí neoprávněná naděje. A tak jsou ideje udržovány jinými faktory, nežli pomocí kterých vznikly.

Materialistické stanovisko pokládá duševno za výsledek subjektivního odrazu objektivní reality. Determinismus slučující aspekt nutnosti a náhodnosti v oblasti psychiky, neponechává místo pro duši.

II.

FYZIOLOGICKÉ ZÁKLADY MATERIALISTICKÉ PSYCHOLOGIE

Reflexologické pojetí duševna umožnilo překlenout zdánlivě hlubokou propast, která dělila duševní děje od tělesných, fyziologii od psychologie. F y z i o l o g i e - věda o tělesných funkcích - mohla do své působnosti zahrnout také mozek, mohla vytvořit f y z i o l o g i i v y š š í n e r v o v é č i n n o s t i . I když jistý krok k podobnému pojetí učinili také behavioristé, zásluha o pregnantní koncepci učení o vyšší nervové činnosti patří především ruské reflexologické škole, která dosáhla vyvrcholení v I.P. PAVLOVOVI a jeho spolupracovnících.

1. Pojem reflexu.

Reflex (odraz) uvádí na vědomí evropské vědy francouzský filosof RENÉ DESCARTES (1595-1650). Charakterizuje pomocí reflexu reakce organismu, které vznikají jako odpověď na podráždění smyslů. Pravzor myšlenky reflexu lze hledat ve fyzice: paprsek se odráží od reflektujícího povrchu (např. zrcadla). Descartes už naznačuje představu - dokumentuje ji na příkladě podráždění rohovky a následujícího mrknutí - že nervové podráždění postupuje k mozku ze smyslů, aby bylo "odraženo" pomocí nervů, vládnoucích svaly. Proti reflexní činnosti však Descartes staví činnost poznávací: tak mu zůstává místo pro duši, pro dualistickou koncepci "duše a těla". Jevy duševní jsou pak dvojího druhu:

a) vznikají působením těla na duši; vjem pochází z těla, ale duše jej pozměňuje. Také paměť je dvojí - tělesná a duševní. Instinkt je, na rozdíl od vůle, záležitostí tělesnou. Vášně vznikají působením těla na duši.
b) čistě duševní jevy: rozum je všem lidem společné, vrozené světlo, jeho elementem je intuice: z intuice mu např. vyplývá svoboda vůle. Zvířata jsou pouhé stroje, protože jim chybí rozumná duše.

Znalosti o reflexu doplňuje v poslední třetině 18.stol. JIŘÍ PROCHÁZKA (1749 až 1820). Procházka pravděpodobně ovlivnil fyziologické názory M.Halla a I.M.Sečenova, i když ani jeden, ani druhý Procházku přímo necitují. Pojem reflexu zahrnuje u Procházky vědomé i nevědomé funkce: "A tak, když hlavní funkce sensoria commune spočívá v (reflexním) odrazu podráždění sensorických v mo-

torická, je nutno poznamenat, že se tento odraz děje s vědomím, nebo bez vědomí duše." Za všeobecný základ reflexních dějů považuje s e b e z á c h o v u člověka. I.M.SEČENOV (1829-1905) pokládá celý složitý duševní život za výsledek utváření vlivem vnějšího prostředí. Reflexologicky je možno interpretovat nejen dílčí funkce orgánů, ale i celostní akty chování organismu.

I.P.PAVLOV (1849-1936) zdůrazňuje východisko své práce:

a) princip determinismu (zákon materiálních příčin platí pro všechny živé organismy včetně člověka)
b) princip analysy a synthesy (analysa a synthesa - rozdělení a opětné spojení pozorovaných jevů je metodologickou zásadou vědce a současně vystihuje způsob práce nervové soustavy, "analyticko-synthetickou činnost")
c) princip strukturality (každý nervový reflexní proces se odehrává v určitých hmotných útvarech nervové tkáně).

R e f l e x y jsou veškeré činnosti organismu, které nastupují jako odpověď na podráždění receptorů.

P r ů b ě h r e f l e x u je podmíněn tímto anatomickým základem:

a) podráždění vzniká v receptoru (ve smyslovém orgánu), je vedeno
b) aferentním či dostředivým vláknem do
c) nervového centra (v mozkomíšním systému), zde přechází na
d) eferentní, odstředivé vlákno, které realizuje "odpověď organismu
e) v efektoru, tj. výkonném orgánu (např. svalu).

R e f l e x n í o b l o u k zahrnuje tedy tyto neurony (neuron = nervová buňka se všemi výběžky): dostředivé, centrální, odstředivé. Nervový systém je tvořen více jak 15ti miliardami nervových buněk.

R e c e p t o r ("přijímač podnětů") je ústrojí ("čidlo"), které zachycuje podněty

a) z vnějšího prostředí (exteroreceptor zrakový, sluchový, čichový, chuťový, hmatový)
b) z prostředí vnitřního (svalů, šlach, tělesných orgánů, cév apod.). Receptory vnitřního prostředí nazýváme "interoceptory".

E f e k t o r e m - výkonným orgánem může být sval, jestliže je odpovědí na podráždění pohyb (i řeč je výsledkem svalově pohybového aktu), nebo např. žláza, jak je tomu v klasických Pavlovových pokusech se slinnou žlázou psa.

K c e n t r á l n í m u n e r v o v é m u s y s t é m u počítáme mozek a míchu. Jednotlivé úrovně nervového systému tvoří složitý systém hierarchických vztahů.

I.P.Pavlov považuje za nejvyšší instanci nervového systému k o r t e x -

k ů r u v e l k é h o m o z k u . Pavlov rozeznává podmíněné a nepodmíněné reflexy.

N e p o d m í n ě n é r e f l e x y jsou vrozené, člověk se jim nemusí učit. Příkladem jednoduchého nepodmíněného reflexu je např. reflex patelární: úder kladívkem na šlachu čtyřhlavého svalu pod čéškou vyvolává stah svalu a extensi bérce (-kopnutí-). Reflexní oblouk tohoto reflexu probíhá v úrovni druhého až čtvrtého segmentu bederního v míše. Složitějším reflexem je např. reflex sací. Instinkty jsou vlastně vrozené, nepodmíněné, sřetězené, komplexní reflexy.

P o d m í n ě n é r e f l e x y jsou podle způsobu svého vytváření reflexy zapojovací, protože vznikají funkčním zapojením dvou současně probíhajících podráždění v různých oblastech mozku. Toto spojení je získané, protože se muselo vytvořit "zkušeností" a dočasné, protože může zase vyhasnout. To odpovídá přesvědčení Sečenova, že existují reflexy vrozené a naučené.

Spojování jídla se zvoněním vedlo u psa k tomu, že po vytvoření podmíněného spoje vyvolávalo samo zazvonění podobnou reakci jako přinášení skutečné potravy. Opakování této experimentální situace bez posílení (tj. bez opětného občasného spojení podmiňujícího podnětu s krmením) vedlo k vyhasnutí podmíněného spoje.

Podmíněně reflexní přístup vysvětlil na fyziologické bazi některá známá psychologická fakta, jako např. tzv. asociační ("sdružovací") sákony, podle nichž se představy vzájemně spojují podle dotyku v prostoru a čase (m.j.).

Závěry.

1. Reflex, chápaný nejobecněji jako odraz, znamená ve fyziologii nervové činnosti reakci organismu na podnět, která je realizována reflexním obloukem.
2. Reflexní oblouk zahrnuje dráhu od receptoru aferentní dráhou do centra a odtud eferentní dráhou k efektoru.
3. I.P.Pavlov experimentálně prokázal tvorbu podmíněných reflexů a podmínky jejich vzniku, čímž doložil starší Sečenovovu tézi o vrozených a získaných reflexech. Objev podmíněného reflexu vytvořil podmínky pro zkoumání fyziologie vyšší nervové činnosti.

2. Učení o signálních soustavách.

Signál znamená podnět, který má pro organismus určitý význam. Počitky a vjemy, ev. představy spjaté s činností smyslů tvoří funkční okruh p r v n í s i g -

nální soustavy. První signální soustavu má - dle Pavlova - společnou člověk se zvířaty. Podle okolností může jeden podnět (světlo) jaksi nahradit podnět jiný (potravu) a stát se signálem původního podnětu. Signálem potravové aktivity zvířete se při zachování podmínek vypracování podmíněného reflexu stane nějaká průvodní okolnost této činnosti, okolnost, která navázala na probíhající nepodmíněně reflexní proces. První signály umožňují větší přizpůsobivost zevním podmínkám, nežli by připustil "akční radius" vrozených reflexů. U člověka však tato odrážející činnost pokračuje dále. Člověk může jinému člověku signalizovat skutečnost pomocí slov. Vnějším výrazem druhé signální soustavy je slovo. Slovo se tak stává "signálem signálů". Druhé signály jsou současně podkladem myšlení. I.P.Pavlov: "Ke vzniku druhé signální soustavy došlo ....nezbytností většího styku mezi jednotlivci lidského rodu." "Na nejnižším stupni živočišného světa vede k příjmu potravy pouze bezprostřední styk potravy s živočišným organismem, nebo naopak styk organismu s potravou. Na vyšších stupních jsou tyto vztahy četnější a odlehlejší. Zde vedou živočichy k potravě v širokém okruhu okolního světa pachy, zvuky a obrazy. A na nejvyšším stupni vývoje zvuky řeči, značky písma a tisku rozptylují lidskou masu, putující za svým každodenním chlebem, po celém povrchu zeměkoule." Teprve se vznikem slova a druhé signální soustavy mohla vzniknout historie. Je výsadou člověka, že je stvořením historickým, kde práce generací může na sebe navazovat předáváním zkušeností.

Každé slovo znamená zároveň výsledek procesu abstrakce, tj. zbavování jevu konkrétních, smyslových, nahodilých vlastností. Člověk může poznávat vztahy mezi věcmi, aniž by je měl před sebou. Člověk se může orientovat v situaci, která ani bezprostředně nedoléhá na jeho smysly. Přítomnost druhé signální soustavy s možností diferenciace jemných rozdílů a významů, pozměňují i funkci první signální soustavy. I lidský vjem je napojen vědomím významu předmětu, který vnímáme, vnímaný předmět není pro člověka tímtéž, čím je týž předmět pro zvíře.

Zprostředkovaná druhosignální činnost znamená současně možnost většího odklonu od reality. Proto je myšlenka sice předpokladem nejhlubšího postižení smyslu věcí, ale současně skýtá možnost jejich největšího zkomolení. Mnohé nesmysly nejsou představitelné, ale jsou myslitelné. Nemůžeme si představit, že uvnitř zeměkoule je skryta ještě jedna, větší, ale můžeme si to myslet. Jen neustálá konfrontace myšlenek s praxí, pozorováním, jen neustálé přesné srovnávání a mezilidská výměna zkušeností zaručuje, že cesta poznání, jíž se člověk ubírá, je správná.

Závěry.

1. Druhá signální soustava je specifickým vlastnictvím člověka.
2. Vnějším výrazem druhé signální soustavy je řeč. Podnětem druhosignální činnosti je slovo.
3. Vzdálení od bezprostřední reality, která umožňuje druhá signální soustava, znamená zmenšení závislosti poznání na bezprostředních vjemech, současně však obsahuje nebezpečí zkresleného odrazu vnější i vnitřní skutečnosti.

3. Dynamický stereotyp.

Ani člověk, ani zvíře nejsou ve skutečném životě obklopeni jen nějakými izolovanými podněty. Na naše smyslové orgány dopadá množství nejrůznějších podnětů, jejichž působnost můžeme nesnadno oddělit. V dočasné spojení vstupují celé komplexy podnětů jak v rámci jednoho receptoru, tak v kombinacích mezi různými receptory.

Modelově lze tuto situaci znázornit v laboratoři. Podmíněný reflex byl u pokusných zvířat vypracován na komplexní simultánní podněty i na komplexní sukcesivní podněty.

Komplexní simultánní podnětová situace:
současně svítící světlo, zaznívající tón a ochlazení kůže.

Komplexní sukcesivní podnětová situace:
v průběhu 20 sec.: 5 sec. svítící světlo, 10 sec. zaznívající tón, 5 sec. trvající mechanické podráždění kůže.

Účinek každého dílčího podnětu závisí na určité "konstelaci" s podněty jinými. Může-li býti komplexní podnět příčinou určité jednotlivé, vymezené podmíněné reakce, mohou se také reflexní děje spojovat v určité řetězce, které po sobě pravidelně následují. Složitý systém vzájemně spjatých reflexních dějů tvoří d y n a m i c k ý s t e r e o t y p. Nácvik prostných je vlastně zaměřen na vytvoření takového motorického dynamického stereotypu. V konečné fázi dá podnět ke gymnastické produkci píšťalka, povel nebo znělka. Jedná se ovšem o komplexní podnětovou situaci. Sám zvuk píšťalky nestačí. Pískne-li průvodčí na nádraží, nezahájí gymnasta svou tělocvičnou sestavu. Je k tomu třeba celá situace: tělocvična, stadion, vhodný okamžik.

Také jevištní role je určitým složitým stereotypem. Stereotyp role však není stále stejný - nejde-li o film. Herec svůj stereotyp obměňuje, pracuje na roli - jde o d y n a m i c k o u záležitost.

I v životě musí mít stereotyp určitou pružnost, rigidita stereotypu překáží. Tendenci k přetrvání starého stereotypu můžeme někdy pozorovat při změně bytového interiéru. Vymění-li člověk místo šatníku a knihovny, stane se nejednou, že jde pro šaty do knihovny a pro knihu do šatníku. Určitou rigiditou stereotypu se vyznačuje stáří. Starý člověk nerad mění své zvyky a má odpor proti novotám v myšlení i chování.

Závěry.

1. Podněty zpravidla působí v celých komplexech, "podnětových konstelacích". Může jít o komplexní podněty simultánní či sukcesivní.
2. Vzájemně spojené reflexní děje, komplexní reflexy, označujeme jako dynamické stereotypy.

4. Podráždění a útlum.

Spořádaná duševní činnost - a v širším slova smyslu: aktivita organismu vůbec obecně - je umožněna díky určité distribuci činnosti. Říkáme, že určité části nervového systému jsou utlumeny, zatím co jiné pracují. Podmínkou zdravé nervové činnosti je neustálé vyvažování procesů útlumu a podráždění.

Chci-li např. zapálit cigaretu, musím utlumit jiné pohyby, které by v něm záměru překážely. Chci-li zpaměti recitovat Ovidia, musím utlumit ostatní vzpomínky a soustředit se na žádoucí verše.

Ty části nervového systému, které se podílejí na dané činnosti jsou ve stavu podráždění, zatím co jiné se nacházejí ve stavu útlumu. P o d r á ž d ě n í je pravděpodobně spojeno s vydáváním energie (dissimilací), ú t l u m s jejím obnovováním (asimilací). Pro lepší názornost doporučuje Pavlov představu skleněného mozku, kde by procesy podráždění a jejich intenzity znázorňovalo světlo, procesy útlumu stíny a tma. Mozek v činnosti by se v tom případě podobal měnlivé světélkující mozaice.

Protože k útlumu dochází v nervové soustavě za rozmanitých podmínek, vypracoval Pavlov klasifikaci útlumových procesů.

I. Nepodmíněný útlum podmíněných reflexů

a) vnější útlum nastává, když během působení podmíněného podnětu se objeví jiný silný podnět, tj. jestliže vznikne nové ohnisko podráždění.
Příklad: pes přestane věnovat pozornost nabízené kosti, spatří-li kočku. Závisí to ovšem na tom, jak daleco je vyhladovělý.
Nebo: účastníci desetiminutovky se otočí ke dveřím, vejde-li opozdilec.

Závisí to ovšem na tom, jak dalece se snaží předstírat pozornost.

b) nadhraniční útlum: překročí-li intenzita podnětu únosnost nervových buněk, nebo trvá-li příliš dlouho, reaktivita se tlumí. Pravděpodobně jde o ochranné zařízení před naprostým vyčerpáním. Hranice únosnosti je u člověka značně individuální; závisí také na celkovém stavu. Nevyspalý člověk neustále odbíhá od sloupce číslic, které má sečítat. V romantických hrách často "omdlévají" přecitlivělá a jemná stvoření; kdysi to bylo známkou dobrého vychování.

Vztah k nadhraničnímu útlumu je tady velmi problematický. Podobná omdlévání jsou komplikována účastí vegetativního systému.

II. Vnitřní (podmíněný) útlum

Vnitřní či podmíněný útlum vzniká, jestliže podmíněný podnět není upevňován nepodmíněným reflexem. Jde tedy o útlum získaný, na rozdíl od nepodmíněného útlumu, který je vrozen.

Do skupiny vnitřních útlumů bývá počítán

a) útlum vyhasínající: jestliže u psa s vypracovaným podmíněným reflexem na světlo pokračujeme vícekrát ve světelné signalizaci, aniž bychom ho obdařili žrádlem, přestane na světlo podmíněně reagovat

b) diferenciační útlum: vypracujeme-li spoj mezi kožním podrážděním a obranným reflexem, bude pes reagovat zprvu na jakékoliv mechanické podráždění kůže. Psa je však možno naučit, že skutečný podnět bude následovat jen po podráždění kůže na krku a nikoliv na noze. Pes tuto okolnost odlišit, "diferencoval" a utlumil reflex na dráždění končetiny.

c) zpožďovací útlum: je založen na latenci mezi signálním podnětem a nepodmíněnou reakcí. Ve vzniklé pauze zvíře utlumí svou aktivitu a "počká s ní".

Existují ještě další druhy útlumů, které zde neuvádíme.

III. Spánkový útlum.

Spánek si představujeme jako útlum, který se rozlil po kůře mozkové. Zůstává-li během spánku určitý funkční okrsek v pohotovosti, hovoříme o s t r á ž n é m b o d u .

Románovým příkladem je mlynář, spící za pravidelného klapotu mlýna a probouzející se při jeho přerušení. Podobně matka, kterou nevyruší ze spánku hluk aut pod okny, ale slabé zasténání nemocného dítěte.

S n y jsou výsledkem izolované aktivity kůry v souvislosti s fázovými stavy, o kterých budeme hovořit níže.

Dvě ohniska aktivity (podráždění) v kůře mozkové (za předpokladu, že vznikají současně), mohou mít k sobě tento vztah:

a) mohou se vzájemně zesilovat, ev. vytvořit jedno společné funkční ohnisko ("kladná indukce")

b) mohou se vzájemně neutralizovat, tlumit ("záporná indukce")

c) mohou trvat nezávisle na sobě.

A.A. UCHTOMSKIJ (1875-1942) je autorem učení o dominantě:

"Dominantou rozumíme ve fyziologii dočasně převládající reflex, kterým se transformuje a řídí v daném čase a za stejných podmínek práce ...reflexního aparátu jako celku." Dominantní centrum posiluje svou excitaci (podráždění) vedlejšími podněty: vkročí-li někdo do místnosti, ve které je kojeno dítě, začne intenzivněji sát. Některým lidem se prý lépe pracuje, když jim současně hraje radio. Zde jsou možné ještě jiné faktory, např. nedostatečně "nasycená" pozornost při monotonní práci.

D o m i n a n t a může také tlumit jiné reflexy, s nimiž se střetne. Vědec, ponořený do svého problému nepozoruje, že z kamen uniká plyn, třebas je ho cítit.

"Jednou vzniklá dominanta je nutně vybavena značnou inercí, pokud příslušný reflex nevyústí ve vrcholný akt. Nemá-li dominanta možnost vyústit v čin, může být její inerce zdolána pouze aktivním útlumem z jiné, dostatečně odolné dominanty, která je s prvou neslučitelná." Tato formulace poskytuje značně široké pole různým úvahám a aplikacím. Snad lze charakter dominanty pozorovat na počínání kuřáka, který nemá cigaretu a nemůže se soustředit na práci, dokud si nezapálí. Plakát o škodlivosti kouření jeho chuť neutlumí, ale může se stát, že (alespoň dočasně) "zapomene" na kouření, zjistí-li, že v sousedním pokoji vypukl požár.

<u>Závěry.</u>

1. Útlum a podráždění jsou základní nervové procesy.
2. Různé druhy útlumů je možno rozdělit na vrozené, nepodmíněné a na podmíněné, vnitřní.
3. Útlum i podráždění na sebe vzájemně působí, mohou se rozlévat, "vyzařovat" (irradiace), nebo se soustřeďovat (koncentrace).
4. Zvláštním případem koncentrace podráždění je dominanta.
5. Spánek je rozlitý korový útlum.
6. Stav reaktivní pohotovosti v určitém úzkém funkčním okruhu během spánku označujeme jako strážný bod.

5. Fázové stavy.

Na přechodu mezi útlumem a aktivitou, případně mezi spánkem a bděním, dochází v činnosti nervových buněk ke změnám ve vztahu k podnětu. Nervové buňky procházejí "fázemi", v nichž je jejich aktivita oproti normálnímu ekčnímu stavu odlišná. Bdělý funkční stav je charakterizován zachováním silového poměru mezi podnětem a reakcí a odlišením útlumových, záporných podnětů od kladných.

V nivelizační fázi dávají slabé, střední i silné podněty přibližně stejný efekt. V paradoxní fázi dávají slabé podněty silnější efekt nežli silné. V ultraparadoxní fázi dávají záporné podněty kladný efekt a kladné záporný. V narkotické fázi je působení všech podnětů utlumeno.

Teorie fázových stavů má značný význam v pathologii.

Také sen je možno chápat na podkladě fázových stavů. Za bdění je vzpomínka slabším podnětem, nežli okolní realita. Na reálné situace reagujeme silněji nežli na své představy. Ve snu se vlivem fázových stavů silový poměr obrací: stopy minulých zážitků, vynořující se představy, nabývají na síle a my je pokládáme za skutečnost: ve snu se bojíme, radujeme, jednáme jako bychom byli obklopeni skutečností, nebýváme si vědomi, že sníme, pokládáme sen za realitu.

Všeobecně rozšířený sen o tom, že máme utíkat a nemůžeme z místa, lze pokládat za kombinaci s ultraparadoxní fází. Podobné spekulace ovšem nemají zvláštní praktický význam. Zdá se, že projevem paradoxní fáze je také charakteristické "trhnutí" při usínání, zpravidla provázené snem o tom, že padáme, packáme, mizí nám půda pod nohama, nečekaně sešlápneme s chodníku. Podnětem bývá nepatrný pohyb (např. uvolnění pokrčené nohy), který vyvolá nepřiměřeně silnou kompenzační reakci: trhnutí.

Závěry.

1. Mezi plnou práceschopností nervových buněk a útlumem, resp. mezi spánkem a bděním se mění jejich činnost.
2. Nervové buňky procházejí fázovými stavy, z nichž nejvýznamnější je fáze paradoxní, ultraparadoxní, nivelizační a narkotická.

S O U H R N : FYZIOLOGICKÉ ZÁKLADY MATERIALISTICKÉ PSYCHOLOGIE

Duševní život se dlouhá staletí jevil jako něco naprosto odlišného od okolní přírody. Teprve vývojová teorie přináší myšlenku jednoty všeho živého. Lidské představy už sice od samého úsvitu poznání tušily těsnou souvislost člověka s materiálním světem, jeho blízkou příbuznost s ostatními živočichy, vyjadřovaly však tento vztah chaoticky, zkresleně, až posléze faktickou o d l i š n o s t člověka od okolní přírody vyjádřily jako r o z d í l n o s t těla a duše. Teprve poznání reflexu otevřelo cestu, která pracně zjišťovala souvislost mezi vzájemným působením hmotného světa všeobecně, dráždivostí živé hmoty a komplikovanou schopností odrazu skutečnosti lidským subjektem, jak to formuluje leninská teorie odrazu. Reflexní reaktivita, která se zprvu zdála platiti jen pro jednoduché, "nižší" funkce člověka, se ukázala býti podkladem i těch nejvyšších forem odrazu včetně lidského vědomí.

Nauka o reflexech, pramenící u R.Descartesa, byla zpracována a rozvíjena řadou vědců, mezi jinými také J.Procházkou a I.M.Sečenovem, abychom jmenovali alespoň některé. Objevem podmínek vytváření podmíněného reflexu a rozsáhlým využitím podmíněně reflexní metodiky otevřela škola I.P.Pavlova cestu k fyziologii vyšší nervové činnosti. Různé vztahy mezi procesem podráždění a útlumu, charakteristika dynamického stereotypu, fázových stavů a posléze nářt činnosti a vzájemného vztahu signálních soustav, přispěli k vytvoření reálné báze psychologie, budované na materialistických předpokladech. Fyziologie ovšem nevyčerpává psychologii, spojuje ji však s biologií a vydatně přispívá k řešení jejích gnoseologických problémů.

III.

PŘEDMĚT PSYCHOLOGIE

1. "Vědomé" a "nevědomé" v duševních procesech.

Představa "duše", která vyrostla na podkladě různorodých pozorování a neopodstatněné abstrakce, nám představuje určitou samostatnou substanci "duševní podstatu", která je nadána svérázným oživujícím působením. Podobný ráz pronikl také do představy "vědomí". Stačí však jen trochu pozorný pohled, aby usvědčil idealistickou koncepci "vědomí" jako substance z omylu: vědomí nemá samostatnou existenci, vědomým se může pouze něco stát, "nemáme vědomí", ale "jsme si vědomi něčeho". Vědomí je velmi měnlivý a plynulý proces, který je těžko definovat tak, aby byl zřetelný a názorný, bez osobního zážitku "uvědomění". Sebepozorování, introspekce, je zdrojem z něhož si vědomí abstrahujeme. Vědomé stavy ("vědomí") činnosti jiných lidí nepoznáváme přímo, ale obdobou s našim vlastním vědomím. Bez společnosti bychom však nebyli schopni poznat ani vlastní vědomí: jde o abstrakci, které by nebyl člověk schopen bez "společenských předpokladů myšlení". Tedy nejen descartovská cesta od subjektu k objektu, ale také naopak: protože jedinec je ve stavu trvalé výměny poznatků se svým prostředím, protože srovnává jiné lidi se sebou, protože společnost ho naučila myslit, může operovat s pojmem "vědomí".

Duševno však není totéž co vědomí. I.M.SEČENOV: "V dřívějších dobách za »psychické« se považovaly pouze jevy »vědomé«, tj. z celistvého přírodního procesu byl vytržen počátek ... a konec." Duševno je širší pojem, vědomí je součástí duševna. Chci si - např. - vybavit co nejvíce jmen českých komiků. Vzpomínám si stále na další a další jména, zdá se, že už si žádného dalšího nevzpomenu ... a přece! Představuji si tváře, pohyby, jejich známé role. Před chvilkou ještě ani jména, ani příslušné představy nebyly součástí mého vědomí, nebyly uvědoměny, náhle se odněkud vynořily a jsou zde. Byly někde pohotově, některé představy více, jiné méně, někdo se mi vybavil dříve, bez námahy, jiný později, nedovedu si vybavit přesně jeho tvář... to, co je nyní vědomé, bylo před chvilkou nevědomé. Obsahy si v našem vědomí vyměňují místo, tak, jakoby "světlo" vědomí postupně osvětlovalo různé předměty. Nejsem si také bezprostředně vědom, jakou cestou "vybralo" mé uvědomění ze záplavy vzpomínek, jmen, poznatků, zkušeností, právě to jméno, které potřebuji. Neuvědomuji si tlukot svého srdce: soustředím-li však na ně pozornost, začnu si uvědomovat jeho tep. Čtu

knihu, řádek za řádkem a zjišťuji, že myslím na něco docela jiného a nevím co čtu. Když se namáhám, vybavím si obsah posledního odstavce, ačkoliv jsem se "ve vědomí" zabýval něčím docela jiným. Vycházíte z domu a náhle vás napadne: "Uzamkl jsem byt?" Vrátíte se a zjistíte, že dveře jsou uzamčeny podle všech pravidel. Určité zmechanizované činnosti provádíme, aniž bychom na ně museli myslet.

Přistihnu se, že se ve svých myšlenkách obírám slovem "guattadauro". Za žádnou cenu si nemohu vzpomenout, kde jsem k němu přišel, ani co znamená, marně probírám knihy a časopisy, které jsem posledně četl. Když už chci na celou záhadu rezignovat, všimnu si při cestě na oddělení, že je to nápis na bedně jižního ovoce, kolem které denně nevšímavě chodím. Bližší souvislosti mi vymizely z paměti, patrně jsem si zcela bezděčně povšiml lákavého exotického výrazu, který dráždil svou neobvyklostí a v příhodném okamžiku se slovo "vynořilo" z podvědomí a začalo se vnucovat. Někdy takové neuvědomělé souvislosti mohou vystupovat v komplexnějším útvaru a ovlivňovat myšlení či chování člověka.

Pan K. na svých procházkách obchází železniční most a dává se oklikou, protože tam ho vždy napadají nepříjemné myšlenky o smrti a jakási úzkost. Neví proč, ale tomuto místu se vyhýbá. Až později si vzpomene, že jednou, jako malý chlapec se byl dívat s babičkou na vlaky a tam v těch místech zrovna vytáhli na břeh utonulého.

Mladá dívka se bouří proti každé autoritě, ke každé věci se staví do opozice v přesvědčení, že má dar odkrývat chyby tam, kde je jiní nevidí, ve skutečnosti však jde o neuvědomělý protest proti omezující vládě přísných rodičů, který "přežívá" z dětství.

Podobných případů jistě každý najde dostatek jak ve své vlastní zkušenosti, tak v pozorování okolí. Duševní procesy tedy zahrnují jak oblast vztahů vědomých, tak oblast vztahů neuvědomělých, nevědomých nebo "podvědomých".

V.VONDRÁČEK rozděluje vědomí na

a) vědomí plně osvětlené pozornosti
b) vědomí částečně mimo pozornost, mlhavé ("okraj vědomí")
c) mimovědomí, které je souhrnem všeho, co se kdykoliv může ve vědomí ocitnout
d) hlubší vrstvy vědomí - podvědomí, které obsahuje spojitosti, které jsou uvědomovány jen s jistým úsilím.

K.LEONHARD

a) vědomí: sféra jasných zážitků ("oberbewusst"), která vystupuje do popředí s trvalou měnlivostí v malých úsecích

b) podvědomí ve smyslu aa) nejasně uvědomovaného
bb) mimo oblast p r á v ě vědomého

c) mimovědomí zahrnující stavy (např. tělesné funkce), které normálně nejsou součástí vědomí, ale mohou vstoupit do vědomí za výjimečných podmínek; člověk např. v nemoci může vnímat některé tělesné pocity, které jsou jinak vědomí nepřístupné.

Závěry.

1. "Psychické" nelze ztotožňovat s "vědomým".
2. Vědomí nemá substancionální ráz, je vlastností vysoce organizované hmoty, mozku, je vždy "vědomím něčeho". Vědomí má vždy nějaký obsah, bezobsažné vědomí neexistuje.
3. Hranice mezi "vědomým" a "nevědomým" je velmi proměnlivá.

2. Psychologie jako samostatná věda o duševnu.

Zatímco nadšený apoštol pozitivismu AUGUST COMTE (1789-1857) zprvu neuznává vůbec psychologii jako vědu a chápe ji jen jako prodloužení živočišné fyziologie vůbec (až v "Politique positive" z r. 1850 se dostává do jeho systému věd jaksi incognito jako "anthropologie či morálka", vřazena mezi biologii a sociologii), hájí jiný velký systematik věd HERBERT SPENCER (1820-1903) samostatnost psychologie. Jeho vyjadřování nám připadne poněkud násilné, gramatika poněkud archaická, ale myšlenky jsou aktuální, v různých obměnách se opakují i v polemikách současných.

"Po své subjektivní stránce psychologie jest docela zvláštní věda, neodvislá od všech ostatních věd a těmto antitheticky protivná. Myšlenky a city, jež skládají vědomí a jsou zcela nedostupny všem, kromě majiteli tohoto vědomí, činí jsoucno, jež nemá místa me... jsoucny, o nichž ostatek věd jedná."

Psychologie studuje souvislosti mezi "vzájemně souvisejícími jevy vnitřními" a "vzájemně souvisejícími jevy vnějšími". "Je to souvislost mezi těmito dvěma souvislostmi."

Psychologie není však částí biologie ... není ovšem lišení jasného vůbec." "Jsou jen různé skupiny jevů, celkem protivných, avšak vespolek do sebe zasahujících."

A nyní se vraťme do současnosti. Náš E.CHALUPNÝ ve své Logice věd" (1945) uznává psychologii jako samostatný obor (jeho vědní soustava vyvolala i zahraniční ohlas a získala uznání), který zařazuje mezi logiku a sociologii.

A.DRATVOVÁ se domnívá, že "...Přírodní vědy se zabývají světem vnějším, ale používají poznatků světa vnitřního při své vědecké formulaci. Věda o vnitřním světě a jeho zákonech je psychologie."

Pod vlivem úspěšných pokusů I.P.Pavlova s vyšší nervovou činností a jeho naděje na "sňatek fyziologie a psychologií", vyvolali někteří jeho extrémní žáci v období stalinismu obavy, zda psychologie nebude oddána s fyziologií "in articulo mortis". Nastalo dalekosáhlé fyziologizování psychologie, překládání psychologických pojmů do fyziologických. Psychologie se jednoduše stala "vědou o vyšší nervové činnosti". Prospěch pro psychologii lze spatřovat v určité metodologické ukázněnosti, neprospěch v neplodném slovíčkaření. Psychologové se styděli za svou mateřštinu a očekávali, že poznání složitých kombinací reflexních dějů dá psychologii nadobro poslední ránu z milosti. Rijlantova věta "..."JÁ" jest zřejmě fyzikální a chemický systém, vytvořený komplexním působením neuronů, lokalizovaných hlavně v kůře" je zcela v duchu těchto představ. Ale ať si představujeme podstatu psychiky biochemicky, či bioelektricky, "...ať bychom jakkoli zkoumali "elektrický řetěz" mozkové kůry, nenajdeme tam o b s a h našich myšlenek a citů, právě tak jako ani při nejdokonalejší analyze elektrických článků, kontur apod. v radiovém přijímači neobjevíme ani melodie, ani řeč." (F.Michajlov - G.Caregorodcev) "Redukování psychiky na vyšší nervovou činnost a psychického procesu na fyziologický proces, vyplývá z nesprávného chápání jednotlivých Pavlovových výroků o splývání fyziologického s psychickým." (Antonov)

A tak psychologie neustále pohlcována biologií se ukazuje být Jonášem v břiše velryby.

W.HOLLITSCHER (1959) konstatuje: "Člověk jakožto člověk není podle své specifické podstaty biologického ražení... Kde začíná lidský svět, tam se příroda povznesla nad sebe samu. Psychologie není odvětvím ani biologie ani historie. ...Historický materialismus zkoumá utváření a vývoj forem společenského vědomí - to je předpoklad, ne důsledek psychologického zkoumání vědomí."

S.L.RUBINŠTEJN hlásá právo na samostatnou existenci každého vědního oboru, který zjišťuje nebo vyčleňuje určitý okruh jevů, které p r o b í h a j í nebo se vyvíjejí v souhlase se s v ý m i v n i t ř n í m i z á k o n i t o s t m i . Úkolem psychologie je najít pro ty filosofické principy, které jsou základem učení o vyšší nervové činnosti novou,specificky psychologickou formu jejich projevu. Zkoumání vnitřních zákonitostí, dynamických vztahů, kterými jsou všechny vnější účinky na člověka lomeny - to je nejzákladnější úkol psychologie."

Proti zúženému "laboratornímu" pohledu na člověka zdůrazňuje K.Leonhard orientaci na p o r o z u m ě n í č l o v ě k u . V psychologii j e nebezpečí subjektivních postojů. Na druhé straně však taková psychologie, která spoléhá převážně na experiment, zůstává světu cizí. Psychologie se musí snažit porozumět člověku v jeho reakcích, v jeho naději i strachu, radosti i bolesti, snahách a přáních, pudech i mravních postojích. O tom všem nepodává experiment ani vzdálenou představu. Psychiku člověka nevystihneme všeobecnými myšlenkami, ale odkrytím základních sil, které působí v duševním životě a určují lidské chování.

P ř e d m ě t e m p s y c h o l o g i e jsou tedy zákonitosti duševních dějů, jako subjektivního odrazu objektivní reality. Fyziologie se zabývá i nejsložitějšími reakcemi z biologického hlediska. Jsou-li pro psychologa základní a běžné pojmy osobnost, cit, myšlení, jsou pro fyziologa základními termíny reflex, podráždění, útlum, stimulace, blokování, aktivace atd.

Přiznat specifičnost psychologie neznamená ignorovat fyziologii na straně jedné a společenské vědy na straně druhé. Základním znakem moderní vědy je jednota protichůdných tendencí: vzrůstající specializace jednotlivých věd a současně stírání jejich hranic. Každá vědní disciplina kolem sebe seskupuje "pomocné vědy". Žádný vědní obor není samostatný ve smyslu izolace od ostatních věd. Kdybychom chtěli dovést dále Pavlovův obraz o "sňatku mezi dvěma vědami", museli bychom hovořit o "skupinovém manželství".

Závěry.

1. Spory o předmět a osamostatnění psychologie jsou starého data. Chápe-li Comte zprvu psychologii jako prodloužení živočišné fyziologie, poukazuje Spencer na výraznou odlišnost jejího předmětu.
2. V posledních desítiletích se objevily snahy redukovat psychické na fyziologické a nahradit psychologii fyziologií vyšší nervové činnosti.
3. Psychologie však prokazuje odlišnost svého předmětu. Zabývá se zákonitostmi duševních dějů jako subjektivního odrazu objektivní reality v rámci lidské osobnosti (v.t.).
4. Zahrnuje vědomé i podvědomé duševní děje. Vědomí není výlučným předmětem psychologie; vědomím jako filosofickou kategorií se např. zabývá gnoseologie.
5. Psychologie spolupracuje s ostatními vědami, především s vědami společenskými a fyziologií.

3. Předmět herecké psychologie.

Ve své obecné části se psychologie zabývá jednotlivými stránkami duševního dění osobnosti.

Psychologie vnímání se zabývá vjemy a počitky, psychologie pudů instinktivní a pudovou činností; atd. Jednotlivé stránky psychiky bývají různými autory různě klasifikovány. Nejčastěji jsou to tyto základní oblasti: vnímání, instinkty a pudy, city, volní procesy, paměť, pozornost, myšlení a řeč.

Pojem osobnosti představuje jednotící hledisko. Kategorie vědomí (resp. podvědomí) je všeobecnou psychologickou kategorií.

Typologie (např. v pojetí temperamentu) nevytváří specifickou sféru, je aplikací typu (který je možno užít i jinde, např. v biologii, sociologii) na duševní jevy (typy osobnosti, vnímání, paměti).

Základní metody psychologie jsou obecně stejné jako v jiných vědách: pozorování a pokus. Pozorování má specificky psychologickou variantu v sebepozorování - introspekci. Variantou psychologie je psychopathologie, tj. psychologie abnormálních stavů.

Speciální psychologie je aplikací obecně psychologických poznatků na jednotlivé oblasti lidské činnosti, resp. činností profesionální. Mezi obory psychologie patří: pedagogická psychologie, zdravotnická ("lékařská"), průmyslová, kriminální, psychologie umění atd.

Psychologie se také může zabývat psychikou z určitých aspektů, které mohou být zahrnuty i v ostatních disciplinách: psychologie sociální se zaměřuje především na dosah společenského faktoru, resp. na zkoumání psychologické stránky skupin. Psychologie vývojová sleduje duševní vývoj člověka.

Zaměření psychologie mohou určovat také: životní fáze: psychologie dítěte, dospívání, stárnutí; pohlavní rozdíly: psychologie ženy; psychická činnost zvířat: zoopsychologie atd.

Herecká psychologie je pododdílem psychologie umění.

Protože herectví je umění charakteristiky projevů osobnosti a meziosobních vztahů, pracuje herec nutně s psychologií lidské osobnosti. Je třeba zprostředkovat herci i všeobecné znalosti psychologické problematiky v co nejširším měřítku.

Psychologie potřebuje:

a) při sbírání zkušeností se pomocí psychologické teorie učí rozlišovat spojitosti tam, kde jsou jinak nesnadno postřehnutelné a vidět rozdíly, které bývají běžně považovány za shody; je schopen efektivněji zobecňovat své

zkušenosti a uvarovat se "psychologických chyb"

b) při tvorbě role

c) při poznávání ovzduší studia a divadla

Herecká psychologie je neoddělitelnou součástí psychologie divadla.
Má tyto základní úkoly:
studovat psychologii 1. herce a hereckého projevu

2. dramatu a dramatika (psychologie rolí, dramatické stavby)

3. formálních prostředků divadla

4. odezvy veřejnosti (diváci, kritici, divadelní teorie; společenská funkce divadla a "psychologie doby").

Závěry.

1. Ve své obecné části se psychologie zabývá jednotlivými stránkami duševního života člověka.
2. Speciální psychologie aplikuje obecné poznatky na jednotlivé obory lidské činnosti, na životní období, či zvl. aspekty psychiky. Herecká psychologie je součástí psychologie divadla, kterou lze podřadit psychologii umění.
3. Herectví lze do značné míry charakterizovat jako umění stylizace projevů osobnosti a meziosobních vztahů: proto je třeba zprostředkovat herci psychologické poznatky co nejšíře.
4. Psychologii divadla a herectví můžeme rozdělit na
   a) psychologii herce a herectví
   b) dramatu a dramatika
   c) divadelních prostředků
   d) odezvy veřejnosti

S H R N U T Í : PŘEDMĚT PSYCHOLOGIE

Základní oblast psychologického zájmu se týká lidského vědomí. Vědomí ovšem nemá ráz nějaké substance (vliv představy "duše"), ale je pouze vlastností mozku, nejvyšší formou odrazu skutečnosti. Vědomí neexistuje bez obsahu. Vždy je to "něco" co je vědomé, co je uvědomováno. Vědomí má proto krajně proměnlivý ráz, některé obsahy se stávají vědomými, jiné zase nevědomými. I neuvědomělé vztahy však mohou ovlivňovat duševní projevy.

Oblast duševních jevů je širší, nežli oblast vědomí. Různé spory o svébytnost psychologie se ukazují bezpředmětnými, když si uvědomíme svéráznou oblast její působnosti. Předmětem psychologie jsou zákonitosti duševního života osobnosti jako subjektivního odrazu objektivní reality.

Psychologii nelze redukovat na fyziologii, ani ji rozpustit v ostatních společenských vědách. Pro psychologii platí totéž co pro ostatní vědy: spoluprá-ce s pomocnými vědami.

Herecká psychologie je psychologií speciální, je spjata s psychologií divadla. Zahrnuje především: psychologii herce a hereckého projevu, dramatu a divadla (ev. dalších funkcí divadelníků), formálních prostředků divadla, odezvy veřejnosti.

Protože herectví do značné míry pracuje s uměleckým ztvárněním projevů konkrétních osobností, je třeba herci zprostředkovat nejen speciální poznatky, ale i co nejširší poznatky obecné psychologie: bez cesty k pochopení člověka není divadla. Úkolem psychologie je tuto cestu dle možnosti zkrátit a usnadnit.

IV.

O S O B N O S T

1. "Osobnost" v teorii herectví.

Osobnost je ústředním psychologickým pojmem: "Psychologie musí chápat složky psychiky jako funkce, procesy a vlastnosti osobnosti ... pokud psychologie studuje psychický život člověka, je vědou o psychických jevech, funkcích, procesech a vlastnostech lidské osobnosti." (A.V.VĚDĚNOV)

Osobnost je nepochybně ohniskem, ve kterém se sbíhají paprsky psychologova zájmu o duševní dění. Osobnost je však současně základním předmětem zájmu herce, pracujícího na roli. Vždyť pochopit postavu dramatu znamená proniknout do její psychologie, poznat vnitřní logiku jejího chování a také meze "nelogičnosti" v jejích projevech. Vytvořit roli znamená současně osvojení psychologie "procesu zobrazování postavy". Je možno se spoléhnout na "intuici". Stejně jako v hlubokém, neznámém lese. Je však většinou jistější a úspornější se držet turistických značek, nebo mapy, chceme-li dojít k cíli bez zbytečných zacházek a zdržování.

BERTOLD BRECHT o tom hovoří velmi výstižně: "... myslím si, že lidé, kteří nepoužijí všech pomůcek, aby porozuměli velkým, spletitým událostem ve světě, nemohou je dostatečně poznat.. .. důležitá oblast pro dramatiky je psychologie... Moderní psychologie od psychoanalysy až k behaviorismu mi zajišťuje znalosti, které mi pomáhají ke zcela jinému posouzení případu, zvláště beru-li ohled na výsledky sociologie a na ekonomii a nepustím-li ze zřetele historii. Řekne se: To se ale zkomplikuje. Musím odpovědět: Je to komplikované."

Dramata nejsou nikdy dramaty mrtvého kamení, přesypů písku, nebo odkvétajících pampelišek. Dramatické mohou být jen příběhy lidí. Vše ostatní nabývá významu jen ve vztahu k člověku, i když třeba jako alegorie, či symbol. A "člověk" znamená současně "osobnost". Zmocnit se role, osobnosti, znamená proniknout do spleti motivů, citů uvědomovaných i neuvědomovaných, znamená nahlédnout do šera podvědomí i uvědomělého poznání, stopovat cesty i nesnadné pěšiny po kterých přicházejí lidské činy.

2. Pojem osobnosti.

Lidé žijí ve společnosti. Společnost tvoří jedinci. Úmyslně říkám "tvoří" a

nikoliv "skládá se z jednotlivců". Společnost není mechanickým součtem jedinců. Má svérázné zákonitosti, i když, v souhlase s S.BALEYEM nemůžeme vést ostrou hranici mezi sociologií (vědou o společnosti) a sociální psychologií. To ovšem platí pro moderní vědu vůbec: věda se specializuje, současně se však stírají ostré hranice mezi jejími odvětvími.

Jedinec tvořící lidské společenství se svým podílem na jeho vzniku liší např. od buňky, tvořící buněčné společenství - organismus. Člověk je nadán sebeuvědoměním, určitou autonomií, osobním vědomím, které není totožné s vědomím jiných lidí. City, vůle a poznání probíhají v každém zvlášť, jedinečně a neopakovatelně. Jedinec ve vztahu k jiným jedincům představuje základ onoho dramatického napětí, spočívajícího v možnosti individuální odlišnosti či protikladnosti zájmů k zájmům jiných lidí a současně v potřebě harmonie, spojení s celkem.

Osobnost jako relativně samostatná organizace psychiky, vyplývá z její vázanosti na konkrétní biologický systém, resp. systém nervový. I desorganizovaná osobnost ("rozpadlá" osobnost např. v terminálních stadiích demence) má tuto i n d i v i d u á l n í c e n t r a l i z a c i , tj. vázanost na f u n k č n ě s p j a t ý c e l e k , nervový systém, mozek.

Od narození do smrti je mozek proměňován neustále probíhajícími reakcemi, které se zhušťují ve zkušenost, v paměť v nejširším slova smyslu. Některé zážitky (např. z nejranějšího dětství) si nepamatujeme, jiné se nám ztrácí z paměti, vyblednou, prolnou se s jinými vzpomínkami; mnohé děje probíhají pod prahem vědomí. Každá reakce nervového systému však něco změní a příští zážitek už nenachází psychiku v tomtéž stavu, jako zážitek přítomný.

"Nikdy nemůže týž člověk vstoupit do stejné řeky." (HERAKLEITOS)
A tu jsme svádění k sofismatu: nejsem-li dnes týž člověk jako včera, nemohu být volán k zodpovědnosti za to, že jsem včera utrhnul na cti, či chladnokrevně vraždil. Pachatel je nepolapitelný. Rameno spravedlnosti mě může dopadnout jen dnes a to už nejsem včerejší.

To by ovšem byl výsledek krajně nedialektického myšlení. Člověk se sice m ě n í , i když nemůžeme brát v úvahu změnu ze dne na den nebo z hodiny na hodinu. I zákon uznává v jistém rozmezí proměnění. Člověk se mění, ale současně si uchovává vědomí identity.

Žena zralého věku se chlubí svým fotoaktem a říká: "To jsem já, když mně byly dva roky." Díváme se na dítě, ležící bezstarostně na kožešince a podvědomě srovnáváme tělesné rozměry. Zpravidla konstatujeme zřetelný rozdíl. Změnila se za ta léta! Také by se už takhle nedala bezstarostně fotografovat. A přece si uvědomuje: "Jsem to já." Jednotlivé činy a zážitky na sebe navazovaly až do

dnešku: je vnitřní spojitost mezi tímto dítětem a tímto dospělým: v tom spočívá časová, vertikální, historická, ontogenetická, chronologická jednota osobnosti.

Vedle této jednoty můžeme konstatovati ještě jinou: aktuální, simultánní, horizontální jednotu.

Veškeré probíhající procesy jsou vzájemně spjaty: naše vnímání souvisí určitým způsobem s city, city souvisí s volní činností, pamětí atd. Tyto závislosti nedokážeme do všech důsledků vystopovat. Na předpokladu horizontální jednoty funkcí je založena řada testů, při nichž z jedné funkce (projevu) usuzujeme na funkci jinou. Např. ze způsobu, jaký význam člověk vkládá do symetrických skvrn Rorschachových tabulek, usuzujeme na schopnosti intelektuální, fantazii, na city a podobně.

Tradiční "psychologie mohutností" se pokoušela vidět "cit", "rozum", "vůli" jako samostatné síly. Dnes se kloníme k tomu, že v každé duševní činnosti můžeme v určitém stupni a v různém poměru najít myšlení (-rozum-), citové prožívání a volní stránku (trojstránkovitost duševního dění FR.KREJČÍHO).
Není nesnadné si povšimnout, že např. každý duševní proces je podmíněn pamětí.

I dílčí činnost, kterou pozorujeme, je součástí komplexní činnosti téže individuální nervové soustavy.

S.L.RUBINŠTEJN: "Osobnost tvoří jednotný souhrn vnitřních podmínek, kterými jsou uspůsobovány vnější vlivy." Psychologická analysa všeho, co se s člověkem děje, předpokládá vztah k vnitřním podmínkám, vytvořeným předcházejícím vývojem osobnosti."

Závěry.

1. Osobnost je ústředním psychologickým pojmem. Veškeré konkrétní duševní procesy a činnosti jsou součástí osobnosti.
2. Osobnost znamená jednotku tvořící skupinu, společnost.
3. Dialektika osobnosti jako součásti společnosti a současně relativně samostatné existence, tvoří předpoklady dramatického napětí.
4. Osobnost představuje jednotu:
   a) historického, ontogenetického, vertikálního
   b) aktuálního, funkčního, horizontálního aspektu.
5. Osobnost je souhrnem vnitřních podmínek, utvářejících vnější vlivy.

3. Polemika o zkoumání a pojetí osobnosti.

Horisontální a vertikální jednota podmiňuje i dvojí přístup k jejímu zkoumání. V e r t i k á l n í m u hledisku odpovídá dynamický přístup, všímající si změn, vývojových souvislostí, životní historie člověka, vnitřních souvislostí zážitků a vlivů, jimi je člověk vystaven od svého vzniku do svého zániku: "Osobnost není nic jiného, než abstraktní biografie člověka." (MURRAY) H o r i z o n t á l n í hledisko bude mít na zřeteli spíše "aktuální průřez", deskripci jednotlivých znaků osobnosti, k nimž dospívá na základě analyzy jejích aktuálních projevů. Bude-li pro první přístup charakteristická snaha rekonstruovat podrobný životopis, orientovat se na dlouhodobé pozorování a studium jednotlivých případů, "kasuistik", bude druhé hledisko operovat převážně s laboratorním experimentem, s testy, ve snase získat co nejvíce dílčích dat, jejichž vzájemná korelace či souhra umožní kvantitativně zachytit a konstruovat přesně definovatelný systém osobnosti: "Osobnost je jen určitý průsečík kvantitativních proměnných." (EYSENCK)

Oba směry nejsou nijak antithetické, vzájemně se vylučující: naopak, je třeba jejich vzájemná souhra. Experimentální psycholog se nemůže při svých interpretacích omezit jen na sbírání "statistických dat", nechce-li zůstat pouhým faktologem, "dynamický" psycholog se neobejde bez přesného systému pojmů, vymezení jejich vzájemné souvislosti a alespoň velmi obecné kvantifikace.

GORDON W.ALLPORT vidí úkol psychologie ve sbližování protikladných tendencí: koncepce osobnosti jako pasivního podmětu reagujícího na zevní podněty (sem sařazuje behavioristy a Pavlova) a pojetí osobnosti jako zdroje aktivity (tzv. celostní psychologie; za otce tohoto přístupu považuje Leibnize).

Podobně P.CHRISTIAN chce rozumět osobnosti jen s dialektickým uplatněním hlediska naturalisticko-positivistického a "existenciálního".

Důvod proč někdy dochází ke schismatu mezi orientací "statisko-laboratorní" a "dynamicko-spekulativní" je ve složitosti pozorovaného předmětu, který odborníky nutí ke specialisaci jedním směrem. Laboratorní výsledky bývají většinou maximálně přesné, ale pro životní praxi velmi chudé, a nejednou zaostávají za výsledky běžného, "neexaktního" pozorování a životní zkušenosti. Pravě však klade naléhavé otázky, které se laboratoři vyhýkají jak svou kvalitativní odlišností od předmětu chemie a fysiky, který je pro naše uvažování v biologii a psychologii stále vzorem, tak pro kvantitativní šíři vztahů. Takové situace vyžaduje hypotézy. Vědec, který se odpoutal od laboratoře pak nejednou ztrácí míru pro hranice domněnky a zákona, což ovšem tím více kontrastuje s "přesností" drobných zjištění laboratorních situací: půda pro konflikty, ve skutečnosti neopodstatněné, je pak hotova.

Snad k tomu přispívá také osobní založení a zájem odborníků, který vede jedny k řeči čísel a abstraktních schémat, jiné pak k spekulativním konstrukcím na hranicích fantasie. Obě zaměření mají své extrémy a svá nebezpečí, ale také své přednosti. Domnívám se, že ani jejich polemické vyhrocení není bez významu pro pochopení problematiky.

Z.LAUTERER definuje osobnost jako: "Neobyčejně složitý spořádaný komplex všech navzájem těsně organicky spjatých psychických tj. vyšších nervových reakčních forem individua, vyvinuvších se historicky během jeho života na podkladě vrozené konstituce." V tomto případě jde o redukci pojmu osobnosti na komplex fyziologických dějů organismu. H.J.EYSENCK, který pracuje s psychologickými pojmy říká v "Scientific Study of Personality" (London 1952): "Tato kniha vyznává názor atomistický, vybudovaný na elementech." Nezapomínáme-li na svéráznost celku, je ovšem analyza zmtná - bez ní by nebylo vědy. Nebezpečí je v záměně specifičnosti celku za prostý souhrn jednotlivostí. Proto slyšíme z opačných stran tak časté zdůrazňování, že "osobnost je souhrn pochopitelného vcelku" (K.JASPERS). Duševní dění má prý smysl, protože je pochopitelné, ne proto, že je kauzálně odvoditelné a objasnitelné. Osobnost je zkoumatelná psychologickými pojmy jen ve "sféře uskutečňování".

H.THOMAE vidí v celostním pojetí osobnosti snahu pochopit vyvíjející se proces, pochopit nerozdělený a nedělitelný objekt, tj. životní proces z mnoha stránek. D.v.WYSS upozorňuje, že: "Fundamentální výroky o člověku nikdy nesmí ztratit ráz relativního aspektu, ve kterém je obsaženo nejen pozorování, ale také pozorovatel." "I pro sebesepatrnější čin je možno přinést neohraničené motivy, které jsou o to komplexnější, čím více proniknem do života a osudu jednajícího." Extrémní biologizace a atomizace psychiky opomíjí rozdílnost různých forem odrazu, snaží se biologicky či fyziologicky zvládnout jevy, které jsou těmito prostředky nezvládnutelné a tím otvírá bránu idealistickým spekulacím. Nelze také veškeré obtíže svádět na rozpor mezi abstraktností pojmu ("označujícím") a konkrétní osobností ("označovaným").

P.CHRISTIAN dovozuje, že osobnost nespočívá v abstrakci. "Určení osobnosti je nutně kazuistické, jedinečně eventuální... osobnost je jedinečné a konkrétní bytí." Tato námitka by mohla platit pro jakýkoliv pojem, poněvadž každý pojem obsahuje nutně určitou míru zobecnění.

Je ovšem pravdou, že elementem osobnosti není reflex, ale sociálně psychologický celek (M.NAKONEČNÝ). Osobnost je třeba vysvětlovat v psychologických pojmech, neboť tyto zahrnují jak biologické, tak společenské aspekty.

Závěry.

1. S dialektickou jednotou funkční a časové souvislosti osobnosti souvisí dvojí možná orientace psychologického studia.
2. V moderní psychologii lze zaznamenat dvě tendence, které nejednou vyvolávají polemiku:
   a) experimentálně laboratorní přístup se snahou o exaktní zachycení dílčích dat, se sklonem k redukci na fyziologické procesy
   b) přístup vycházející z pozorování, kazuistických studií a se snahou o rozsáhlé tvoření hypotéz, se sklónem ke zdůrazňování jedinečnosti a svérázности osobnosti.
3. Obě hlediska nejsou v podstatě sporná, umožňují vzájemnou korekci a spolupráci.
4. Osobnost sjednocuje biologický i společenský aspekt, je třeba ji zkoumat především v psychologických pojmech.

4. Genotyp, fenotyp a konstituce.

Otázka podílu vrozených a získaných vlastností osobnosti je vděčným předmětem diskusí především proto, že nemáme spolehlivé prostředky, kterými bychom odlišili jednotlivé, vzájemně se prolínající činitele.

Že d ě d i č n o s t existuje, je nesporné. Sporný je jenom její rozsah. Ani nás příliš neudivuje, že lidem se rodí lidská mláďata a zvířatům zase zvířecí. Každý druh si přináší specifické dispozice, které se vlivem prostředí svérázně rozvíjejí. Případy typu Kaspara Hausera či dětí vyrůstajících mezi vlky ukazují, že neodpovídající prostředí může lidskou reaktivitu přizpůsobit reaktivitě zvířecí. Opačný případ, totiž přizpůsobení reaktivity zvířecí člověku, nebyl dosud pozorován. Osel zůstane oslem, i kdyby absolvoval nejsložitější školení.

Pokusy se zvířaty dokumentují nejvýše elementy vlastností, které jsou u člověka plně odlišné. D.MORIS podává zprávu o šimpanzu Kongo, u kterého údajně bylo možno pozorovat "výtvarné nadání". Během tříletého vedení dosáhly jeho čmáranice úrovně grafických projevů tří až čtyřletého dítěte. Vcelku však platí, že se spíše dokáže opičit člověk po opici, nežli opice po člověku.

Každý jedinec je vybaven pohotovostmi r e a g o v a t v e s m y s l u s v é h o d r u h u .

I v tomto ohledu však nacházíme extrémní hodnocení této okolnosti. C.G.JUNG se domnívá, že: "Kolektivní nevědomí je mocná duchovní dědičná hmota (geistige Erbmasse) vývoje lidství, jeho znovuzrození v každé individuální...struktuře."

Kolektivnímu nevědomí připisuje JUNG archaické obrazy, symboly, pudy, afekty, emoce. Jde o jakousi fylogeneticky nashromážděnou zkušenost, která proniká do života každého jedince. "Universální podobnost mozku dává universální možnost stejnorodých duševních funkcí." Jung se domnívá spatřovat ve snech, duševních nemocech, v umění či náboženství znovuožití prastarých představ dávno minulých generací. Připouští-li Jung možnost dalekosáhlé dědičné preformace i konkrétních představ a myšlenkových pochodů, popírají jiní autoři i všeobecnost vrozených instinktů. Zejména výzkumy sociálně psychologicky orientovaných autorů zasahují do těchto otázek: "Existuje povšechný mateřský či rodičovský instinkt, když jsou zjištěny kmeny, provádějící systematické ubíjení dětí?" M.HALBWACHS popírá všeobecný základ asociací podle "dotyku v času" a "podobnosti". Jejich platnost neodvozuje z funkce nervového systému, ale ze zkušenosti dané skupiny.

Dědičnost se u člověka nejnápadněji projevuje u různých nemocí a také u nemocí duševních. U schizofrenie se uvádí, že tam, kde je jeden z rodičů nemocen schizofrenií, je pravděpodobnost duševní nemoci u potomstva 16,4 %, tam, kde jsou oba rodiče schizofrenici 53,0 % (R.LEMKE).
Dědičnost hraje významnou roli v Ibsenových dramatech.
Dědičnost je pravděpodobná u některých extrémních povahových dispozic. Avšak i při posuzování rodin úrodných na psychopathické jedince, musíme být opatrni. Mnohdy je závažnější spíše styk dětí s abnormálními rodiči, nežli vlastní dědičnost.

Pouze získanými zkušenostmi si však nedovedeme dobře vysvětlit nadání, které předpokládá určitou kombinaci vloh, potřebnou k činnosti určitého druhu, i když nám někdy chybí srovnávací materiál nebo doklady pro dědičný výskyt v bezprostředním příbuzenském okruhu. Tyto předčasné projevy specializovaných schopností jsou nejednou spjaty s provokujícími podněty prostředí, zejména tam, kde můžeme pozorovat převládající zaměření v několika generacích. Studium životopisných dokladů však musí počítat s určitým zkreslením a někdy i s deformující stylizací životopisu.

O Schliemannovi se vypravuje, že si už v dětství umínil objevit Tróju, podobně jako o Champollionovi, který prý rozhodně prohlásil už jako kluk, že rozluští neznámé písmo.

"Český Paganini" Josef Slavík, prý už jako pětiletý chlapec udivoval okolí svou hrou na housle. Známý ruský malíř I.P.Krymov, vyrůstající v malířské rodině, v jedenácti letech kritizuje obrazy svého bratra. To by ovšem nebylo nic zvláštního, protože na kritizování není zřejmě třeba velkého talentu, jak se můžeme denně přesvědčovat. Malý Krymov však bere štětec a obraz s uměleckým citem opraví.

E.B.Browningová čte ve svých desíti letech řecky Iliadu. Champollion prý se naučil v pěti letech sám číst, když srovnával psaný text se slovy, které se naučil zpaměti.
Tříletý Mozart začíná hrát na klavír; první skladbičky - menuetty - skládá mezi pátým a šestým rokem, jistě pod pečlivým pedagogickým vedením svého otce. Pro příklady není třeba chodit ani příliš daleko do prostoru a času: Vlasta Chramostová už jako čtrnáctiletá přesvědčí přijímací komisi o svém talentu (a to není snadné ani v pokročilejším věku) a je přijata na studium herectví.
Bratři Högerové prý už v dětství udivovali okolí svým loutkovým divadlem.
Také galerie rodinné kumulace nadání je dosti rozsáhlá.
Jmenujme alespoň hudební rodinu Bachů, o které E.Meynellová tvrdí: "Bachové byli hudebníci, kam paměť sahá."
Otec malířské dvojice Josefa a Quida Mánesových byl malířem stejně jako jeho bratr Václav Mánes.
Vedle vědeckých diskusí se problém dědičnosti nejčastěji přetřásá v napjatých rodinných situacích, řešících otázku "po kom to dítě vlastně je". Výsledky těchto diskusí se často příliš neliší od vzájemně sporných závěrů některých kongresů.
Vcelku možno říci, že se dědí určité dispozice, je pravděpodobné, že je určitý vztah mezi intelektovou úrovní antecedence a intelektovou úrovní zkoumaných objektů, v některých případech lze považovat za pravděpodobné určité dědičné vztahy v některých rysech temperamentu.

Podrobné studie o dědičnosti typů osobnosti ve smyslu Kretschmerově jsou metodologicky značně obtížné (v.t.).
Při smíšeném rázu povah většiny lidí lze snadno přehodnotit některé soustavy povahových znaků do nepříslušné kategorie. Pokud se týče intelektu, bývá v populaci uváděno toto rozložení:

velmi nadprůměrných	2,2%
nadprůměrných	6,7%
bystrých normálních	16,1%
průměrných	50,0%
těžkopádných průměrných	16,1%
hraničních	6,7%
mentálně defektních	2,2%

V někdy početných rodinách oligofreniků (lidí s nevyvinutými myšlenkovými schopnostmi) lze také pozorovat horší mentální úroveň u potomků. Je třeba přihlížet k příčinám (etiologii) takové oligofrenie a odlišit podíl výchovného zanedbání, jestliže mentálně defektní rodiče nestačí plnit výchovné úkoly.

Podle některých statistických zjištění vysoké procento nadaných jedinců pochází z poměrně malého počtu rodin; tato statistika však měla tu slabinu, že nebrala dostatečně v úvahu sociální podmínky a přiměřenou srovnávací skupinu. Ošidnost genetických kalkulací dobře ilustruje příhoda, která se vypráví o B.Shawovi. Jedna krásná filmová hvězda požádala Shawa o ruku: "Bude to nadějné spojení. Dítě zdědí po vás rozum a po mně krásu." Velký Irčan k tomu kriticky poznamenal: "A co když to bude naopak?"

V.HRUBÝ se domnívá, že k významné prognóze úspěšného dědictví "nadprůměru" by se musil spojit geniální muž s geniální ženou. Je prý však známo, že geniální lidé si berou za životní druhy docela negeniální protějšky - "pokud se geniové vůbec žení".

Z uvedených příkladů však nelze dělat všeobecné závěry. Zdá se, že výsledný stav schopností, případně povahového základu člověka, je závislý na určité míře dispozic, která většinou není ani tak vyhraněná, ani tak mohutná, aby determinovala osobnost do té míry, jak můžeme pozorovat u některých jedinců, vymykajících se z mezí průměru, ať už svými kladnými nebo zápornými vlastnostmi, u nichž těžko hledáme vysvětlení v prostředí.

Pravidlem je spíše vysoce plastický terén, který je především utvářený vlivy prostředí a zážitky od nejranějšího dětství. Talenty a vrozené schopnosti ovšem nejsou zdaleka omezeny na nějakou společenskou skupinu. Socialismus vyvrátil svou praxí třídní zneužívání teorií dědičnosti ve formě předsudku o nadřazenosti privilegovaných tříd nebo národů. Možnosti, které se otevřely před kdysi vykořisťovanou třídou jasně prokázaly nadání a tvořivost nejširších vrstev lidí, když byly vytvořeny podmínky k jejich uplatnění. Podobné bohaté "vnitřní rezervy" se prokázaly i u příslušníků potlačovaných a přehlížených národů.

Vedle d ě d i č n ý c h faktorů, působících generační cestou, musíme v rámci hodnocení osobnosti brát v úvahu v r o z e n é faktory v širším slova smyslu. Během nitroděložního života působí na člověka řada vlivů, které jsou z hlediska autonomního vývoje nahodilé, ale přesto mohou vytvořit předpoklady pro určitý způsob reaktivity po narození. Tyto vlivy jsou nám patrny nejčastěji v nápadných případech, jako je třeba onemocnění matky během těhotenství, různá strádání, otravy apod.

Je možno předpokládat i mnohem jemnější vlivy, které unikají naší kontrole. V širším slova smyslu lse do této skupiny započítat také činitele, působící v souvislosti s porodem. Také zde se nejednou objevily poněkud nadnesené koncepce. Nebezpečí přílišného důrazu na vrozené faktory je především v tom, že skýtají pohodlné východisko pro naši nevědomost. Nemůžeme-li proniknout dosti

hluboko do souvislostí podmíněných vnějšími vlivy, nedaří-li se naše výchovné, či psychotherapeutické působení, máme zde pohodlný záchranný pás ve formulce "vrozeného terému". Ba dokonce náš výchovný či léčebný neúspěch nejednou slouží za kritérium "vrozenosti". To neznamená popření vrozených činitelů, ale poukaz k užívání této kategorie jen v krajních případech.

B.J.BOLIN zjistil pozitivní korelaci mezi délkou porodu a pohotovostí k úzkosti u dětí. To nijak neospravedlňuje fantastické představy, které v jedné z raných prací uvedl např. OTTO RANK. Svou knihu nazval příznačně: "Trauma zrození." Dítě prý při narození prožívá jako otřes vypuzení z rajského stavu v těle matčině a člověk je pak celý život ovládán nevědomou touhou po znovunalezení tohoto šťastného, "rajského" stavu nitroděložní existence. Kniha se dočkala ostré kritiky i jeho učitele S.Freuda a autor sám se od svých někdejších názorů distancuje. Uvedený příklad však může sloužit jako poučný doklad scestí, kam se dostává spekulace, řídící se spíše uvolněnou fantazií nežli strohými pravidly logiky.

V r o z e n é d i s p o z i c e tedy zahrnují jak faktory dědičné, tak vlivy získané při zrození a během intrauterinního života.
Je zajímavé, že S.FREUD, který dal významný impuls ke zkoumání zkušenosti individua a jejího významu pro formaci osobnosti, se nejednou vrací k myšlenkám, které uveřejnil ve svých prvních studiích: i když můžeme sledovat závislost jednotlivých postojů na zpracování zevních zážitků, konečná příčina toho - u různých lidí v různé míře - proč jeden zpracovává počáteční zážitky tak a jiný zase odlišně, tkví ve vrozeném základě.

Také I.P.PAVLOV různě hodnotí podíl genotypu a fenotypu.
V biologii býval tradičně určován "genotyp jako soubor genů", fenotyp jako soubor zjevných vlastností. Dle toho mohou mít stejné genotypy různé fenotypy a naopak.
Pavlov zprvu definuje t y p jako vrozený konstituční druh mozkové činnosti, typ = g e n o t y p . Na konci svého života chápal Pavlov typ jako souhrn vrozených a získaných vlastností, tedy typ = f e n o t y p .
Jinými slovy: prvotní formulace se vztahuje na vrozený typ, pozdější interpretuje c h a r a k t e r jako směs sklonů a zálib vrozených se získanými v průběhu života. I typ lze v určitých případech rozhodujícím způsobem ovlivnit vnějšími faktory.

Při všech výhradách můžeme hovořit o k o n s t i t u c i jako o souhrnu relativně trvalých vlastností, skládajících se jak z vrozených dispozic, tak ze získaných pohotovostí, které se v průběhu života stabilizovaly. Důvod k tomuto rozšíření pojmu konstituce je především v praktickém pohledu, který ob-

tížně diferencuje jednotlivé komponenty dialektické jednoty vrozeného a získaného. Úzce geneticky chápaný pojem konstituce také přináší fatální akcent, který je pro vědeckou práci neplodný.

Závěry.

1. Při hodnocení osobnosti bereme v úvahu vrozené faktory, které zahrnují dědičné vlastnosti a vlastnosti získané během nitroděložního života a těhotenství.
2. Vrozené faktory působí vždy v nejtěsnější souhře s podmínkami zevního prostředí.
3. Obecně lze považovat za výsledek dědičnosti pohotovost reagovat ve smyslu svého druhu.
4. Jungovu koncepci, která považuje "kolektivní nevědomí" za dalekosáhlé dědičné předávání dispozic k utváření konkrétních postojů nelze prokázat. Projevy, které se objevují ve snech či nápadech schizofreniků, lze přirozeně vysvětlit změnou v souhře psychických funkcí, která ovšem také vede k dalekosáhlým shodám v jejich produktech.
5. Na účet dědičnosti lze s největší pravděpodobností připsat nadání, některé extrémní povahové rysy, pravděpodobně také určité vlastnosti a kombinace pudové a instinktivní.
6. Ani zde však nelze zapomínat, že máme před sebou v nejlepším případě vrozené pohotovosti, jejichž podmínky jsou širší, nežli jenom genetické.
7. Čistě geneticky chápaná konstituce je do značné míry abstraktní fikce, která vzniká hypostází činitelů, které ve skutečnosti nemůžeme v oblasti lidského duševna sledovat odděleně.
8. Domníváme se, že je do pojmu konstituce účelné započíst jak vrozené činitele, tak ty vlastnosti, které se v průběhu vývoje stabilizovaly.

5. Osobnost, jáství, subjekt, temperament, charakter, povaha.

V souhlase se Z.MYSLIVČKEM můžeme shrnout naše dosavadní poznatky o osobnosti "Osobnost je ucelený souhrn všech tělesných i duševních jevů, přítomných i minulých, spojených v individuální samostatný celek, tj. v jednotlivou lidskou bytost." Tuto definici lze považovat za výsledek objektivního popisu, který nepřihlíží k vnitřní, subjektivní stránce. Člověk si tuto vnitřní jednotu uvědomuje, prožívá jí jako "své" "vlastní" duševní stavy. V.VONDRÁČEK hovoří v této souvislosti o u l t r a s e n s i b i l i t ě , kterou chápe jako specifickou funkci uvědomování si sebe sama. Osobnost, jak ji člověk prožívá, jak si

uvědomuje sama sebe, označuje jako j á s t v í . Jástvi je tedy subjektivním prožíváním osobnosti. Jestliže toto prožívání celistvosti vnitřního duševního světa je porušeno, ať už přirozeně, nebo při chorobě, člověk přestává správně odlišovat subjektivní a objektivní. Tak např. ve snu člověk polemizuje a hovoří se svými vlastními představami a považuje je za skutečnost.
Ve stavech únavy může člověku naopak připadat reálné okolí neskutečné, vzdálené jako ve snu. Podobné stavy někdy popisují lidé, kteří prožili vážné nebezpečí, např. parašutisté, kterým se při seskoku dlouho nedařilo otevřít padák.

S u b j e k t bývá v gnoseologii chápán jako protiklad objektu, jako "odrážející", proti "odráženému", jako nositel vědomí proti bytí. V psychologii se termín subjekt vžil nejčastěji ve významu "podmět nějakého působení", či jako "pokusná osoba".

T e m p e r a m e n t postihuje nejčastěji dynamickou stránku osobnosti, povšechnou charakteristiku průběhu citových reakcí, dráždivosti, "hybnosti".

C h a r a k t e r znamená P.MESNARDOVI (ve francouzském pojetí) "soubor vrozených pohotovostí k reagování, které vytvářejí psychickou strukturu člověka". Toto pojetí se do značné míry blíží vlastně "temperamentu". ~~Představitel~~ německé školy E.KRETSCHMER rozumí charakteru jako "celistvosti afektivně-volních reaktivních možností člověka, jak vznikly v průběhu jeho životního vývoje, na podkladě dědičných i zevních faktorů". Kretschmerovo pojetí je tedy blízké "povahovému fenotypu". Tyto rozdíly je třeba brát v úvahu při četbě odborné literatury. V češtině mívá "charakter" spíše význam mravní stránky osobnosti (R.KOMEČNÝ).

P o v a h a je český termín užívaný nejčastěji ve významu Kretschmerova "charakteru". Někdy bývá zaměňována s temperamentem, který má užší význam. Obsah pojmu "povaha" nám nejlépe zasnívá v lidovém konstatování: "To už je taková povaha... je moc do sebe." - jako lapidární vystižení introverse (v.t.). Povaha tedy znamená ráz, "ladění osobnosti", její charakteristické rysy.

I n d i v i d u u m - "nedělitelné" je možno užívat ve významu "jedinec", kdežto i n d i v i d u a l i t a znamená osobitost, svérázност, jedinečnost, odlišnost osobnosti od osob jiných.

S O U H R N : OSOBNOST

Ani psychologie, ani teorie herectví se neobejde bez studia osobnosti. Osobnost znamená jednotku, tvořící společnost. Základ osobnosti jakožto jedince, lze hledat v biologickém faktu, že: "Každý organismus jakožto součást přírody je vždy složitým izolovaným systémem, jehož vnitřní síly, pokud tento systém existuje, se neustále vyrovnávají se silami vnějšího prostředí." (I.P. PAVLOV)

Lidská osobnost je však současně společenským produktem; člověk existuje jako člověk jen díky svému vztahu k jinému člověku. (K.MARX)

Dialektika osobnosti jako součásti společnosti a současně relativně samostatné existence tvoří jeden z podkladů možného dramatického napětí: člověk se může octnout (a nutně ocitá) v kolizi s přírodou, společností a sebou samým: řešení této kolize rozhoduje, zda dojde ke konfliktu, nebo k překonání rozporu.

Osobnost představuje celistvost aktuálních funkcí (horizontální rozměr) a individuálně-historických procesů a dějů, životopisu (vertikální rozměr). Tento dvojjediný celek podmiňuje "laboratorně-exaktní" a "kazuisticky-spekulativní" extrémy ve zkoumání osobnosti, podle převážného zaměření na jeden či druhý rozměr. K extrému ovšem nevede zásadní spor podstaty obou přístupů, ale přeceňování jednoho na úkor druhého, nebo inadekvátní užití příslušných metod.

Osobnost je souhrnem vnitřních podmínek, utvářejících vnější vlivy. Osobnost nahlížena "zevnitř", zážitek osobnosti, označujeme jako jáství.

Konstituce je tvořena stabilizovanými vlastnostmi, které jsou výsledkem vrozených i získaných činitelů. "Psychický genotyp" se nám nikdy nemůže objevit "v čisté formě", je tedy účelnější chápat mnohotnost složek utvářejících osobnost ve smyslu "fenotypu".

Přeceňování dědičnosti a vrozených faktorů ("kolektivní nevědomí" "trauma zrození") je nutno jednoznačně odmítnout. Dědičnost určitých povahových rysů, nadání, snad určitého rozmezí inteligence, konstelace instinktivních a pudových vlastností nelze hodnotit odtrženě od celkových vrozených činitelů a podmínek prostředí. Je pravděpodobné, že praktický efekt podobných pozorování v prognózách, má význam spíše v extrémních případech, nežli u průměrného člověka, kde převažuje spíše plastičnost duševních funkcí.

Při nejednoznačném užívání pojmu subjekt, temperament, charakter, povaha, individualita a podobně, je třeba usilovat o jejich přesné vymezení.

V.

B I O T Y P O L O G I C K É A S P E K T Y O S O B N O S T I

1. Působení tělesného zevnějšku.

Setkání člověka s člověkem nedokážeme charakterizovat fyzikálními pojmy. Dvě tělesa, která se míjejí, která se vychýlí z dráhy, rozbíjí se, zastaví, nebo se pohybují spolu - to jsou jen analogie či básnická podobenství lidských setkání. Lidé se někdy mohou míjet nepoznáni. Setká-li se však jeden s druhým, pozná-li ho jako člověka, vždy se v jeho duševním životě něco mění. Lidé na sebe citově reagují. Někdy krátce, letmo, jindy vstupují do svých vnitřních světů a stávají se jejich trvalou součástí.

City, které v sobě navzájem probouzíme a které k sobě chováme, jsou výslednicí mnoha vlivů a jejich zpracování. Úlohu tělesného zevnějšku nemůžeme hodnotit izolovaně. Zevnějšek člověka však tvoří neodmyslitelnou součást zevního projevu osobnosti. Jevištní charakteristika postavy počítá s určitým tělesným utvářením herce, které se vymyká působnosti maskéra a které souzní v jeho pohybech. Vždyť tělo je pro herce uměleckým nástrojem i materiálem.

V bezprostředním styku lidí působí tělesné utváření především v kontextu těchto podmínek:

a) utváření obličeje, postava
b) řeč, její obsah, zabarvení hlasu, intonace
c) držení těla, mimika, gestika, tělesné pohyby
d) tělesné pachy
e) kultura zevnějšku (čistota, oblečení, úprava vlasů, nehtů apod.)
f) podmínky setkání, "situační kontext" společenského styku.

K u l t u r a z e v n ě j š k u a p o d m í n k y s e t k á n í nejsou v užším vztahu k somatické stránce člověka; přesto vědomí významu činnosti určitého člověka může náš vztah k němu rozhodujícím způsobem ovlivňovat. Hezký, elegantní, vybraně se vyjadřující člověk, který nás zesměšňuje a uráží, je nám nesympatický. Zpravidla nedovedeme uvažovat tak nezaujatě, aby prudký cit nevole, který v nás vznikne, neovlivnil i naše hodnocení v jiných souvislostech. Je známo, že dvě žárlící krasavice-sokyně dokážou na sobě najít neuvěřitelné množství hrubých kosmetických i módních závad.

T ě l e s n é p a c h y jsou zpravidla nadány intenzívním působením. I nejkrásnější žena se zprotiví, jestliže její dech nemá čichově únosnou normu.

Sluncem provoněná pokožka působí příjemně. Kultura zevnějšku užívá voňavek, vůní i chutí, tyčinek na rty a podobně. Někdy prchavý závan vůně dokáže i po letech vyvolat intenzívní vzpomínky.

Kultura zevnějšku - snaha usměrnit dojmy, které v okolí vyvoláváme, přizpůsobit je určitým estetickým požadavkům - zasahuje i do t ě l e s n é k o n s t i t u c e . Čínanky si deformovaly chodidla, některé černošské kmeny a staří Egypťané hlavy. Móda mění i t ě l e s n ý p o s t o j .

Gotické držení ženského těla vystavuje do popředí břišní partii a klín, zatímco móda okolo počátku našeho století zase vysunuje protilehlou partií směrem dozadu. Určité módní nebo tvůrčí období preferují určité typy. Z tohoto hlediska pozorujeme barokní ideál plných tvarů a svalů, gotickou štíhlost a ideál chlapecké postavy žen dvacátých let našeho století, k němuž se v přítomnosti částečně vracíme. Ideální proporce klasického Řecka a staré Číny jsou diametrálně odlišné.

Různé prostředky pro hubnutí, užívaná pod vlivem touhy po štíhlé linii nám dokumentují možnosti a někdy také hranice záměrného utváření tělesného habitu.

Zevnějšek nebývá ve společenské odezvě rozhodující, tak jako si mnozí představují. Byronova malformace spojená s kulhánim byla oceňována jako "půvabná". U Goebbelse působila podobná vada odpudivě na lidi nepodléhající nacistickému pominutí smyslů. Staří Římané vystihli tuto skutečnost: "Quod licet Iovi, non licet bovi".

Závěry.

1. Hodnocení a citová reakce na jiného člověka jsou výsledkem mnoha faktorů.
2. Relativně statické vlastnosti jsou především morfologické, dynamické zahrnují hybnost a řeč. Na rozhraní mezi oběma je držení těla.
   Sociální reakce jsou významně determinovány společenským významem, "situačním kontextem". Kultura zevnějšku je záměrná snaha o usměrnění dojmu.
3. Mezi jednotlivými činiteli může nastat rozpor, hovoříme pak o ambivalentních - obojakých, smíšených pocitech.
4. Tělesný zevnějšek je jen jedním z komplexu činitelů působení osobnosti.

2. Tělesný habitus a osobnost.

Vztah mezi tělesným zjevem a psychikou se odehrává v několika dimenzích. Základní jsou tyto:

a) vnitřní afinita (endogenní determinace) mezi určitými tělesnými znaky

(ev. biotypem) a znaky duševními (psychickým typem)
b) sekundární působení určité tělesné stavby na psychiku
c) zpětné působení sociální odezvy na sebehodnocení
d) vliv psychiky na tělesnou morfologii

Otázkou v n i t ř n í h o - dosud neobjasněného - v z t a h u m e z i k o n s t i t u c í a t y p e m o s o b n o s t í se zabývala celá řada škol. Snad nejpropracovanější závěry podala škola E.KRETSCHMERA (viz kapitolu o biotypologii). Teoretický předpoklad většinou spočívá v představě, že utváření tělesné stavby a utváření temperamentu má určitou společnou vnitřní příčinu. Někdy bývá tato příčina hledána v typu vnitřní sekrece (JAENSCHOVÉ). Vystupují-li však při chorobných stavech do popředí závislosti mezi porušenou inkrecí (srv. např. poruchy štítné žlázy, hypofyzy, pohlavních orgánů) a vzezřením či přímo tělesnou stavbou (kretenismus), jsou tyto vztahy u zdravých lidí dosud problematické. I v některých chorobných případech bývá somatopsychické působení oboustranné.

S e k u n d á r n í p ů s o b e n í u r č i t é t ě l e s n é s t a v b y n a p s y c h i k u .
Je nepochybné, že na řadu životních postojů působí zkušenost, kterou člověk udělá se svými biologickými, resp. fyziologickými možnostmi. Robustní silák bude mít i v důsledku této zkušenosti jiné sebevědomí, nežli intelektuálně schopný, tělesně slabý člověk. Hrubé končetiny atletika a jemné, štíhlé prsty asthenika ovlivní povahu práce, činnosti, zaměření. Pracovní proces sám však v určitém rozmezí utváří svalstvo, ovlivňuje rozložení tuku a podobně.

Z p ě t n é p ů s o b e n í s o c i á l n í o d e z v y v o l a n é s o v n ě j š k e m n a s e b e h o d n o c e n í . Čím méně podléhá určitá společenská skupina pravidlům "společenského chování", tím se k lidem, kteří mají nějaké tělesné, kosmetické či jiné nedostatky, chová s menšími zábranami. Předmětem útočných postojů se stávají i lidé, kteří se nějak výrazně liší od okolí či od průměru, i když zrovna nemusí jít o nedostatek. Zejména děti a primitivové jsou v tomto ohledu bezohlední. Často to také bývají "rodinní příslušníci" a "blízcí lidé", kteří z titulu úzkého společenského sepětí odkládají potřebný takt. I "kultivovaný" člověk někdy v afektu užívá příležitosti, aby se touto cestou, třeba i bezděčně, pomstil. Většina lidí nějakou "vadu" má. Tak jsou vyvolávány různé pocity méněcennosti, nejistoty a snaha o kompenzaci. Pocit méněcennosti může sice vést ke společensky užitečné činnosti, ale také k neuróze, nebo protispolečenskému chování.

JOHN F.PICK provedl u 1317 chovanců věznice v Illinois plastické operace zlepšující vzhled. Proti udávanému průměru 21% recidiv trestné činnosti se objevil pokles na 17%.

V l i v p s y c h i k y n a t ě l e s n o u m o r f o l o g i i .

O vlivu módy na utváření habitu jsme hovořili v předešlé kapitole. Vliv psychiky však lze pozorovat i v jiném ohledu. F.ALEXANDER, H.BRUCH, H.SUCHANEK-FRÖHLICH, u nás K.DANĚK a jiní dovozují, že v mnohých případech otylosti (a také hubenosti) mohou hrát roli duševní příčiny. U otylosti např. může jít o nevědomý únik před životními nepříjemnostmi do oblasti příjemných pocitů spojených s jídlem, o vyplnění prázdnoty nebo nudy sycením, o následek bezproblémovosti naplněného života ve třetím až čtvrtém deceniu, o abnormality životosprávy, vyvěrající z vlastností osobnosti. Bylo nejednou zjištěno, že u jistých typů hubenosti, spojených s odmítáním jídla, můžeme najít odklon od zevního světa, sebetrestající tendence, které se mohou vystupňovat až ve stav "anorexia nervosa" (BLEULER). Už před šedesáti lety ukázal P.JANET, že u mnohých mladých dívek stižených "nechutenstvím", se jedná o protest proti dospělosti. Může se také podílet nezdravé přesvědčení, že tuk a jídlo jsou "zvířecké", "odpuzující" znaky živočišnosti.

Závěry.

1. Vztah mezi duševnem a tělesnou stavbou je několikerý: je možno uvažovat o společenských předpokladech vytvářejících biologické a psychické vlastnosti. Naprostá paralelita však není prokázána. Pozorování z oblasti poruch vnitřního vyměšování nám objasňuje spíše chorobné, nežli normální vztahy.
2. Pohybové možnosti vyvěrající z konstituce jistě ovlivňují psychiku.
3. Společenské hodnocení tělesné stránky jedince, které je podstatně ovlivněno utvářením společenské skupiny (výchova, názory), zpětně ovlivňuje sebehodnocení. Provokace pocitu méněcennosti může nepříznivě ovlivnit zařazení člověka do společnosti.
4. Na utváření tělesné stavby může mít vliv móda i poruchy životosprávy, nejednou související s vlastnostmi osobnosti.

3. Obličej, maska a osobnost.

Slovo "persona" tvořící základ francouzského výrazu "personage" , "personalité", anglického "person", "personality", německého "Person", Persönlichkeit" pro osobu a osobnost, znamená původně masku, kterou si nasazuje herec na starověkém divadle. U mnohých přírodních národů znamená změna obličeje pomocí masky převtělení, maska sama je nejednou ztotožňována s božstvem a náležitě uctívána. Nasazení masky (karnevaly, maškarní plesy) následuje nejednou nápadná

změna chování, nejen v důsledku "incognita" a bujarého prostředí, ale podvědomé touhy, zastřené u dospělých a obnažené u dítěte: stát se na chvilku někým jiným.

E f e k t m a s k y zde napovídá v ý z n a m t v á ř e , obličeje (srv. i ruské "lico", které zahrnuje tvář a osobu, člověka, současně) v mezilidském styku.

Poznáváme se především podle tváře, také na legitimaci je požadována fotografie obličeje a nikoliv jiné části těla. Obličej souvisí nejtěsněji s projevem osobnosti, povahové rysy lze často vyčíst z tváře, stejně jako citová hnutí, duševní rozpoložení. Stavíme sochy a malujeme portréty vynikajících lidí, zajímá nás civilní tvář herce, podoba spisovatelů, protože pociťujeme tuto nesnadno definovatelnou spojitost mezi podobou a lidskou podstatou.

Výraz tváře se mění, tato skutečnost je nejcitlivějším nástrojem herce, ale její základ zůstává po celá léta skoro stejný.

Tento základ tváře, zbavený pohybu, lze nejsnáze zkoumat, i když je to jen část celkového působení. Podobu "tváře v klidu" (a kdy je vlastně tvář v klidu?) nám zachycuje odlitek, socha, její plošné zjednodušení - obraz, fotografie. I zde jde nejčastěji o "fixovaný" pohyb, který je jednou vysoce exponován (smích, pláč(, jednou nepatrně (klidové napětí). Vybavujeme-li si představu něčí tváře, objevuje se nám buď v charakteristickém výrazu, nebo jako poněkud abstraktní, částečně názornosti zbavený obraz, sui generis "průměru mimických pohybů".

S těmito výhradami představuje i morfologický základ tváře (zbavený dynamické mimiky) silný podnět pro hodnocení, jak dokazuje náš pocit sympatií či antipatií už k dvourozměrnému obrazu obličeje (fotografie, malba). Maďarský psychiatr L.SZONDI sestavil test, při kterém je pokusné osobě předkládána série podobenek duševně abnormálních lidí. Podle volby "sympatických" pak usuzuje na typ citové afinity. Je to spíše zajímavé, než vědecky přesné. Určitý postřeh souvislosti mezi hodnocením obličeje a duševními vlastnostmi však vybízí k zamyšlení.

Zajímavý je pokus prof.K.GOTTSCHALDTA, zabývající se zkoumáním souvislosti představy vlastního obličeje a společenského postoje i některých dalších duševních vlastností. Promítá probantům vlastní podobenku s různou mírou zkreslení symetrie. Člověk má určit svou vlastní podobu; při tom se projeví jak sebehodnocení, tak i různé průvodní reakce.

Nejlépe rozumíme výrazu tváře těch lidí, které známe. Osvojili jsme si jejich "mimický klíč". Blízcí lidé se dorozumí pohledem. Zdánlivě nehezká tvář - na první dojem - nám může ukázat svou krásu, když odhalíme schopnost její citlivé proměny, prozrazující bohaté nitro. Hezký obličej, postrádající

tohoto hlubšího rozměru se může ukázat prázdným, bezduchým, "rychle se okouká".

Herec se nesmí spoléhat na to, že během dvouhodinového představení si divák osvojí zvláště detailizované "mimické klíče". Jeho působení je dáno rolí a podmínkami jeviště. Film s možností přiblížení a zvětšeného detailu má zde mnohem větší možnosti nežli divadlo, které musí počítat s divákovou distancí. Film snáze sugeruje hodnocení a první dojem. První dojem se ovšem netýká jen obličeje, ale celku. Obličej však mívá významnou úlohu. První dojem je i n t u i t i v n í hodnocení druhého člověka, které vzniká převážně asociativně, podmíněně-reflexně, cestou analogie. Vzpomeneme si rychle na podobné rysy, podobný výraz někoho, koho známe. Protože si často neuvědomujeme, které rysy nás vedly k závěru, který proběhl příliš rychle, může vzniknout dojem něčeho "jasnozřivého". Značná část "intuitivního" závěru probíhá neuvědoměle. Můžeme se snadno nechat svést vedlejším, nepodstatným znakem. Bývá poučné se pokusit dodatečně rozebrat, p r o č na nás ten či onen člověk zapůsobil tím či oním dojmem. Zpravidla si vzpomeneme. Jakmile si analyzujeme - uvědomíme - jednotlivé důvody našeho závěru, bývá me si méně jisti. Přesto mívají někteří lidé mimořádnou schopnost odhadovat intuitivně jiné lidi. Pozdější dojmy mohou někdy zcela převrátit, nebo vyhladit "první dojem". Stane se, že další zkušenost nás vrátí k němu zpět, bohatší o zkušenost i o zklamání.
Na jevišti má podléhat i první dojem diváka záměru role. Postaví-li se proti roli, je nutnost korekce rušivá v dalším vnímání.

Závěry.

1. Morfologie obličeje hraje dominantní roli při hodnocení člověka podle fyzických znaků. Mimika bezesporu ovlivňuje i "statický" výraz, i tvarový podklad. Obličej patří k rozlišovacím znakům osobnosti a bezděčně se spojuje s představou a působením konkrétního člověka.
2. Efekt masky je založen na uznání úzkého vztahu mezi obličejem a osobností.
3. Dynamicko-statické působení obličeje (anatomické utváření a mimika) se mění v průběhu pozorování v závislosti na situaci a zapamatování si různých aspektů. Pozorovatel si osvojuje mimický klíč.
4. První dojem může být korigován následujícími dojmy, pravidelně je dalším stykem prohlubován.
5. Tzv. intuitivní hodnocení z prvního dojmu je výsledkem rychle proběhnuvšího závěru, jehož jednotlivé důvody si neuvědomujeme. Má své nebezpečí v přecenění podružných složek pozorování.
6. Umění navodit adekvátní první dojem v souhlase s rolí je závažným dramatickým prostředkem.

4. Typ a typologie.

F.GALTONOVI se přisuzuje prvenství nápadu skládat "typickou" podobu určité skupiny lidí pomocí prokopírování fotografií různých tváří na sebe. Tak dostáváme souhrnné typy např. nejlepších a nejhorších žáků (D.KATZ); ze složené fotografie dvanácti matematiků zhotovil SCHMAUSS "výsledný typ matematika". Toto počínání nám ilustruje snahu o vystižení typu, ale současně také nesnáze. Zůstává jistě otázkou, nakolik vytvářejí matematici svérázný morfologický typ. Připusťme tuto možnost. Mezi skutečnými matematiky bude jistě celá řada přechodů co do intenzity "typických znaků". Jeden netypický matematik s nápadně nízkým čelem a masivními čelistmi lidojeda by nám dokázal naprosto zkreslit průměr z dvanácti matematických obličejů. Zde by nám poradila spíše četnost výskytu, nežli aritmetický průměr. Potřebovali bychom také kontrolní skupinu: nejlépe nevybraný vzorek populace a vybraný vzorek matematických antitalentů. Zásadním požadavkem je rovněž práce s velkými čísly. Pak můžeme počítat s průměrem: mezi dostatečně velkým počtem členů zkoumané skupiny jsou extrémy opačných směrů, které se vzájemně anulují.

Jako měřítko je někdy třeba stanovit průměrný znak: typy stanovíme podle příbuznosti nebo odlišnosti od tohoto průměrného znaku. VIOLÍV "průměrný člověk", normotyp", má proporce nejbližší z průměru z velkého počtu měření. Průměrnost v tomto ohledu nepůsobí odpudivě: krásná sochařská díla antiky mají proporce odpovídající "průměrnému člověku". Je to jistě jeden možný typ krásy. Naštěstí nikoliv jediný.

Typy jsou výsledkem abstrakce. Můžeme je klasifikovat z různých hledisek. Čím je předmět našeho zkoumání složitější tím obtížněji hledáme typ, který by jej po všech stránkách charakterizoval. U lidské somatologie a psychologie nevystačíme s jedním typologickým systémem.

Typ je charakterizován znaky, které se v dané skupině nejčastěji vyskytují, případně znaky, které se v dané skupině vyskytují častěji nežli v jiných skupinách. Typický znak není znakem nutným pro příslušnost k dané skupině.

Tak pro rybáře je typické, že občas chytnou rybu. Avšak za rybáře může být považován i člověk, který sice po celý život rybu nechytil, ale svědomitě se o to snaží společensky uznávanými prostředky. Vysedává u vody, namáčí do ní vlasec a pozoruje splávek. Pro rybáře tedy není nutným znakem chycená ryba, dokonce ani členství v Rybářském spolku, ale určitá svérázná činnost či nečinnost u vody. Typ tedy musíme odlišit od skupinových znaků. Typ předpokládá skupinové znaky, ale není s nimi totožný. Typ stojí na rozhraní mezi jedinečným, neopakovatelným a všeobecným.

Určení typu je především záležitostí deskriptivní. Je oním prvním krokem v dvoudílném hesle "rozděl a panuj!". Typ určuje souvislosti, které vedou k systému.

Souvislost mezi jednotlivými znaky typu a souvislost mezi typem a dalšími podmínkami, je určena mírou aplikace počtu pravděpodobnosti. Tam, kde souvislost podléhá počtu pravděpodobnosti, jde o záležitost náhodnou, tam kde leží mezi pravděpodobností a jistotou jde o závislost, jejíž členy dosud neznáme a kde si pomáháme hypotézou.

Závěry.

1. Typ vyjadřuje souhrn znaků, které se v dané skupině vyskytují častěji nežli v jiných skupinách.
2. Typický znak není nutný pro příslušnost k dané skupině. Typ není totožný se skupinovými znaky.
3. Význam vzájemné souvislosti určitých znaků pro vědecké zpracování určuje počet pravděpodobnosti nepřímo úměrně.

5. Lidoznalství.

Touha poznat druhého člověka je asi stejně stará, jako člověk sám. Poznat osobnost druhého člověka znamená v nejširším slova smyslu: umět předpovídat (alespoň přibližně), jak se v určitých situacích zachová. S.HESSEN k tomuto tématu poznamenává: "... předvídání svobodných činů je jakýmsi negativním předvídáním: víme,čeho ....(člověk) neučiní, ale předvídat s touž jistotou, co právě učiní, nedovedeme." I to už něco znamená. Vím-li, že mi kolega nezapomene vrátit půjčenou stokorunu, je toto vědění pro daný účel zcela postačující.

Lidé si brzy povšimli, že mnozí jedinci se snaží svým chováním zmást okolí, že jejich "ústa nejsou plna toho, čím srdce přetéká", ba, že "vlk může na sebe brát roucho beránčí". Snažili se tedy najít takové vlastnosti, které člověka prozrazují, které ukáží pravé záměry dotyčného dříve, nežli by nás mohl napálit. I dnes jsme nejednou postaveni před situaci, která nás nutí rozhodnout v závislosti na neznámém člověku dřív, nežli bychom ho stačili poslat k psychologovi na vyšetření. Lidé tedy pozorují a tvoří si své názory tak, jak umí.

Lidové názory se uchovávají dodnes, některé přešly mimovolně do našich představ. Nejednou ovlivňují náš názor na to, jaké atributy má mít ta či ona postava, charakter nebo role.

Lidé malé postavy bývají považováni za dovedné, nadané - "malý, ale zralý". Bývají však také domýšliví a hrdí, hněviví a popudliví. Naproti tomu vysocí lidé prý mají "nejen srdce, ale i ducha méně" - "veliké tělo - malý duch". Tuční lidé měkkých svalů bývají považováni za skoupé, tlouštíci většinou za dobromyslné. Mírně obtloustlý obličej ukazuje na člověka upřímného, rozumného, úslužného, ale vrtkavého v lásce. Tučný opuchlý obličej však varuje: mnoho jídla málo rozumu!

Obličej jemných rysů: opatrnost, vnímavost a nadání. Krása neznamená vše: pěkná hlava - prázdný hrnec. Červená tvář svědčí o smyslu pro humor a šlechetnosti, bledá o zádumčivosti a závisti. Zelené oči znamenají faleš - "jsou kočičí". Také černé oči bývají falešné. Široké podlouhlé oči větší laškovnost a bodrost. Malé oči - zlý člověk. Přimbouřená víčka: lstivost.

Brada vystupující vpřed: energie, neústupnost. Kulatá brada: dobromyslnost; krátká zašpičatělá: závist, nemilosrdnost.

Velká ústa mají jedlíci, necitové a vášnivci. Malounká ústa u ženy znamenají mírnost, učenlivost, vnímavost, bázlivost a nedůvěřivost.

Červenohnědé vlasy znamenají něco nepěkného. Zrzavé vlasy a vousy mají závistníci. O dívkách: O dívkách: "Na čele vlasy přizrzlý, bude asi pálená." Nabízí se otázka, co asi inseruje množství dívek našich dnů s rezavými přelivy.

(Příklady lidových názorů podle Č.ZÍBRTA, J.ČIŽMÁŘE, FR.JÍLKA.)

Lid však navzdory tradičním diagnostickým pomůckám radí:

"Nestačí znát člověka po obličeji, ale po obyčeji."

"Nechval ženino tílko, ale její dílko!"

Teprve styk s člověkem v práci a v denním životě říká rozhodující slovo o tom, jaký člověk ve skutečnosti je.

Lidová diagnostika povah ovšem vychází z určité zkušenosti. Neví si však s ní rady, pracuje nesystematicky, nechá se svádět k povrchním analogiím, s jednotlivého usuzuje na celek (nezdůvodněné zevšeobecňování), neřídí se zásadou statistické korelace, ale p r i n c i p e m n á p a d n o s t i. Nápadné může ovšem být jak to, co se vyskytuje č a s t o , tak to, co nějak poutá pozornost svou z v l á š t n o s t í . Někdy přímo vidíme, jak se lidová diagnostika nechá vést svou zálibou pro paradox, rým a vtip, aby v následujícím podání byla původní hříčka brána vážně jako vodítko.

A tak se v lidových názorech o vztahu mezi tělesnými znaky a duševními vlastnostmi proplétají dobré postřehy s předsudky s pověrami. Tyto předsudky ještě posílily různé polovědecké brožurky, který představují hybridní útvar z částečných vědeckých pozorování a lidových pověr "Tvář a charakter", "Damonova typologie" aj. Ukážeme si, že právě ty systémy, které se svou jednoduchostí a

naivní přímočarostí nejvíce blížily lidovým koncepcím, dosahovaly nejširší popularity.

Závěry.

1. Lidové názory o vztahu mezi tělesným utvářením a povahou ovlivňovaly do značné míry naše představy o tělesných atributech určité role a tím vytváří svérázné očekávání diváka v tomto ohledu.
2. Tyto představy sice zahrnují "zrnka" reálně podložených pozorování, jsou však ve svém úhrnu naprosto nespolehlivým vodítkem.
3. Jejich nespolehlivost vyplývá z nesystematičnosti, povrchních analogií, neopodstatněné generalizace a z determinace principem nápadnosti.

6. Biotypologické koncepce.

Pojem "somatotyp" znamená totéž co tělesný typ, pojem "biotyp" bývá užíván ve stejném smyslu, někdy však zahrnuje i typologii diskrétních, vnitřních částí a funkcí tělesných (typ větvení cév, detailů stavby skeletu, histologické rozdíly). Budeme se zabývat typologií tělesné stavby, jak je patrná především pozorováním zrakem, bez porušení tělesné integrity.

Pozorujeme-li různé pokusy o rozdělení lidí podle jejich tělesných schránek od nejstarších dob po současnost, vidíme, že převládá celkem jednoduché schéma: určení extrému (dichotomie na dva protikladné póly) a zařazení středního typu, který tvoří kompromis mezi oběma krajnostmi. Podle tohoto schématu byla někdy spojována tělesná stavba s povahovými vlastnostmi, určitými duševními sklony a podobně. Někdy převládla samostatná snaha po zachycení, popsání tělesného typu, jako předpokladu pro další zkoumání.
Už HIPPOKRATES v 5.stol. před naším letopočtem určuje h a b i t u s a p o p l e c t i c u s - (svalnatý, tučný, silný typ se sklonem k mrtvici) a h a b i t u s p h t h i s i c u s - (jemný, štíhlý, slabý s náchylností k tuberkulose).
Nemáháme ještě jednoznačné přiřazení typů duševních, třebaže se Hippokrates typologií temperamentu zabýval (viz oddíl od typech osobnosti).

Ruch v oblasti fyzické anthropologie začíná až v devatenáctém století, i když F.J.GALL (1758-1828) se svou f r e n o l o g i í ("lebonalstvím") patří století osmnáctému. Svou knihu "Introduction au cours de physiologie du cerveau" vydává v Paříži 1808. Záhlubou švýcarského pastora J.K.LAVATERA (1741-1801) je v době Gallově rozšířena f y z i o g n o m i k a ,zjišťování duševních vlastností a sklonů dle obličeje. F.J.GALL naproti tomu věnuje po-

zornost lebce. Vychází z velmi prostých úvah - proto se stal populárním. Ještě v roce 1938 existovala - i když na poněkud jiných základech -"Frenological Society". Gall se domníval, že hrbolky na lebce souvisejí s vyvinutostí různých sídel duševních mohutností v mozku. Jednotlivé funkce si představoval v určitých pevně stanovených oblastech mozku, asi na způsob vymezení stavebních parcel. Podle tvaru lebky se tedy domníval poznávati "orgány" lásky, zbožnosti, vtipnosti, opatrnosti a podobně - také "orgán herecký", "ukazování se", "nápodoby". Je prý umístěn po obou stranách kořene nosního, na horním okraji orbity. I když možná leckterý čtenář zabloudí prstem v ta místa, aby se ujistil o svém hereckém talentu, věřím, že se bude posuzovat shovívavě a dá přednost spolehlivějším měřítkům.

F.J.Galla velmi záhy (na naše zvyky) popularizoval na Slovensku SEBERINI (podle A.Jurovského). Určitým svědectvím ohlasu Gallova učení mohou posloužit dvě dramata. Gallův přítel A.KONTZEBUE napsal komedii "Mozkové orgány". IMRE MADÁCH (1823-1864) píše o hezkou řádku let později utopické drama "Tragédie člověka". Hmat učence určuje budoucnost dětí podle nerovností jejich hlaviček.

Tradiční francouzská typologická škola má L.ROSTANEM (1828) určené typy:

1. d í g e s t i v n í (dominují zažívací orgány)
2. m u s c u l á r n í (svalnatý)
3. r e s p i r a č n í (vzdušný, útlý)
4. c e r e b r á l n í (mozkový).

V roce 1852 vychází první vydání knihy lékaře, malíře a filosofa C.G.CARA "Symbolik der menschlichen Gestalt". Srovnává morfologii živočišné říše, snaží se postihnout symboliku lidství a jeho určitých podob.

F.W.BENEKE (1878) dělí typy na 1. flegmatický digestivní a 2.atleticko-muskulární. Beneke zavádí termín "biotypologie".

V r.1885 zakládá v Padově DI GIOVANNI školu klinické antropologie, užívající propracovaných moderních technik. Z této školy pochází proslulý biotypolog G.VIOLA (G.Viola: Semeiotica della Constituzione, Milano 1930).

Podle Violy je člověk utvářen dvěma systémy: systémem vegetativním, zaměřeným převážně k tělesným funkcím: tento systém je reprezentován trupem. Druhý systém se týká "života vztahů" (Vandervael); je reprezentován nervovou soustavou a svalstvem podléhajícím vůli - končetinami. "Normotyp" má obě funkce vyrovnány. Z tohoto hlediska pak rozlišujeme 1. m i k r o s p l a n c h n i c k ý t y p - malý trup, dlouhé nohy, jemné tělo - vyznačuje se živou inteligencí, předčasnou sexualitou i když prostřední intenzity, zvýšenou únavností, intelektualizace převládá nad afektivitou - "schizoidní" (viz Kretschmer) 2. m e g a l o s p l a n c h n i c k ý (makrosplanchnický) typ -velký trup, malé nohy, tučné tělo - spíše citová proporce, opožděná sexualita, ale později inten-

zivní a "cykloidní" (viz Kretschmer), 3. n o r m o s p l a n c h n i k se vyznačuje harmonicky vyvinutým tělem. Také duševní vlastnosti jsou vyrovnané. Cl.SIGAUD ("francouzská škola") rozeznává u mužů typy: respirační, digestivní, muskulární, cerebrální.

Známý C.LOMBROSO prosazuje teórii "atavistické retrogrese" u zločinců, udává různá stigmata a konstruuje "zločinecký typ". E.A.HOOTON (1939) prověřuje Lombrosovy závěry, konstatuje určité vztahy ve smyslu Lombrosově, popírá však, že by existoval "zločinecký typ".

Snad nejpropracovanější systém po stránce psycho-biotypologických vztahů podává německý psychiatr E.KRETSCHMER. Jeho kniha "Körperbau und Charakter" dosahuje stále nových a nových vydání (o typech osobnosti viz příslušnou kapitolu). Vlivem autority I.P.Pavlova byla u nás Kretschmerova typologie odsunuta do pozadí. E.GRIMM však upozorňuje, že námitky I.P.Pavlova se naprosto nevztahují na somatickou klasifikaci. Marxisticky orientovaný psychiatr E.REIFENBERG při srovnání názorů Pavlovových a Kretschmerových podotýká, že hlavní - světonázorově významný rozpor - je více v gnoseologických názorech obou badatelů, nežli v konkrétní metodice. Zjišťuje, že Pavlov a někteří jeho žáci vycházejí při svých kritikách z prvního vydání "Körperbau und Charakter", nepřihlížejí k dalším výsledkům a zjednodušeně odvozují Kretschmerovy názory z "buržoazního prostředí".

Kretschmer rozvinul svá zkoumání na široké bázi, užívá statistických metód a široké spolupráce mnoha odborníků. V psychologické a psychiatrické praxi je jeho dělení nejrozšířenější. V úvodu jeho knihy čteme tato slova:
"...Čert obecného lidu je ponejvíce hubený, má tmavou špičatou bradku na úzké bradě, zatímco tlustý čert má rysy dobromyslné hlouposti ... Stará čarodějnice má vyzáblý ptačí obličej... Žena z lidu se zdravým lidským chápáním bývá podsaditá, kulatá a zakládá ruce v bok. Svatí se jeví vyhublí, s dlouhými údy, bledí a gotičtí."

Je zajímavé, že i když východisko Kretschmerovy práce leží v psychopathologii, potvrzuje v hrubých rysech lidové představy, i když ovšem komplikovanějším způsobem.

Kretschmer si povšimnul, že mezi určitými duševními nemocemi nacházíme nápadně vysoké procento svéráznych tělesných typů. Pozorování o těchto souvislostech pak rozšiřuje i na zdravou populaci.

L e p t o s o m n í t y p se vyznačuje štíhlostí, která někdy přechází ve výraznou vyhublost. V tomto případě hovoříme o asthenickém typu. Další znaky jsou: jemná kostra, dlouhý úzký a plochý hrudník, úzká ramena, dlouhé končetiny, štíhlá ruka, Obličej úzký, nos dlouhý a hubený.

P y k n i c k ý t y p má mnoho tuku na obličeji, krku a trupu, končetiny

krátké, válečkovité, hrudník objemný, ale ramena celkem úzká, kostra ve srovnání s celkovým dojmem robustnosti - útlá. Kolem 3. až 4. decenia sklon k otylosti. (Poznamenávám, že někteří anthropologové tvrdí, že tloustnutí je charakteristické pro technicky civilizované populace jako domestikační jev.)
Na těle pyknika nenacházíme hranu, vše je zaobleno, měkké.

A t l e t i c k ý t y p : celkově široká ramena, silně vyvinuté svalstvo, široký, dobře klenutý hrudník, užší boky, silná kostra, hrubá ruka, svalnaté paže a nohy, poněkud hrubší rysy obličeje.

D y s p l a s t i c k ý t y p zahrnuje širokou oblast různých nesouladných a deformovaných tělesných proporcí. Pro větší názornost:
typický obraz Krista nám ukazuje leptosomní, ne-li asthenickou tělesnou stavbu představa Buddhy odpovídá pyknickému typu. Atletický typ pak nejlépe vystihuje mohutná sportovní postava na reklamách Francovky-Alpy.

Přestože biotypologové jsou většinou muži, u nichž by se tedy dal předpokládat výraznější zájem o ženské tělo, je většina biotypologických systémů odvozena ze studia tělesných proporcí muže.
CLAESMER se domnívá, že pro ženské tělo je mnohem charakterističtější rozvoj podkožního tuku, nežli variabilita opěrného systému a pohybového aparátu.
ŠKERLJ, BROŽEK, HUNT rozdělují typy tělesné stavby žen podle množství a rozložení podkožního tuku. Typ je označován anatomickým názvem místa, kde je tukový polštář nejvýrazněji akcentován:
typus trochantericus, subtrochantericus, superior, inferior, extremitatis, trunci, mammalis. Typus "iuvenilis" se vyznačuje nevyspělou, chlapeckou tělesnou stavbou.
METHESOVY typy, užívané pro klasifikaci žen, se do značné míry přibližují Kretschmerovi.
A s t h e n i c k ý t y p : menší postava, gracilní, dlouhá lebka, úzký protažený obličej, ochablá kůže, hypoplasie tuku, výraz bolesti a únavy (častý námět Modiglianiho obrazů)
a r i s t o k r a t i c k ý t y p : asthenicko-atletická kombinace dle Kretschmera
p y k n i c k ý t y p se kryje s Kretschmerovým
i n f a n t i l n í , h y p o p l a s t i c k ý : dětský, chlapecký typ.

Hořejší biotypologické systémy nám sice charakterizují reprezentativní a poněkud extrémní typy; většina populace se však pohybuje m e z i těmito kategoriemi.
W.H.SHELDON se snaží (spolu se spolupracovníky) najít systém, který by umožnil popsat a zařadit kteréhokoliv člověka. Vychází z poznatku, že lidské tělo se

vývojově diferencuje za tří zárodečných listů: ektodermu, endodermu a mesodermu.

Z e n d o d e r m u vzniké převážně zažívací ústrojí, uložené v abdominální části trupu. Zde můžeme vidět analogii digestivního a pyknického typu. Zdůraznění této složky totiž vede k ukládání tukových vrstev.

Z m e s o d e r m u se vyvíjí kostra, svalstvo, vazivo a z větší části krevní oběh - tvoří podklad muskulárních či atletických typů starších nomenklatur.

E k t o d e r m představuje vývojový základ kůže, smyslových orgánů, centrální nervové soustavy. Vede-li v těle tato složka, máme před sebou štíhlý, gracilní typ.

Konstituce podle Sheldona není výrazem jednoho aspektu: vyplývá ze vzájemného poměru všech tří složek. Každá tato složka je podle mohutnosti zastoupení odstupňována do sedmi stupňů. Tělesnou stavbu tedy vystihují tři čísla, z nichž každé se pohybuje v rozmezí od 1 do 7.

První číslo označuje velikost komponenty endomorfní, druhé mesomorfní, třetí ektomorfní. Hodnocení těchto tří složek se provádí nepřímo, podle speciálních fotografií. Přímo se zjišťuje pouze váha a výška ve stoje. Sheldon je přesvědčen, že u obou pohlaví (odhlédneme-li od pohlavních znaků) se vyskytují tytéž somatotypy.

K matematickému vyjádření tělesné stavby slouží řada indexů. Uveďme si příklady: k povšechné orientaci může sloužit V o n d r á č k ů v i n d e x r o b u s t n o s t i. Obvod hrudníku, měřený ve výši třetího žebra (v cm) násobíme počtem kilogramů, násobek pak dělíme tělesnou výškou v centimetrech.

Asthenický typ má průměrně index		25 (u mužů)	20 (u žen)
střední	-"-	35 (-"-)	30 (-"-)
robustní typ	-"-	40-50 (-"-)	40 (-")

velké otylosti mohou dosahovat až čísla 100.

B e c h e r - L e h n h o f f ů v i n d e x :
stonásobek délky trupu je dělen obvodem břicha:

index větší jak	65	- leptomorfní typ
index mezi	60-65	- střední
index menší jak	65	- pyknomorfní

Somatická stavba je nedílným výsledkem vrozených předpokladů, generačního období a vlivu zevního prostředí. Většina obyvatelstva nespadá pod nějaký vyhraněný typ starších klasifikačních systémů. Zdá se však, že ve vyhraněných případech je statisticky významná afinita tělesného typu a duševních vlastností. Někdy se zdá, že může jít o paralelní projev nějakého společného činitele, jindy

dochází ke změnám vlivem přesunu duševního světa, jindy naopak. Někdy nelze rozlišit zda člověk ztloustnul protože si přestal připouštět starosti, uklidnil se, "zkonsolidoval", nebo naopak. Náhlé změny ve váze většinou nepůsobí dobře na psychický ani na somatický zdravotní stav. Někdy jsou současně následkem nějakého výkyvu nebo poruchy.

Závěry:

1. Přes množství pokusů o klasifikaci tělesných typů shledáváme rozmanité období především v různých variantách vyčlenění štíhlosti a tlouštky (Hippokrates, Kretschmer, Viola a jiní). K této základní dichotomii pak přibývají další typy.
2. Za problematické předchůdce vědeckého zájmu o tělesné utváření ve vztahu k psychice můžeme považovat Lavaterovu fyzignomiku, Gallovu frenologii a Carův pokus o systematiku symboliky lidského utváření.
3. Biotypologie dlouhou dobu vycházela ze studia mužského těla, somatické typy žen byly rozdělovány analogicky. Někteří autoři upozorňují na nutnost odlišného typového třídění žen a vytvářejí vhodnější klasifikaci.
4. Za příklady propracovaných typologických systémů uvádíme Viologo členění na mikrosplanchnický, megalosplanchnický a normosplanchnický typ; Kretschmerovy leptosomy, pykníky, atletiky a dysplastiky; Sheldonův systém vycházející ze tří zárodečných listů.
5. Tělesné typy jsou výsledkem faktorů prostředí, vrozených a vývojových (generačního cyklu). Pořadí závažnosti může být různé.

7. Somatotypologie a herectví.

Malíř tvoří štětcem a barvami na plátně. Sochař tesá z kamene. Hercův nástroj vyjádření je jeho vlastní tělo. Proto je herec ke svému tělesnému utváření v mnohem intimnějším vztahu, nežli např. spisovatel. Možnosti obsazení role jsou dalekosáhle odvislé od jeho psychofyzického utváření. Význam biotypu začíná tam, kde končí význam masképa a kostýmu. Herec potřebuje podrobně znát svůj vzhled a jeho možnosti. Zrcadlo není nástrojem hereckého narcismu, ale pracovní pomůckou. Pokud je drama obrazem života, platí pro rozptyl biotypů v herecké populaci zásada, vycházející z poměru zobrazovaného "typického" a reálného.

Herec má sledovat svůj zevnějšek a jeho změny. Rozumná životospráva má napomáhat udržovat jeho osobní optimum. Avšak důvody, proč se zabývat biotypologií souvisí s pochopením psychologie tělesného utváření v životě a tím také v dramatu.

Publikum "očekává" určitou somaticko-psychickou souvislost. Kretschmer toto očekávání snad nejlépe vystihnul. Určité povědomí souvislosti zjevu a životní role můžeme sledovat v lidové tvořivosti i myšlení.
Zajímavým dokladem takového fantazijního vytváření je vývoj zpodobování M.J. Husa, výtvarný výraz jeho heroizace.
Akvarely z kroniky Oldřicha Richenthala, svědka upálení, dle kopie asi z r. 1464 nám ukazuje Mistra Jana bezvousého, obtloustlého, zřetelně pyknického habitu. Podobně Česká kronika Aeneáše Sylvia (1510), Kancionál Kutnohorský (149-1491) a podobně na plastice z orámování znaku města Tábora (1515-1516). Avšak Agricolova Tragedia Johannis Huss (1537) nám ukazuje asthenický profil s vousem, stejně jako dřevoryt z letáku Hanse Güldemunda z první poloviny 16.stol. Přetvoření pyknického habitu v asthenický můžeme sledovat až po známý Brožíkův obraz "Odsouzení M.J.Husy", který idealizuje a stylizuje do kristovské podoby, a po Šalounův pomník na Staroměstském náměstí. Lidové povědomí nesneslo představu tlustého mučedníka, trpitele a idealisty.
Podobný "efekt konstituce" se odehrává na jevišti. Lze docela dobře připustit, že ve skutečnosti může mít Kremličkova "Myčka" duši Ofélie. Na jevišti to připustit nelze. Je to možné, ale není to typické. Jen velcí herci, geniové, dokážou někdy přesvědčovat navzdory habitu. Korelaci mezi habitem a rolí nelze bez zvláštního dramatického záměru překročit.

Kolize somatotypu a role v sobě skrývá nebezpečí směšnosti nebo nepřirozenosti. Fantastický názor E.PISCATORA, že současná technika je schopna nahradit herce, odstraňuje tento problém - odstraňuje však také živý tvůrčí element divadla - herce samého. Piscator zřejmě přehlédl, že divadlo není pouhá podívaná, ale drama člověka. Loutka je jen jeho obrazem.

Závěry.

1. Nástrojem i materiálem tvorby herce je jeho vlastní tělo.
2. Povědomí vztahu mezi zjevem a rolí, ať už v životě nebo na jevišti vytváří specifickou problematiku jevištní postavy a habitu.
3. To jsou důvody, které sbližují teorii herectví s fyzickou anthropologií v příslušných psychologických konexích.

S O U H R N : BIOTYPOLOGICKÉ ASPEKTY OSOBNOSTI

Tělesný zevnějšek, stavba tělesná, somatické utváření člověka se vyznačuje určitou stálostí individuálních znaků. Vzezření je jeden z atributů individua, osobnosti. V tomto ohledu hraje dominantní roli obličej pro svou výrazovou pestrost i morfologickou členitost, pro koncentraci komunikačních smyslových orgánů. Obličej (a v širším významu zevnějšek) je názorným projevem toho, co nenázorně označujeme jako "individuum" - osobnost. Na naše smyslové orgány působí bezprostředně zjev druhých lidí; osobnost, povaha, je výsledkem až myšlenkového zpracování. Pozorování určitých souvislostí mezi vzezřením a charakteristickým počínáním člověka, ze kterého usuzujeme na určité duchovní vlastnosti, postoje či sklony, vede k nutnosti detailního zkoumání tělesné morfologie. Fyzická anthropologie (věda o tělesném uspořádání člověka) a biotypologie (zkoumání tělesných znaků či jejich souhrnu z hlediska typu) otvírají množství problémů. Nacházíme-li ve zkoumané skupině "typický" znak, není to znak nutný, ale pouze takový, který se v daném souboru vyskytuje ve srovnání s jinými ("kontrolními") soubory častěji. Východiskem pro zkoumání vztahu mezi psychickými a somatickými typy, je sestavení biotypologických systémů. V praxi dochází častého využití biotypologické soustava Violova, Kretschmerova, Sheldonova (vedle jiných).

Vztah mezi tělesným utvářením a psychikou má několik závažných stránek: problém společného jmenovatele biologického a psychologického typu; také zkušenosti s fyziologickými možnostmi vlastního těla ovlivňují naše postoje a zaměření; tělesná schránka pak také budí určitou společenskou odezvu, která nás zpětně ovlivňuje; také duševní stav může zejména cestou životosprávy a jejích abnormit zasáhnout do tělesného utváření. Tělesná konstituce je výsledkem činitelů vrozených, získaných i vývojových (stáří). Už z vymezení rozsahu platnosti typu pro skupinu vyplývá, že "typičnost" se vyskytuje v různé míře, že netypické souvislosti, navzdory všemu očekávání a představám, existují. Jedině v této souvislosti platí poučka: výjimka potvrzuje pravidlo.

Při jevištním zobrazení je třeba respektovat smysl pro typ. Důvody, proč se teorie herectví a divadla nutně zajímají o biotypologii jsou především tyto: hercovo tělo je přímo nástrojem jeho tvůrčí práce; psychobiotypologické souvislosti jsou součástí dramatického efektu.

VI.

P S Y C H O L O G I C K É T Y P Y

1. Úvod k psychologické typologii.

Podobně, jako lze lidi třídit podle znaků tělesných, lze je také dělit podle znaků duševních. Je ale jednodušší zařadit lidi podle výšky na "malé","velké" a "střední", nežli je roztřídit např. podle "citlivosti" na "přecitlivělé", "citlivé" a "necitlivé". Člověk může přecitlivěle reagovat na ohrožení své osobní prestiže a současně být dokonale necitlivý k utrpení jiných lidí. Někdo může citlivě reagovat jen na smutné sdělení a být naprosto netečný k humorným situacím. Když po dvouhodinovém čekání ve frontě na vás konečně přijde řada a dozvíte se, že kýžené zboží bylo právě doprodáno, dostanete vztek, nebo vám vstoupí do očí slzy bezmocné lítosti. Zvláště dokonalý a disciplinovaný občan se tomu dokáže zasmát, utěšit spoluobčany a uvést je na správné stanovisko. I tento postoj je teoreticky možný. V podstatě stejná situace, ale citová odezva se kvalitativně i kvantitativně liší. A konečně: navenek necitlivý člověk může být uvnitř "chvějivý uzlíček nervů". Citlivost je také možno nejobecněji chápat jako všeobecnou schopnost reagovat na nepatrné podněty asi tak, jako váha je tím citlivější, čím přesněji rozliší nejmenší závaží. Tato kategorie je už spíše biologická nežli psychologická. Psychické vlastnosti, které jsou v y s o u z e n y na podkladě pozorování vnějších projevů lidí a sebepozorování mohou být všeobecné a mnohoznačné, nejsou přístupny jednoduché názorné registraci, jsou ve vysokém stupni modifikovány situací a individuem.

Přisoudíme-li člověku nějakou charakteristiku, vyslovujeme tím zároveň prognosu, předpověď určitého chování v závislosti na dané situaci v budoucnosti. Řekneme-li o panu Uhlířovi, že má hroší kůži, je to současně vyjádřené očekávání, že jeho "hroší" chování bude v obdobných situacích pokračovat. Ale s panem Uhlířem mohou nastat všelijaké změny; třeba bude příští výstup s šéfem "kapkou, která přeteče". Třeba se k němu nenápadně nastěhovala nějaká zapomenutá teta, oženil se, stal se Adventistou sedmého dne - a jeho chování se radikálně změní. Hroší kůže změkne a objeví se měkké, zranitelné tělíčko.

Na takové náhlé obraty poukazuje B.SHAW, když v "Pekelníkovi" nechává promlouvat Andersona.

"...Tento pošetilý mladík se vychloubal, že je pekelník; když však přišla hodina zkoušky, poznal, že jeho osudem je trpět a být věrný až do smrti. Já jsem se pokládal za pokorného hlasatele evangelia míru, když však přišla moje hodina zkoušky, poznal jsem, že mým osudem je být mužem činu a že mé pravé místo je mezi vojenskými veliteli v bitevní vřavě. A tak začínám v padesáti letech nový život jako kapitán Antonín Anderson ... A tento pekelník zaujme mé dřívější místo jako pastor...."

Tuto problematiku vyjadřuje také L.N.TOLSTOJ ve "Vzkříšení":
"Jednou z nejběžnějších a nejrozšířenějších pověr je, že člověk má své určité vlastnosti, že je dobrý, zlý, chytrý, hloupý, energický, apathický atd. Avšak lidé nejsou takoví. Můžeme o člověku prohlásit, že bývá častěji hodný než zlý, častěji chytrý než hloupý, častěji energický než apathický a naopak. Ale nebude pravda, řekneme-li o jednom člověku, že je hodný nebo chytrý, kdežto o druhém, že je zlý nebo hloupý. Při tom vždy lidi takto třídíme, a to není správné. Lidé jsou jako řeky. V každé je voda stejná a všude je táž, ale každá řeka je někdy úzká, bystrá, jindy široká a klidná, jednou je čistá, chladná, jindy kalná a teplá. Stejně je tomu u lidí. Každý člověk nese v sobě zárodky všech lidských vlastností a někdy se v něm projevují ty a jindy zase ony a člověk bývá často nepodoben sám sobě, ač je to pořád on a zůstává sám sebou. U některých lidí bývají ty proměny zvlášť nápadné..."

A.K.STANISLAVSKIJ tlumočí otázku protikladnosti vnitřního uspořádání osobnosti herce:
"...Dejme tomu, že hrajete zločince a zrádce. Neobjevíte-li pro sebe, kde váš ničema projevil statečnost, kde ukázal dobrotu, byť jen okamžik, nenajdete-li v něm světlý rys - nestrhne váš obraz diváka. Změť černých a šedých odstínů nezplodí nic, než nevýslovnou nudu... Čím jasněji vylíčíme hlubokou propast, do níž se zřítil ničema ve svém zlu, tím statečněji braňte jeho okamžiky čistoty."

Tyto citáty obsahují závažné námitky proti práci s typy v psychologii:
a) změny v situaci člověka nebo v jeho vnitřním vývoji mohou radikálně změnit postoje, které jsme mu přisoudili (Shaw)
b) předpoklady k reakcím opačného druhu u téhož jedince způsobují, že se člověk neprojevuje jednotným způsobem (Tolstoj, Stanislavskij).

Týkají se tyto námitky ve stejné míře psychologie všech lidí, nebo pouze extrémů? Znamená předpoklad možnosti protikladných reakcí popření jejich souvislosti s konkrétní osobností člověka? Není např. už individuální variabilita projevů sama o sobě typově zařaditelná? A není vlastně už konstatování Tolstého, že u některých lidí je proměnlivost zvláště nápadná, typologickou kategorií, dělící lidi na stabilizované a instabilní?

Ve skutečnosti jsou mezilidské vztahy budovány na vzájemném očekávání určitého typu chování. Že mohou nastat neočekávané změny v reaktivitě jedince, nemluví pro vládu náhody v projevech osobnosti, ale pro naši neznalost příčin této změny. Popření svéráznosti individuálního projevu by nás důsledně dovedlo k popření hranice mezi normalitou a šílenstvím. Náhlá změna chování nějaké osoby proti všemu očekávání vyvolává sensaci, není uznávána jako něco běžného, ale naopak jako něco výjimečného.

Když Lupe Velezová vyzdobila svůj dům, zevnějšek a tabuli ke slavnosti a pak spáchala sebevraždu, bylo to sensační, protože to bylo neočekávané. Ten, kdo by Velezovou blíže znal, kdo by dokázal proniknout do její povahy, by jistě našel nejen souvislost s její osobností, ale také odpověď na otázku, proč se v daném prostředí právě ona zachovala tak a ne jinak.

Známe-li někoho z největší blízkosti, jsme-li dosti pozorní a citliví, dokážeme předvídat změny, které mohou být pro okolí nepochopitelné. V Millerově "Smrti obchodního cestujícího" pochopí právě Linda, co se s Willy Lomanem děje, protože zná jeho osobnost.

Kdyby Othello po příchodu do ložnice Desdemony omluvil svůj náhlý vpád tím, že právě slyšel dobrou anekdotu, kterou jí musí povědět a pak se tomu spolu srdečně zasmáli, čímž by drama skončilo, mohl by mít divák dojem, že jde o nějakou svéráznou a zajisté pozoruhodnou modernizaci (když by obsah hry ovšem znal), nebo, že se Othello zblázmil (když by hru předem neznal). V každém případě by byl kritiky nezkažený divák nespokojen: ztratil by kontinuitu Othellovy postavy, měla by s Othellem společný vzhled, ale nikoliv osobnost. Othello by se snad mohl takto zachovat. Pak by měl ovšem divák právo znát vlivy, které tuto změnu přivodily.

Lidé se chovají určitým, svérázným způsobem. S tím v každodenní praxi počítáme a podle toho se řídíme. Aby se chování a postoje známého člověka výrazně změnily, k tomu je třeba buď závažné události, nebo dlouhého času. Chová-li se někdo "nevypočitatelně", není to tak nevypočitatelné chování, když "nevypočitatelnost" předpokládáme.
Uvedené námitky tedy nejsou námitkami proti podstatě užívání typu v psychologii, ale varováním, před momentem nebezpečí schematizace.

Budeme mít tedy tyto požadavky na typologii:
1. aby nezaměňovala všeobecné a speciální kategorie
2. aby odhalovala vlastnosti člověka v kontextu s prostředím a situací
3. aby si byla vědoma, že vlastnosti mají svou dynamiku, své výkyvy a variace.

Postup při diagnostice "typu" je do značné míry analogický diagnostické práci

v medicíně. Příznak (znak) označujeme jako s y m p t o m . Souhrn příznaků které mají tendenci se vyskytovat společně, jako s y n d r o m . Máme-li před sebou určitý počet příznaků, které tvoří reúplný syndrom, můžeme se právěm domnívat, že jsou přítomny i zbývající příznaky. Jinak řečeno: z kombinace, určitých příznaků soudíme na přítomnost i takových příznaků, které přímo nepozorujeme. Typ v psychologii je do značné míry souhrn určitých specificky lidských příznaků reaktivity.

Pozorujeme-li společenského, sdílného a veselého člověka, pomyslíme na příslušnost k cyklothymnímu typu (v.t.) a budeme očekávat další příznaky tohoto typu: věcnost, realismus, odpor ke spekulaci, k zabývání se vlastním nitrem, silný vliv smutné nebo veselé nálady na jeho činy a podobně. Nesmíme však zapomínat, že jde jen o odhad, pracovní hypotézu, nikoliv o nutnou souvislost. Syndrom tvořící "typ" ukazuje jen určitou pravděpodobnost, která má četná omezení, jak si ukážeme při jednotlivých systémech.

Při práci na roli nám znalost typologie usnadňuje rychlejší orientaci v postavě, zprostředkuje nám "vnitřní logiku osobnosti", která nám určuje nejpravděpodobnější možnosti reaktivity člověka v rámci jeho vnitřních souvislostí. K hlubším souvislostem se však můžeme propracovat teprve tehdy, proniknemeli do psychobiografie (životopisu) zkoumané osoby.

Závěry.

1. Nebezpečí užití typologie v psychologii spočívá v násilném přizpůsobení obrazu individua vykonstruovanému typu.
2. Psychologická typologie nesmí zaměňovat všeobecné a speciální kategorie, musí přesně vymezovat pojmy, se kterými pracuje; je třeba odhalovat vlastnosti člověka v kontextu s prostředím a situací.
   Při studiu vlastností typu je třeba vidět jejich dynamiku.
3. Poznání typu má dva základní významy:
   a) schopnost v určitém rozmezí předvídat budoucí chování individua
   b) možnost usuzovat z přímo pozorovaných vlastností na takové, které v daném okamžiku nejsou zřejmé, nebo přímo zjistitelné.
   V těchto dvou bodech spočívá verifikace správnosti naší typologické diagnostiky a současně ideální nárok na její využití.
4. Při práci na roli umožňuje znalost typologické orientace příspěvek k zodpovězení základní otázky dramatu: jak souvisejí vnější události s osobností postavy, které okolnosti jsou adekvátní jejím změnám.

2. Některé starší a novější směry v psychologické typologii.

Přestože můžeme pozorovat zvýšenou iniciativu v hledání psychologických typologií teprve až od konce minulého století, je množství typologických systémů takřka nepřehledné.

TH.RIBOT (1839-1916) považuje za charakteristický znak povahového utváření člověka **s t á l o s t a j e d n o t n o s t**. Už samo toto hledisko slouží k rozlišení dvou variant:

1. ztvárněná, stálá osobnost se vyznačuje svéráznou a málo proměnlivou charakteristikou
2. amorfní osobnost se neprojevuje jednotně, je značně závislá od náhodných vlivů, v jednání nestálé osobnosti nenalézáme pevnou a stálou formu.

V dalších úvahách si všímá Ribot individuálních kombinací **c i t o v o s t i a a k t i v i t y**.

A.FOUILLÉ použil za princip dělení známých základních duševních "mohutností" (myšlení-rozum, cit a vůli). E.SPRANGER (1882) se domnívá, že osobnost je určena těmito "duševními akty": poznávacím, estetickým, ekonomickým, náboženským, mocenským a aktem sympatie-antipatie. Tyto akty se podílejí na vytvoření **"v l á d n o u c í c h h o d n o t"** osobnosti. Tak vzniká šest základních typů životních forem a jim odpovídající:

1. člověk teoretický, tíhnoucí k objektivnímu poznání bez ohledu na zřetele ekonomické, praktické, estetické apod.
2. člověk ekonomický, tíhnoucí až k oportunistické praktičnosti
3. estetický člověk, který vnáší do reality část svého subjektu, žije tedy jaksi zprostředkovaně, s ohledem na estetiku
4. člověk sociální s dominantou vztahů k lidem (sympatie - antipatie)
5. člověk mocenský, zdůrazňující sebe, s touhou ovládat jiné
6. náboženský člověk se snahou podřídit své zážitky nejvyšší hodnotě.

Cestou zpracování dotazníků a životopisného materiálu se dává G.HEYMANS (1857-1930) a E.WIERSMA. Pro jejich typologii je pozoruhodné rozlišení **p r i m á r n í a s e k u n d á r n í f u n k c e**. Primární funkce je dána aktuální přizpůsobivostí, silným vlivem přítomnosti a nových dojmů, kdežto sekundární funkce vyplývá z tendence navazovat na minulou zkušenost; závislost reakcí je určena silnou vazbou na minulost. Převaha primární funkce znamená nestálost, změnu. Převaha sekundární funkce konzervatismus, ustrnulost. Vedle poměru funkcí užívají autoři ještě poměru emocionálnosti a aktivity.

Můžeme-li u těchto směrů konstatovat převahu spekulace a poměrně úzkého záběru, byla pro svou jistou šíři před druhou světovou válkou populární typologie bratří E.R.JAENSCHE (1883) a W.JAENSCHE. Vycházejí ze studia vnímání, které

uvádějí ve vztah k vnitřní výstavbě osobnosti, která je různým způsobem ucelena, i n t e g r o v á n a . Osobnost může vykazovat organickou sladěnost (integrovaný typ "J"), nebo může být integrována jen částečně, část funkcí jakoby se vymykala celkové spojitosti, jeví nepevnou, kolísavou povahu a sklon k rozštěpení (srv.Ribot) - (synestetický typ "S"). Plně desintegrovaný typ ("D") by znamenal naprosté roztříštění jednotlivých funkcí a tím i konec osobnosti.Jaensch se snaží dokazovat, že pro herectví je nejvhodnější typ "S".
Každá varianta se dělí na určité podskupiny:

J 1 - typ integrovaný navenek (okolí)

J 2 - podmíněně integrovaný navenek, vlivy vnějšku "vybírá" podle toho, jak souhlasí s jeho vnitřním "jádrem"

J 3 - integrovaný výlučně do svého nitra, má odstup k zevnějšímu světu

S 1 - nemá ani pevné spojení s vnějším světem, ani pevně vystavěné jádro, je zdůrazněna funkce "já", která však nemá pevné zákonitosti; protože jeho jednotlivé funkce jsou uvolněné, může je kombinovat v libovolném pořádku, bez ohledu na vnitřní zákonitost ("změnit se v jinou postavu na jevišti")

S 2 - je jemněji diferencován: přirozenou inteligenci mu může nahradit racionální nadstavba, která je pro tento typ charakteristická.

W.JAENSCH hledá vztah vnímání k tělesnému uzpůsobení člověka a stanoví basedowoidní a tetanoidní typ. Basedowoidní typ se vyznačuje spojitostí duševních dějů, tetanoidní nespojitostí. V chorobném vystupňování vidíme znaky basedowoidního typu u Basedowovy nemoci (charakterizované zvýšenou činností štítné žlázy), kdežto znaky tetanoidního u tetanie (zvýšené nervosvalové dráždivosti při onemocněních příštitných tělísek). Podrobným zkoumáním funkcí nervového systému se snaží Jaensch i zde najít odpovídající rozdíly v jeho činnosti. Přesto, že se Jaenschové pokusili o vytvoření promyšleného systému s bohatými souvislostmi, zdá se, že v praxi získal mnohem větší ohlas Kretschmerův systém, kterým se budeme zabývat v podrobnějších ukázkách typologických systémů.
Vztahy mezi basedowoidními tetanoidními a integračními typy nejsou jednoznačně přiřaditelné. Řada badatelů, která se pokoušela o verifikaci (např.M.Zilligová, E.Liefmannová a H.Zeman), nenacházejí typ "T" a také nepotvrzují paralelu tělesného typu a udávaného způsobu vnímání.
Výzkumy E.R.Jaenscha o "integraci" však naznačují jednu z možných cest pátrání po struktuře osobnosti, kde však teoretická konstrukce dosud neuspokojuje praxi.

Závěry:

1. Zvýšený zájem o psychologickou typologii pozorujeme od konce minulého sto-

letí. Je vytvářena takřka nepřehledná řada různých dělení.

2. Ribot si všímá stálosti a nestálosti povahových znaků, citovosti a aktivity. Fouillé užívá známých "psychických mohutností" (rozum, cit a vůle). Spranger vychází z psychologie "aktů". Heymans-Wiersma vedle amocionality a aktivity přihlížejí k primární a sekundární funkci, která vyjadřuje převahu minulé zkušenosti či aktuální situace na povahu člověka.
3. Pro uvedené příklady je typická převaha spekulativních prvků nad praktickým pozorováním a celkem úzce založené pojetí.
4. Systém E.R. a W.Jaenschů se v některých ohledech nepotvrdil - přes snahu o důkladnou systematičnost a široké založení. Sledování způsobu integrace je pouze jedna z mnoha cest zkoumání struktury osobnosti.

3. Klasické temperamenty a Pavlovovy typy vyšší nervové činnosti.

Starověká typologie, třídící lidi podle temperamentu, je spjata se jménem HIPPOKRATA (asi 460-377 př.n.l.), lékaře, zaměřeného spíše empiricky a skepticky, a dále se jménem jeho spíše spekulativně a mysticky založeného kolegy EMPEDOKLA (483-423). Oba rozeznávali čtyři základní typy, spojené prý s převahou některé ze základních čtyř tělesných šťáv: převažovala-li krev (sanguis), šlo o typ s a n g u i n i c k ý , charakterizovaný živou, proměnlivou letorou, převažovala-li žluč (cholé), dala vznik temperamentu výbušnému, c h o l e r i c k é m u , převaha slizu (phlegma) vyznačovala klidný, lhostejný - f l e g m a t i c k ý typ, kdežto nadbytek černé žlučí (melan cholé) působil zádumčivou, m e l a n c h o l i c k o u povahu.

Otázku "proč právě" čtyři temperamenty a čtyři tělesné šťávy, by jistě bylo možno s malými obměnami klást u jakéhokoliv jiného čísla. V tomto případě však má ještě další zdůvodnění. U Empedokla bychom se poučili, že číslo čtyři má mystickou tradici. Jsou čtyři živly světa; proto člověk, jako mikrokosmos (svět v malém) musí obsahovat látky odpovídající těmto čtyřem živlům: krev, žluč, sliz a černá žluč odpovídají ohni, vzduchu, vodě a zemi a zároveň obrážejí čtyři posvátné barvy alchymie: červenou, žlutou, bílou a černou.

Přičiněním autority GALENOVY (130-200 n.l.), se učení o "klasických temperamentech" zachovalo až do naší doby.

Obnovený zájem o klasifikaci temperamentů přinesly typy vyšší nervové činnosti, k jejichž určení dospěl I.P.PAVLOV experimentální cestou. Mezi "klasifikací klasickou" a "pavlovovskou" můžeme konstatovat dalekosáhlé shody. Ba více: I.P.Pavlov zpřesnil určení jednotlivých temperamentů. Vyšel ze tří základních kritérií, týkajících se procesu útlumu a podráždění.

S í l a obou procesů znamená intensitu, s níž podráždění nebo útlum probíhají. Typ tedy může být silný, nebo slabý.
V y v á ž e n o s t útlumu a podráždění je určena jejich vzájemným silovým poměrem, kritériem vyrovnanosti a nevyrovnanosti.
P o h y b l i v o s t charakterizuje vzájemnou měnlivost podráždění a útlumu. Zjišťujeme buď labilitu (pohyblivost), nebo inerci (nepohyblivost).
Podle těchto hledisek obdržíme teoreticky více typů, nežli čtyři, v praxi však převládají:

sanguinický: silný, vyrovnaný, pohyblivý (živý, dráždivý, vytrvalý)
cholerický: silný, nevyrovnaný (převládá podráždění), (dráždivý, nezdržen-
livý, vzrušivý)
flegmatický: silný, vyrovnaný, pomalý (případně nevyrovnaný, s převládajícím útlumem), (lhostejný, klidný, těžkopádný)
melancholický: slabý typ (rychlý rozvoj nadhraničního útlumu).

Tyto čtyři typy určují fyziologickou charakteristiku průběhu nervových procesů, člověk je má společné se zvířaty. Při aplikaci na člověka se tato schémata ukazují jako málo pružná.

Specificky lidskou problematiku přináší teorie s i g n á l n í c h s o u s t a v . První signální soustava pracuje se smyslovými vjemy. Druhá signální soustava tuto oblast překračuje: vytváří oblast slov, oblast specificky lidských významů. K dosavadním kritériím přistupuje další: v z t a h m e z i s i g n á l n í m i s o u s t a v a m i . Převažuje-li první signální soustava, hovoříme o typu p r v o s i g n á l n í m , převažuje-li druhá signální soustava - o typu d r u h o s i g n á l n í m , jsou-li obě soustavy vyrovnány, máme před sebou typ s t ř e d n í .

I.P.Pávlov: "Život ukazuje zřetelně dvě kategorie lidí: umělce a myslitele."
"Jedni, umělci všeho druhu ...postihují skutečnost vcelku, plynule a plně, živou skutečnost beze všeho drobného členění, bez jakéhokoliv dělení. Druzí - myslitelé - jí právě drobí a tím ji jaksi umrtvují, dělají z ní jakousi dočasnou kostru, a teprve potom, postupně, jakoby znovu sbírali její části a snaží se jí tímto způsobem oživit, což se jim přece jen zcela nedaří."
Překročí-li prvosignální "umělecký" typ hranice pathologie, projevuje se jako hysterik, překročí-li druhosignální "myslitelský" typ tuto hranici, projeví se jako psychasthenik (tj. prožívá různé nutkavé stavy apod.). Střední typ pak onemocní neurasthenií.

Na jiném místě Pavlov tvrdí, že "umělecký typ je analogický a blízký zvířeti".
Tyto závěry ovšem nelze hodnotit jinak nežli jako spekulativní. MORÁVEK referuje o pokusech, při kterých u skupiny významných a nadaných umělců převažuje druhá signální soustava. Podobná simplifikace vyvolává řadu otázek: jestli-

že je umělecký typ prvosignální, jak je tomu se slovesnými uměními? Zdá se, že zvířata nejeví o nic větší sklony umělecké, nežli vědecké. Řada vědců je však současně umělci a naopak. Aktivní umělec, který vyjadřuje, ať už jakýmkoliv způsobem něco, co strhuje a uchvacuje ostatní lidi, musí mít schopnost vyjádřit něco obecného, něco, co je společné mnoha lidem. Aby se umělec stal umělcem, musí mít schopnost proniknout hluboko do života, mnoho prožít, mnoho promyslit, převtělit konkrétní v abstraktní a naopak, musí tvořit a odhalovat řadu komplikovaných vztahů: musí být inteligentní. Umělecké a vědecké poznání se nedá řadit kvantitativně nad sebe, ale kvalitativně vedle sebe. Přítomností druhé signální soustavy se také kvalitativně mění první soustava a stává se tím se "zvířecí" první signální soustavou nesrovnatelná.

Maďarský psychiatr F.S.VÖLGYESZI poněkud nesystematicky rozvádí Pavlovovu soustavu dále a koreluje s ní svou teorii typů, ke kterým dospěl na základě zkušeností s hypnózou.

P s y c h o a k t i v n í t y p , neokortikální, odpovídá Pavlovovu myslitelskému typu. Převažuje u něj korová dráždivost, zpracovává především intelektové podněty, má smysl pro organizační či problémovou stránku věcí, je méně sugestibilní, je výrazně "mužským" typem.

P s y c h o p a s i v n í , paleokortikální typ, odpovídá Pavlovovu uměleckému. Reaguje spíše na citové podněty, převažuje u něj korový útlum, žije především v afektivně-instinktivních proporcích, je zvýšeně citlivý na sugesci. Je prototypem "ženského" člověka. U mužů bývá často nápadný nižším, úzkým, ženským čelem, bledým obličejem a známkami poruch vegetativního systému.

Závěry.

1. Hippokratovo vystižení čtyř základních temperamentů (sanguinický, cholerický, melancholický, flegmatický), je v současné době potvrzováno typy vyšší nervové činnosti podle I.P.Pavlova.
2. Pavlov precizuje klasické typy na podkladě kritérií síly, vyváženosti a pohyblivosti základních nervových procesů.
3. Čtyři základní typy podávají především všeobecnou fyziologickou charakteristiku vyšší nervové činnosti. Vztahy k vlastnostem osobnosti nejsou jednoznačné.
4. Širší důsledky dělení podle první a druhé signální soustavy na "myslitelské" a "umělecké" typy, se vztahem k "hysterii", "psychasthenii" a u "středního"typu k "neurasthenii" praxe nepotvrzuje.
5. Podobné výhrady platí také Völgyesiho "psychopasivnímu" a "psychoaktivnímu" typu.

4. Typologie C.G.Junga.

Jungova typologie přihlížející k subtilnějším psychickým znakům, patří bezesporu k nejrozšířenějším v psychologické praxi, přesně řečeno: rozlišení extrovertovaného a introvertovaného typu; Jungův typologický systém, jak si ukážeme, je poněkud širší.

Švýcarský psychiatr C.G.JUNG (1875-1960) náležel k Freudovým žákům, kteří se však brzy od svého učitele distancovali a vytvořili vlastní početnou a vlivnou školu. Jung v sobě spojuje vlastnosti psychologa s mnohostrannými zájmy a filosofa obsáhlých vědomostí a jistou originalitu, avšak se sklonem k mysticismu, který ho přivádí k mlhavým myšlenkovým konstrukcím, k pojmům formulovaným spíše umělecky nežli vědecky a tím i k převaze alegorií a symbolů nad definicemi.

Typy osobnosti určuje podle dvou základních hledisek:

a) vzájemného vztahu čtyř základních funkcí a superiority (nadřazenosti) jedné z nich (f u n k č n í t y p)

b) podle reakce individua na zevní nebo vnitřní podněty (r e a k t i v n í t y p). Reaktivní typy jsou dva: introvertovaný a extrovertovaný.

A) F u n k č n í t y p y :

Máme čtyři základní funkce. Proč zrovna čtyři? I zde bychom našli - mně vzpomínajíce na Empedokla - odkazy na mystickou roli čísla čtyři. Funkce se spojují do dvojic:

myšlení a cítění tvoří dvojici racionálních funkcí

vnímání a intuice jsou funkce irracionální.

Funkce je "pod různými podmínkami přetrvávající duševní činnost, která je od okamžitých obsahů naprosto nezávislá".

M y š l e n í a c í t ě n í jsou funkce hodnotící. Myšlení pracuje s poznáním pojmových souvislostí "pravdivý a nepravdivý", city hodnotí svět podle kritéria "příjemný - nepříjemný", resp. "přijmout - odmítnout", proto jsou to funkce racionální.

V n í m á n í a i n t u i c e postihují věci tak jak jsou, nehodnotí. Vnímání je "funkcí reality", poznává skutečnost se všemi jejími detaily, intuice ihned postihuje vnitřní smysl dění a detaily nechává stranou. Bude-li vnímání přinášet z obrazu detailní seskupení barev, zaznamená intuice celkový ráz a dojem.

R a c i o n á l n í f u n k c e (myšlení a cítění) jsou typické pro Evropany a obyvatele západní polokoule, jsou mužským charakteristikem, v orientální mystice a v alchymii symbolizovány dnem a kosmem.

I r r a c i o n á l n í f u n k c e (vnímání a intuice) typické u východních národů, blízké ženskému principu, noci a zemi.

B) R e a k t i v n í t y p y :

vyplývají ze způsobu, jakým individuum zpracovává zevní nebo vnitřní podněty. Reaktivní habitus reguluje zevní jednání a formuje specifickou zkušenost. U typu obráceného dovnitř - podle mechanistické fyzikální analogie - proudí energie "zvenčí k nitru", kdežto u typu obráceného navenek opačně, "z nitra k vnějšku". Typ obrácený dovnitř je introvertovaný, typ obrácený navenek extrovertovaný.

Oba typy tak charakterizují všeobecný psychický postoj, "směr duševní energie".

I n t r o v e r t o v a n ý t y p : má spíše negativní vztah k objektu, základní roli u něj hrají subjektivní faktory, zevnímu prostředí se často špatně přizpůsobuje, východiskem orientace je především vlastní subjekt, objekt (okolí) má zprostředkovanou, sekundární hodnotu. Bohatý vnitřní život. Projevuje se: uzavřeností, plachostí, nesmělostí, nejistotou, dlouho přemýšlí, rozvažuje, nežli něco udělá, nad svou činností hloubá, k okolí bývá nedůvěřivý.

E x t r o v e r t o v a n ý t y p : má pozitivní vztah k objektu, při formě reakcí se řídí spíše zevními, kolektivně platnými normami, vládnoucím "duchem doby", dobře se přizpůsobuje prostředí, zájem míří navenek, k okolí, orientuje se především vnějškově.

Projevuje se: otevřeností, je přátelský, společenský, nenucený v činech i pokybech, neváhá před svými činnostmi, reaguje spíše bezprostředně.

Reaktivní typ je - dle Junga - mnohem hlouběji zakotven v našem biologickém založení a jednoznačněji určen vrozenými činiteli nežli typ funkční... I když ovšem i volba hlavní (superiorní funkce) je podmíněna určitým konstitučním sklonem, přece jen může být vědomým úsilím změněna, nebo potlačena. Změnu reaktivního typu pak může působit jen změna ve struktuře psychiky, ať už podmíněna biologicky, či namáhavým vývojovým procesem např. pomocí analytického ošetření.

U každého z obou typů (introvertovaného a extrovertovaného) můžeme obdržet po jedné variantě dle vládnoucí funkce. Jednotlivé postoje i funkce jsou k sobě navzájem ve vztahu kompenzace: převaha jedné funkce je vyrovnávána nedostatkem funkce jiné. "U extrovertovaných je introvertováno podvědomí, u introvertovaných vědomí." Jung upozorňuje, že jednostranně vyvinutý habitus může mít katastrofální důsledky: proto pedagogika má usilovat o vytvoření harmonicky vyvinutých základních složek.

H.RORSCHACH, který při své klasifikaci na Junga v mnohém navazuje, zdůrazňuje proti Jungovi termíny "introversivní" a "extratensivní". Podle něj mají tyto pojmy vyjadřovat osobu převážně introverse schopnou, nebo převážně schopnou extroverse. Introvertovaný či extrovertovaný postoj znamená už něco pathologického: ustrnulé převládání jedné funkce nad druhou. Rorschach podtrhuje význam introverse a extroverse jako procesu, který může být ovlivňován změnou nálady, únavou, požitkem, věkem a podobně.

Jungově klasifikaci nelze upřít cenné postřehy. Polaritu introverse - extroverse lze skutečně pozorovat. Vyhraněných typů je ovšem málo, přecházejí plynule do pathologie, prakticky máme před sebou nejčastěji smíšené typy, u nichž lze konstatovat tendence k výkyvům určitým směrem. S touto výhradou lze v praktické psychologii "reaktivních typů" užívat. I "funkční typy" zachycují určitou empirickou polaritu: jednotlivé funkce však jsou nepřesně vymezeny a uměle izolovány. Pochopíme-li je v jejich vzájemné závislosti, stane se problematickým především kritérium "racionality" a"irracionality". Těžko si např. představíme vjem bez citové stránky. Citová intenzita vjemu nám vystoupí do popředí např. při vnímání bolesti. I vjem je do značné míry také racionalizován. Naše vjemy mají určitý smysl, význam; skutečnost, která nám proniká branami smyslů, není chaotická, nýbrž uspořádaná podle určitých hledisek: i vnímání tedy obsahuje hodnocení a je v tomto smyslu "racionální".

Polarita "racionálního" a "irracionálního" vyplývá spíše z rozsahu analytického uvažování a zpracování reality, což ovšem přesahuje do problematiky "introverse - extroverse". Není tedy náhodou, že se převážně ujaly typy reaktivní a nikoliv typy funkční.

Závěry.

1. C.G.Jung určuje typy podle dominance jedné ze čtyř funkcí (funkční typ) a podle způsobu, jakým se individuum staví k podnětům (reaktivní typy).
2. Čtyři základní funkce jsou: myšlení a cítění (racionální dvojice), vnímání a intuice (irracionální dvojice).
3. Dva reaktivní typy: obrácený dovnitř (introvertovaný), obrácený navenek (extrovertovaný).
4. V praxi se osvědčilo rozdělení na introvertovaný a extrovertovaný typ, především ve smyslu tendence k výkyvům určitým směrem.
5. Funkční typy trpí nepřesností pojmů a do značné míry absolutizovanou izolací jednotlivých činností.
6. H.Rorschach upozorňuje na závažnost extroverse a introverse jakožto procesu, který může být ovlivňován rozmanitými faktory. Pro rozmezí normy zavádí pojmy "introverzivní" a "extratenzivní" ve smyslu označení schopnosti k orientaci tím či oním směrem.

5. Kretschmerův systém.

E.KRETSCHMER (1888) si při své psychiatrické praxi povšimnul, že mezi nemocnými schizofreniky je nápadně vysoké procento leptosomních a asthenických, mezi nemocnými manio-depresivitou (cyklofrenií) se význačným procentem podílejí pykničtí.

S c h i z o f r e n n í o k r u h zahrnuje duševní nemoci charakteristické postupným rozštěpením osobnosti, zvláště bizarností projevů, častou přítomností halucinací, bludů.

C i r k u l á r n í či c y k l o f r e n n í (manio-depresivní okruh) duševních onemocnění postihuje spíše nálady, které kolísají mezi chorobným stupněm rozjařenosti (manie) a chorobným stupněm sklíčenosti (deprese, melancholie).

Kretschmer vyslovuje domněnku, že lze najít odstupňování duševních vlastností od n o r m á l n í c h přes p s y c h o p a t h i c k é (psychopathie = povahová abnormita), až po p s y c h o t i c k é (psychóza = skutní duševní choroba, kryjící se s lidovým pojmem šílenství). Jinými slovy: Kretschmer považuje za pravděpodobné, že projevy psychózy jsou mnohokrát zvětšené, přehnané znaky, které v nízkém stupni najdeme u normálního člověka.

Lze rozlišit dva základní typologické okruhy: s c h i z o t h y m n í a c y k l o t h y m n í.

Stupně vyjádření vlastností od normality k abnormalitě jsou:

schizothymie - schizoidie - schizofrenie

cyklothymie - cykloidie - cyklofrenie

K těmto typům přistupuje ještě další typ, spjatý s atletickou tělesnou stavbou: v i s k ó z n í.

Na podkladě zkoumání 8099 případů uvádí Kretschmer tuto tabulku:

mezi nacházíme	epileptiky	schizofrenními	cyklofrenními
% pykniků	5,5	13,7	64,6
% leptosomů	25,1	50,3	19,2
% atletiků	28,9	16,9	6,7
% dysplastiků	29,5	10,5	1,1
% necharakter.	11	8,6	8,4

Základní typy tedy jsou:

1. schizothymní s převažující afinitou k leptosomnímu tělesnému typu
2. cyklothymní s převažující afinitou k pyknickému typu
3. viskózní s převažující afinitou k atletickému typu.

1. S c h i z o t h y m n í o k r u h .

Schizoidní lidé mají svůj povrch a svou hloubku. Na povrchu mohou být pichlavě ironičtí, nepřístupní, mrzutí, plaší či ostýchaví. Ale povrch nic neznamená: vidíme člověka, který před námi stojí jako otazník, cítíme něco nudného či neurčitě problematického. Co však se skrývá za mlčenlivou fasádou zevnějšku? Co je v hloubce za touto maskou? Prázdnota, nebo úzkostlivě střežené bohatství myšlenek a citů?
Mnozí schizoidní lidé jsou jako holé římské vily, které své okenice uzavírají před sluncem: v jejich přitlumeném vnitřním osvětlení jsou však slavnosty svátky.
Vnitřní život, prožívání v sobě samém - autismus, jak to označuje Bleuler. Často můžeme žít celá léta s těmito lidmi, aniž bychom je skutečně poznali. Jejich "já" stojí v určitém protikladu k sevřímu světu, který spíše rušivě zasahuje do jejich vnitřního světa. Je jim bližší zabývání se neživými předměty (sbírky, příroda) než lidmi, nebo studium lidí bez opravdové účasti, jakoby to byly neživé objekty. Určitá plachost pramení jednak z nechuti k možnému zásahu do jejich intimních okruhů, jednak z vědomí odlišnosti od jiných lidí. S nezájmem a nedostatkem účasti ke společnosti často kontrastuje neustálé sebepozorování: jak působím na okolí? Schizoidní lidé žijí většinou v pocitu vnitřního napětí. Protože hluboce prožívají drobné zážitky, které pro ně samy mohou mít neobyčejný význam, mají "talent k životní tragédii", kdežto vyhraněný cyklothym není schopen procítit situaci až na ostří její tragičnosti.
Orientují se na úzký kruh vybraných přátel, nebo na jedince, při čemž jejich cit nebývá daleko do fanatického zbožňování a nekompromisně vyjádřenými nároky: buď všechno nebo nic.
Jejich city se pohybují mezi přecitlivělým vnímáním - kdy vzrušuje odlesk slunce na špinavém střípku - a necitlivostí, kdy skleněná stěna se postaví mezi ně a okolí, city chladnou a otupují; takovou pokračující anesthesii popisuje J.LONDON v autobiografické románu "Martin Eden". Proces "vnitřního chladnutí" popisuje také znamenitě básník Hölderlin.
Sklon k přepjatému společenskému formalismu někdy pomáhá zastřít konvencí nedostatek vnitřního citu. Jsou-li schizothymové hovorní, je nápadné, jak málo jim záleží na odezvě toho, ke komu mluví.
Stojí-li na jedné straně jejich autismu těkavá fantazie, lze jindy objevit sklon k vytváření spekulativních systémů, abstraktní filosofie. Stanou-li se aktivními hlasateli nějaké myšlenky, jsou fanatičtí, neúprosní, nejednou se sklonem k sebeoběťování velkého stylu "pro věc lidstva". Přímost, pathos a schematické doktrinářství je charakteristickým znakem tohoto okruhu. Ztráta bezprostředního spojení mezi myšlenkovým podnětem a bytostí utváří jejich mo-

torický projev je neohrabaný, manifestující se často v nešťastných figurách v tělocviku nebo na kasárenském dvoře. Ve spojení s jemnocitností pak vznikají předpoklady k tichým osobním tragédiím.

U přechodných stavů a v pathologii pak často vystupují poruchy vnitřní souvislosti. Abstraktní myšlení se zvrátí v jalové přemítání bezobsažných pojmů, uzavřenost se změní v autismus, ze kterého postiženého nevyburcuje ani radostná, ani tragická událost. Objevují se dissociace (nespojitosti) v myšlení i chování: aristokratická povýšenost je prolomena nečekanou vulgární beztaktností, za nalakovanými nehty se usadí špína, nedůvěra přejde v podezíravost a pocity pronásledování.
Obličej je oživen prázdnými grimasami, které ztratily spojitost s city, chování k blízkým lidem se stane odměřené, hrubé, odcizené. Svět schizofrenika je obklopen tajemnými silami a významy, které ho neuštvou hrůzou jen díky stále vzrůstající otupělosti.

2. Cyklothymní okruh.

Cykloidní lidé jsou přirozené, nekomplikované povahy, jejichž city se projevují přímo a nezkresleně. Mají potřebu se vymluvit, vysmát, vyplakat, vzbudit účast a být účastným. Cykloid žije spolu s okolím. Praktičtí, neproblematičtí lidé, s realistickým poměrem ke světu, s jistou tendencí k prožívání světských radostí. Každé hnutí mysli hledá svou resonanci u jiných. Nebývají systematikové, ani stoupenci promyšlených soustav, schématu a přísné konsekvence: spíše zásada "nebuď přísný na jiné, abys nemusel být přísný také sám na sebe", benevolence, velkorysost, tolerance.
Nálada vždy převažuje nad reflexí a pohybuje se v proporci veselí - smutek. Vlastnosti, na nichž spočívá schizoidní napětí jsou jim cizí. Neuvažují příliš nad sebou a nad svými činy, jejich zájmy jsou spíše extensivní nežli intensivní, silnou ctižádostivost nacházíme jen výjimečně. V nepříjemných situacích jsou spíše smutní nežli podráždění.
Mají smysl pro kolektiv, samota je jim obtížná, snadno se přizpůsobí a někdy také podlehnou kolektivu. Ve společenství ostatních nejsnáze zapomínají na své osobní hoře, pro ně platí "poloviční bolest, když se poví".
V myšlení jsou však často povrchní, málo sebekritičtí, smělí až opovážliví, někdy také bez potřebného taktu. V pohybech přirození, obratní, čilí.

V chorobném vystupňování se objevuje "pozdvižená nálada", neúčelná kutivost, podnikavost, rozjařenost, zvýšené sebevědomí a na opačném pólu útlum, smutek, sebeobžalovávání, sklíčenost, lítost a zoufalství, v obou případech zcela neúměrně situaci nemocného.

3. V i s k ó z n í .

Psychomotoricky jsou atletici ponejvíce klidní, pomalí, uměření v gestu i v pohybech všeobecně, v extrémních případech těžkopádní a nemotorní. Ve vzrušených situacích působí jejich reaktivní chudoba jako neotřesitelnost. Chůze je někdy široká, poněkud kolébavá s visícími pažemi. Řeč je skoupá na slovo, suchá, někdy nevýpravná. Ve sportu přichází v úvahu především těžká atletika. Talent atletiků k boxu nespočívá jen na jejich síle a váze, ale také na jejich torpiditě a malé citlivosti k podnětům. V práci dávají spíše přednost práci paží, nežli prstů. Nepatří k nervózním lidem, jako jsou např. neurotičtí schizothymové. Mezi jednoduchými atletiky jsou časté flegmatické povahy. Nejčastější aktivní afekt je vzplanutí vzteku. Jejich činnost se vyznačuje houževnatostí, úporností až ulpívavostí. Rozsah fantazie je úzký; prostá, jednoduchá představivost. Nedá se říci, že by s atletickým typem byla spjata vysoce potencovaná a pozoruhodná duševní činnost. Chybí "esprit".

P ř e h l e d z á k l a d n í c h z n a k ů :

1. nálada a citová proporce
   a) cyklothymní : diathetická proporce, veselý-smutný
   b) schizothymní: psychesthetická -"- , citlivý-necitlivý
   c) viskózní : výbušný-flegmatický

2. psychické tempo
   a) cyklothymie : vlnivá křivka temperamentu, mezi pohyblivým a pohodlným
   b) schizothymie: skákavá křivka, alternativní způsob myšlení a cítění
   c) viskózní : přímá křivka

3. psychomotorika
   a) cyklothymie : přiměřená k popudu, zaoblená, přirozená, měkká
   b) schizothymie: častěji nepřiměřená k popudu, zaražená, ztuhlá, ochromená
   c) viskózní : přiměřená, pomalá, odměřená, těžkopádná, silná

4. afinita k tělesnému typu
   a) cyklothymie : pyknik
   b) schizothymie: leptosóm
   c) viskózní : atletik

Jednotlivé psychické vlastnosti nemusí být u příslušných typů stejně prokresleny. Mohou se také spojovat s vlastnostmi protilehlého okruhu.

Kretschmer se snaží určit ještě p o d s k u p i n y , v a r i a n t y v r á m c i t y p ů .

Schizoidní I. převážně hyperesthetické temperamenty:
citlivý, afektivně ochromený, jemnocitně-chladný aristokratický typ, typ pathetického idealisty

II. převážně chladné a tupé temperamenty: typ chladně-despotický, prchlivě-otupělý, typ "rozjetého tuláka"

Schizothymní (u průměrných lidí)
a) vznešeně jemnocitný
b) světu odcizení idealisté
c) chladní vládcové a egoisté
d) zkostnatělí, a ochromení

Cykloidní — bujně rozjařený
tiše spokojený
těžkomyslný

Cyklothymní
a) živí mluvkové
b) klidní humoristé
c) tiší, citoví lidé
d) pohodlní požitkáři
e) činorodí praktikové

Přehledné shrnutí základních znaků cyklothymního a schizothymního okruhu podle P.HELWIGA:

c y k l o t h y m i e :

základní struktura - citově: veselý, smutný, do popředí vystupuje cit a nálada
všeobecné znaky - duševní oblasti jsou spojeny, osobnost je spojena s okolím, vyhledává kontakt a přizpůsobuje se, smířlivost
speciální znaky - obrácený do světa, důraz na realitu, společenskost, mnoho přátel, optimistický, důvěřivý, konciliantní, reálný politik schopný kompromisů, chování podle okolností
v politice - smířlivost, urovnávání, sprostředkování
v umění - důraz na látku, obsah a věcnost, epika, vypravování, plnost látky, naturalismus, objektivismus, impresionismus, šířka, pestrost
ve vědě - empirismus, deskripce, faktologie, bez apriorního systému, spíše šířka nežli hloubka, sjednocuje mnoho oborů, mnohostranný, nechává mnoho neřešeného, v závěrech volný
jiné znaky - "člověk látky", praktik, bez důrazu na formu, přirozený, milý, má rád společnost, požitek

s c h i z o t h y m i e :

základní struktura - citově: dráždivý - otupělý, do popředí vystupují pocity napětí
všeobecné znaky - vytváření zvláštních duševních oblastí, má povrch a hloubku, uzavřený vzhledem k okolí, zachovává odstup, radikální
zvláštní znaky - obrácený do svého nitra, zdůrazněné "já", důraz na ideály, aristokratismus, chlad, málo přátel, nitivý, pozorovatel, distancovaný kritik, zásada "buď a nebo", člověk povinnosti, zásad a norem
v politice - prosazování idejí přes překážky, tendence k vládnutí
v umění - důraz na formu a styl, drama, tragédie, lyrika, idealismus, formalismus, subjektivismus, expresionismus, jasně určená téma, kompozice, vymezení
ve vědě - racionalismus, systém, logika, důslednost ve sledování jednotlivých myšlenek, sklon k izolaci problémů, uzavřenost, tendence k jednoznačným závěrům
jiné znaky - "člověk formy", teoretik, formalisace, má rád pořádek, styl, systém, organisaci, obřízalost, teatrálnost důslednost, fanatické sledování cílů
disciplina až askese
má rád samotu, knihy, přírodu
precisnost až pedantérie

Kretschmerův systém je pokusem o konsekventní vypracování typologie, podložené normálním i patologickým materiálem, pokusem o aplikaci na oblast patho-

logie, umělecké tvořivosti i geniality. Jeho imponující všeobsáhlost je však současně zdrojem několika slabin.
Do podrobnosti propracované rozdělení vlastností do dvou základních okruhů naráží v praxi na značné obtíže. Tak např. láska k přírodě jistě není jen schizothymní rys. Pokusíme-li se odlišit cyklothymní vztah k přírodě jako výraz bezprostředního obdivu a schizothymní jako sentimentálně-idealizovanou, ocitneme se na poli úvah, které budou obtížně prokazatelné a navíc se budou týkat spíše extrémních variant. Ani u vyhraněných typů není zaručeno, že v určitých postojích nedochází ke "skřížení" s vlastností protikladného okruhu; tím spíše pak u průměrných lidí.
Další vysoce diskutabilní stránka Kretschmerova systému je zdůrazňování endogenně-biologických resp. dědičných faktorů nad individuální zkušeností, nad vlivy prostředí. Kretschmer sice přináší doklady o "schizothymních" a "cyklothymních" rodinách, je však opravdu obtížné odlišit nakolik šlo o dědičnost a nakolik o bezprostřední vliv rodinného soužití, o vliv rodičů na děti apod. Převaha vrozených, konstitučních prvků by se snad dala připustit spíše v patologických nebo hraničních případech. Ani zde však není možno podcenit rozbor sociálně psychologické situace. Při všech výhradách však nelze upřít, že máme před sebou fundovaný pokus o vystižení určitých souvislostí ve výstavbě osobnosti, i když se nedomníváme, že by bylo nutno počítat i s nejmenšími kamínky ve stavbě.

Závěry.

1. E.KRETSCHMER buduje svůj typologický systém
   a) na stanovení psychologické příbuznosti mezi duševně normálním a pathologickým, čímž není řečeno, že by příslušnost k určitému okruhu disponovala k určitému duševnímu onemocnění; disponuje pouze k určité reaktivitě, která se t a k é projeví (v určitém procentu) k d y ž člověk duševně onemocní
   b) na stanovení souvislosti mezi tělesným a duševním typem
2. Tři typy vykazující tendenci k těmto nejčastějším kombinacím
   a) cyklothymie u pikniků b) schizothymie u leptosomů
   c) viskozita u atletiků.
   Atletici s viskózním typem tvoří mezi, celkem podružný povahový rys.
3. Schizothymie je vyznačena citovým laděním mezi přecitlivělostí a otupělostí, uzavřeností, bohatým vnitřním životem až autismem, skákavou křivkou psychického tempa, nepřiměřenou psychomotorikou.
4. Cyklothymie je vyznačena citovým laděním mezi smutkem a veselím, otevřeností, společenskostí, vlnivým průběhem křivky psychického tempa, přiměřenou psychomotorikou.
5. Viskozita se pohybuje mezi apatií a výbušností, je psychicky spíše těžkopádná, málo citlivá na podněty, ulpívavá.
   Jiné rysy viskózního typu: houževnatost, přímočaré úsilí, užití síly.
6. Konstatujeme určitou příbuznost mezi Jungovým introvertovaným, Kretschmerovým schizothymním a mezi extrovertovaným a cyklothymním typem.

7. Domníváme se, že přílišná konkretizace a detailizace psych.vlastností při dichotomii schizothymní:cyklothymní, je obtížně proveditelná.
8. Přecenění biologických a hereditárních vlivů na úkor studia formujících vlivů společenského prostředí a "osobní historie", považujeme za nedostatečné.
9. Vcelku lze Kretschmerovu typologii hodnotit jako vysoce podnětnou a přínosnou zejména v oblasti zkoumání výstavby osobnosti u vyhraněných typů.

6. Sheldonův systém.

WILLIAM H.SHELDON postupuje při zkoumání lidské psychiky v podstatě metodologicky shodně, jako postupoval při zkoumání somatické stránky. Nejde mu především o určení typů, ale o zjištění možnosti přesného popisu povahových vlastností, o jejich systematické uspořádání a později o zjištění korelací k somatické struktuře (v.t.). Nejprve sbírá z literatury povahové vlastnosti a znaky, sestavuje stupnici s padesáti pojmy,každý z nich je rozlišen sedmidílným odstupňováním. Na tomto podkladě zkoumá pokusné osoby, koreluje vlastnosti mezi sebou, hledá společné faktory a konečně upravuje stupnici o šedesáti vlastnostech, které se dělí do tří uzavřených skupin po dvaceti znacích. Tyto skupiny pojmenoval: a) v i s c e r o t o n n í
b) s o m a t o t o n n í
c) c e r e b r o t o n n í

V i s c e r o t o n i e :
uvolněné držení těla i pohybů, sklon k pohodlí, družnost, společenskost, veselost, nadměrná záliba v jídle i milování, přímost, snášenlivost, nenucenost, spokojenost, nedbalost, extroverse. Osobnost jakoby byla soustředěna v okolí vnitřností, kde nejvyššího vladaře zastává zažívací trakt.

S o m a t o t o n i e :
převaha svalové činnosti, zdůraznění pohybu a držení těla, tělesné uplatňování energie, ráznost, útočnost, obliba risika, dobrodružství, záliba v tělocviku, potřeba sportu, přímost pohybů. Osobnost je soustředěna kolem tělesné síly a činnosti.

C e r e b r o t o n i e :
zdrženlivé, utlumené, stísněné držení těla i pohyby. Rychlá reaktivita. Obliba samoty, uhýbání před společnost. potlačování výrazu svých citů, střeží se upoutat na sebe pozornost, někdy až sociofobie (= strach ze společnosti). Uhýbají před hlukem, tiší. Přílišná duševní síla, pozornost, obezřetnost. Někdy mladická horlivost ve výraze a způsobech. Osobnost centralizována kolem mozkových funkcí.
Předběžné výsledky ukazují určité vztahy k tělesným variantám. Lze konstatovat značnou příbuznost s Kretschmerovými typy. Nakolik je systemizace skutečně určena statistickými vztahy a nakolik je přece jen ovlivněna předběžným výběrem není možno jednoznačně určit. Sheldonova metodologie však otvírá možnosti obsáhlého výzkumu.

Závěry.

1. Sheldon přistupuje k výzkumu duševních vlastností metodologicky shodně jako k výzkumu somatotypů.
2. Vypracovává především deskriptivní systém, typy konstatuje až na podkladě statistického zkoumání.
3. Určuje tři základní typy: viscerotonní, somatotonní a cerebrotonní.
4. Sheldonovy typy ukazují značnou shodu s Kretschmerovými.
5. I když jistě nelze zjistit, do jakého stupně se na dělení podílely výchozí předpoklady, je Sheldonův přístup velmi slibný.

7. Typy osobnosti v životě a na jevišti.

Shakespearův "Hamlet" nám postupně odkrývá tyto rysy: váhavost, nechuť k rozhodnému činu tváří v tvář vědomí závazné povinnosti, únik od skutečnosti, obrácení se do sebe, filosofická hloubavost, uzavřenost a odcizení okolnímu světu, maska šílenství, směs něžnosti a hrubosti ve vztahu k Ofélii a k matce, přecitlivělost a necitelnost, cesta plná vnitřních sporů, zkoumání a prověřování situace a konečně nelítostné uskutečnění záměru, kterému podřídil všechno.

Jestliže je zdrojem dramatického dění určitá situace, je neméně jejím zdrojem svérázná Hamletova osobnost. Těžko si můžeme na místě Hamletově představit nějakou podstatně odlišnou typologickou variantu, která by nezměnila celou dramatickou stavbu a nezničila právě ony hodnoty, které dělají Shakespearova Hamleta Hamletem.
Zamýšlíme-li se nad hrdinou tohoto dramatu z hlediska typologického, budeme ho snáze klasifikovat v pojmech Kretschmerova systému, nežli např. v kategoriích klasických temperamentů. Úvaha na téma, zda šlo o silný či slabý typ nervové soustavy, zda převažoval útlum či podráždění, nám řekne velmi málo k pochopení Hamletovy osobnosti.
Jeho postava má nejblíže k variantám schizothymního typu.

Pro předpoklady ke kolizi, které vyvěrají z vnitřní antithetické výstavby, bývají schizothymní či schizoidní varianty často nositeli dramatického napětí, rozporu, konfliktu.
V Ibsenově "Divoké kachně" je výrazně schizothymní postava Gregersova, kdežto u jeho odpůrce, doktora Rellinga, je schizothymní rys určité aktualizace a bojovnosti překrýt kompromisním přitakáním životu, chápáním lidí v jejich slabostech apod. Gregers je přemýšlivý, odtažitý, překonávající rozpory, pathetický idealista, který by chtěl "být neobyčejně bystrým psem; takovým,

který se potápí na dno za dívokými kachnami, když se ponoří a zakousnou do řas a chaluh dole v bahně." I když vidí, že jeho hlásání pravdy v této společnosti vyvolává tragédii, považuje nadále za své poslání "být třináctý u stolu" a prosazovat ideální nároky.

V Millerově "Zkoušce ohněm" je zajímavé srovnání manželů Proctorových. Alžběta je zásadová, přísná, ve svých projevech citu zdrženlivá, k Proctorovi často až chladná, myšlenkově mnohem pohotovější a vnitřně zřejmě bohatší nežli její manžel, na němž má zásadní vliv; Proctor je přímý, duševně poněkud těžkopádnější, přes svůj prohřešek věrný a dobrý. Nemůžeme zde přehlédnout převahu viskózního temperamentu, kdežto u jeho manželky zřejmě dominující schizothymii.

Viskózní typ je dosti jasně vykreslen u Eddieho v Millerově "Pohledu z mostu". Eddie je jistě bytostně dobrý člověk. Je značně setrvačný ve svých myšlenkách, vrací se ke stejnému tématu, které se mu usadilo v duši, je však natolik duševně těžkopádný, že je nedokáže rozvinout, vnitřně zpracovat, uvědoměle promyslit a řešit; podlehne náhlému nápadu, jehož důsledky si neuvědomí v celém dosahu a provede jej. Není schopen si analyzovat, co se s ním vlastně děje, ocitá se v situaci, která je nad jeho duševní síly a řeší ji silou a brutálně. Jak rafinovaně a jak odlišně by v podobné situaci jednal subtilně uvažující schizothym, nebo melancholicky laděný cykloidní člověk.
Komicky laděný viskózní typ je např. v Jurandotově "K.O." - boxér Tlapička.

Docela jiná škála osudů a povah se nám rozvíjí tam, kde převažují cyklothymní rysy.
Šen-Te v Brechtově "Dobrém člověku ze S´čchuanu" je sdílná, soucitná, pracovitá, ochotná, podrobivá, přizpůsobivá, nijak hluboce neuvažující.
Brechtův "Švejk za druhé světové války" je bodrý, věcný pozorovatel, praktik sžitý s lidmi, i v nebezpečí poněkud rozjařeně - "hypomanicky" reagující.
Jestliže se Švejk dělá naivním, hloupým, nenormálním, pak je to průhledná nadsázka, kterou neprohlédnou jen naivní a povrchní účastníci.
A chceme-li negativní cykloidní typ - vzpomeňme si na "Falstaffa", rozjařeného poživačníka a ochmelku s přehnanými ("megalomanickými") představami o své osobě.

Bylo by možno uvažovat o jiných postavách a konfrontovat je s jinými typologickými soustavami.
Nejrůznější typologické systémy přinášejí svůj teoretický vklad ke zkoumání osobnosti. Ve své deskriptivitě nám ovšem odpovídají spíše na otázku " j a k ?", nežli na otázku " p r o č ? ". V dramatu jsme většinou postaveni před určitou svérázmou osobnost, kterou sledujeme v různých situačních aspektech. Nutné na-

vazujeme na určitý "povahový základ", který je v době, kdy začínáme sledovat drama, hotový. Drama si většinou nemůže dovolit kontinuální sledování utváření charakteru, povahy, osobnosti, od dětství do smrti. Proto většinou na jevišti sledujeme změny a projevy v rámci určité utvářnělé osobnosti, v rámci určitého individua, které má svůj rámec fyzicky i psychologicky vymezen. I na jevišti ovšem dochází ke změnám, ke sledování formujících vlivů zážitků, situace, prostředí, ty však většinou navazují na určitou typizaci, charakteristiku, která slouží jako "odrazový můstek". Zde nám může posloužit studium typů, vycházející z podobnosti v lidské rozmanitosti. Lidé jsou různí: s různými nároky na život, s různými názory. V mnoha otázkách nebývají jednomyslní. Příliš častá "jednomyslnost" bývá formálním zkreslením skutečného stavu. Je třeba rozlišit všeobecné a speciální otázky. Odlišnost a shoda tvoří dialektickou dvojici.

I když jednotlivé typologie osobnosti vykazují nestejnou extenzitu a kritičnost, přece jim nemůžeme upřít oprávněný pokus o postižení určitých psychologických souvislostí, zájem o zachycení distribuce psychických znaků a jejich vzájemné afinity.

Dokážeme-li si postavu dramatu typologicky zařadit, přichází nám na pomoc příbuzné typy jevištních postav a příbuzné typy se kterými se setkáváme v životě. V žádném systému ovšem nenajdeme univerzální recept na řešení problému individuality: jsou pouhým v o d í t k e m , ale vodítkem nepochybné ceny. Schematické užití typologické kategorie však představuje nebezpečí zúžení zorného pole a zařazení lidí do škatulek na způsob Prokrustova lože. Psychologický typ nám v divadelní praxi pouze skýtá opěrný bod při zkoumání individuální rozmanitosti lidí, pomáhá nám usnadnit a urychlit orientaci v osobnosti. Syndromologii psychických vlastností je ovšem třeba neustále prověřovat, sledovat stálost určitých znaků tvořících "konstituci" a podíl utváření zkušenostními, aktuálními vlivy, prostředím v nejširším slova smyslu. Základním úkolem psychologického výzkumu zůstává nejen zjištění výskytu všeobecného, typického a zvláštního, ale i zkoumání faktorů formujících osobnost, jak vidíme v kapitole o dynamice osobnosti.

Vede-li přeceňování typologických kategorií ke schematismu, vede k němu také jejich nedocenění. Rozdíly i shody osobností se nám rozpustí v univerzalitě měnlivosti člověka, kterého lze libovolně formovat, neomezeně měnit a převychovávat.

I pedagogický optimismus má své meze, vyplývající z reálných faktů.

Povahové různosti lidí jsou významné v jejich vztazích k jiným lidem, ve vztahu k práci, odpovědnosti, životní filosofii. Odtud pak volání po "diferencova-

ném přístupu k člověku". Je z praxe známo, že určité typy lidí se nesnášejí. Spolupráce cholerického režizéra a melancholicky laděného herce končí zpravidla neurózou melancholika. Je ovšem otázkou, nakolik se "choleričnost" některých režizérů nestala určitou pohodlnou profesionální módou, která omlouvá nedostatek zdvořilosti a taktu.

Typologické konsekvence mají svůj význam i mezi "lidmi u divadla". Herec bez schopnosti introverse by byl pouhým imitátorem. Inscipient či asistent režie, obdařený flegmatickou pomalostí, klidem a nevzrušivostí by asi těžko zvládl své povinnosti, vyžadující rychlou pohotovou reakci a schopnost rozdělení pozornosti, zároveň s citlivou reaktivitou.

Studium vlastností a typů určité profese tvoří profesionální typologii. Typologií herce a vhodných profesionálních vlastností se zabývá samostatná kapitola.

Psychologie herecké osobnosti musí nutně navazovat na výsledky studia všeobecné typologie.

Její hlavní význam však spočívá v obecných psychologických poznatcích. Vše, co obohacuje naše znalosti o člověku, má význam pro hereckou práci, která se především zabývá vyjádřením l i d s k ý c h osudů, bojů, velikostí i slabostí. Herec ovšem nepředvádí na jevišti "typy" (i když podobné koncepce může někdy stylizované divadlo uplatnit, je však problematické, zda se mohou stát jediným směrem divadelního ztvárnění).

Typ znamená velmi široký rámec, pojmovou kategorii, v níž chybí životní plnost, v níž chybí ona neopakovatelnost jedinečného člověka ve všech detailech, která nemusí stát v protikladu k typickým vlastnostem ("syndromům"), ale vyjadřuje je v určitém pestrém a složitém životním úseku.

Jevištní postava představuje splynutí jedinečnosti role (osobnosti vytvořené autorem) s jedinečností he rce. Napsaná role není jednoznačná do všech detailů. V tom případě by neumožňovala další ztvárnění. Odhlédneme-li od textových sporů, existuje j e d i n á postava krále Leara, jsou však s t o v k y odstínů jejího vyjádření.

Aby Hamlet k nám pokaždé promlouval novou řečí, třeba Vojanovou či Olivierovou, musí mít vlastnosti typu, shrnujícího různé možnosti individuálního pojetí. Jevištní postava má s psychologickým typem určitý stupeň zobecnění společný, nemusí se však s ním krýt. Protože dramatická tvorba postupuje směrem výrazněji typizace, můžeme si položit otázku, zda právě dramatické umění vedeno nutností časově prostorového omezení nepřináší bohatší konexe k "vykrystalizovaným" typům psychologickým, nežli např. literatura, která poskytuje příležitost k mnohem jednoznačněji determinované interpretaci, k drobnokresbě myšlenkového detailu, k neomezenosti fantazie i prostředí. Spory, které se vedou o psycho-

logii Hamleta či Nory se nemohou ve stejném směru vést okolo Raskolnikova, Oblomova či Nany.

V procesu ztělesnění postavy je tedy variační šíře, kde může nabídnout svou pomoc typologie. Neznamená kadlub, neznamená striktní schéma, které nesmí být překročeno, ale nabízí zpracování souvislostí, ze kterého je třeba v y b í r a t .

Nakolik je typologie reálná a upotřebitelná (k tomuto požadavku se jen blížíme) nabízí k posouzení, co je dle pojmově definovaných zkušeností (širších, objektivnějších, nežli svou intuicí na základě pozorování zachycuje jedinec) ž i v o t n ě t y p i c k é pro určité povahové rysy, jejich komplexy, variianty a prolínání. Osobní zkušenost bývá nahodilá, citově zkreslená, jednostranná, zato však velmi intenzivní. Představu typu na podkladě osobní zkušenosti je tedy vhodné rozšířit a někdy korigovat na podkladě psychologie osobnosti. K pochopení člověka však nestačí pouhá typologie. Musí k ní přistoupit znalost d y n a m i k y lidské osobnosti, její podmíněnosti společenskými i vnitřními faktory, což je námětem příští kapitoly.

<u>Závěry.</u>

1. Psychologická typologie nepřináší herci schémata. Je vodítkem pro orientaci v osobnosti.
2. Studium typologie usměrňuje naši pozornost, ukázňuje naše psychologické myšlení a přináší určitým způsobem uspořádané poznatky o korelaci jednotlivých vlastností.
3. Přináší definovatelný terminologický aparát, který je přesnější nežli lidová a běžně užívaná označení.
4. Nástrojem orientace v jevištní postavě není ztotožnění postavy s psychologickým typem, ale pochopení vztahu k psychologické typologii.
5. Srovnání postavy a typu umožňuje na podkladě vědomého postižení souvislostí (spříznění dramatické postavy i osoby, jak je známe z vlastní zkušenosti) efektivněji vystihnout rozdíly, shody a zákonitosti v jejich projevech.
6. Studium typologie je předpokladem profesionální typologie herce.

S O U H R N : PSYCHOLOGICKÉ TYPY

Poznání typu má dva základní významy: schopnost v určitém rozmezí předvídat budoucí chování individua a usuzovat ze zjevných projevů na takové vlastnosti, které nejsou bezprostředně patrné. Při práci na roli usnadňuje znalost typologických systémů jednu část zodpovězení základní otázky dramatu: jak souvisejí vnější události s osobností postavy? Typologie ovšem nezmanená přenesení rigidních schémat na jeviště. Je vodítkem pro orientaci v osobnosti, školí naše psychologické myšlení, ustřeňuje naši vnímavost a pozornost. Dává nám pokyn na to, čeho si máme všímat, abychom co nejrychleji dospěli k charakteristice osobnosti.

Pouhá osobní životní zkušenost s lidmi přináší nebezpečí zkreslení "osobní rovnicí", neekonomickou manipulaci s poznatky, která se stane přesnější, jestliže je utříděna na podkladě systematicky uspořádaných kategorií. Nástrojem orientace v roli není ztotožnění role (jevištní postavy) s psychologickým typem, ale pochopení vztahu ke strukturám, na které typologie upozorňuje.

Zvýšený zájem o psychologickou typologii pozorujeme od konce minulého století. V nejrůznějších pokusech dominuje polarita extroverse - introverse a konečné vytýčení schizothymního, cyklothymního a viskózního typu, které ukazují významné vztahy i k tělesné konstituci. Za cenná kritéria považujeme i Ribotovo stanovení primárních a sekundárních vlastností v závislosti na závažnosti působení aktuálních nebo minulých zkušeností, a v jistém smyslu všeobecné charakteristiky i Pavlovovy varianty klasických temperamentů.

VII.

DYNAMICKÉ POJETÍ OSOBNOSTI

1. Myšlenka evoluce a pojetí osobnosti.

Současnou psychologii - podobně jako moderní vědu vůbec - si není možno představit bez myšlenky vývoje. Vlna evolucionismu, která zasáhla především biologii, nadobro znemožnila statický obraz světa. Před očima člověka definitivně mizí pohled na neměnnou přírodu. Svět je v pohybu, ve vývoji. A protože vývoj představuje vzestupnou linii od jednoduchého ke složitému, je třeba tuto linii poznat. Každý stav, který můžeme ve vývoji zvířete, člověka, společnosti zachytit, spojuje minulost a budoucnost, je otiskem stop na cestě, kterou se ubírá vývoj. Také historie je potvrzena vývojovou myšlenkou: historické události nejsou jenom souhrnem zajímavých fakt, ale dokumenty společenského vývoje. Zvířata nemají historii: život celých zvířecích generací probíhá v kruhu stále stejně, je opakováním způsobu života předcházejících článků. Zvířata jsou samozřejmě také produktem vývoje, ale jejich předávání zkušenosti je minimální: tygr číhá na svou kořist stejně jako před tisíci lety. Teprve člověk, tento pozdní příchozí, dokáže díky řeči se učit a záměrně zdokonalovat. Kam asi až sahají perspektivy tohoto podivného tvora, který se objevil ve čtyřiadvaceti hodinách světového dne několik vteřin před půlnocí?

Ale pohled evolucionistů nemíří jen vpřed, ale také - a zde vlastně spočívá výchozí bod vývojové teorie - zpět. CH.DARWIN (1809-1882) přináší důkazy o vývoji jednodušších živočichů ve složitější: není možno pominout ani člověka.

E.HAECKEL formuluje "biogenetický zákon": vývoj jedince do jisté míry opakuje vývoj druhu. Jinak: ontogeneza je zkrácenou fylogenezou. V embryonálním vývoji člověka můžeme např. najít ocas, žaberní štěrbiny, v sedmém až osmém měsíci pokrývá takřka celý tělesný povrch člověka husté chmýří, ledviny se vyvíjejí přes stadium "pronefros", které je charakteristické pro pulce, obojživelníky a některé ryby. Embryologie potvrzuje Darwinova slova: "Zárodek je živočichem v méně uzpůsobeném stavu a proto odhaluje stavbu svého předka."

Jestliže nacházíme podobné morfologické obdoby dávno překonaných vývojových stupňů, neobjeví se také různé "původní" "pradávné" vlastnosti psychické v raných vývojových stadiích člověka, případně v jeho dětství? Nenalezneme shodu mezi projevy primitivních národů a dětí?

Takové obdoby jistě jsou: potíž je však v tom, že dítě je už dalekosáhle modifikováno svým prostředím a při závěrech nutno být velmi opatrným. S.HALL např. vyslovuje domněnku, že v dětské hře ožívají prastaré primitivní tendence z dřívějších stadií (lezení na stromy, střílení prakem, hry na přepadání apod.). U dítěte se během prvních měsíců života objevuje "opičí" reflex: dokáže uchopit podávaný prst tak silně, že je ho možno za něj vyzdvihnout.
Vcelku však nenacházíme příliš mnoho analogií, které by uspokojovaly naše očekávání.

Patologické stavy odhalují jednu důležitou zákonitost: při poškození či ohrožení organismu se ukazují jako nejkřehčí fylogeneticky a ontogeneticky nejmladší funkce, kdežto funkce fylogeneticky starší jsou stabilnější. Tak např. myšlení se poruší snáze, nežli některé instinkty.

A další pozorování: při některých chorobných stavech se ukazuje pokles na nižší vývojový stupeň, tzv. regres: tak např. při stařecké demenci se nejednou mluví o "dětinství". Dementní stařenka se začne chovat koketně jako malé děvčátko; také dítě může "vývojově poklesnout"- po prodělané nemoci přestane chlapec mluvit, dorozumívá se křikem jako jeho mladší bratříček atd.

Při stavech silného vzrušení se někdy ukazují rudimenty dávných reakcí: člověk ve vzteku zatíná pěsti, svírá čelisti (srv. "cenění zubů"), napíná svaly - připravuje se k boji - podobně jako zvíře. Není divu, že se psychologové začali podrobněji zabývat zvířaty, že je začínalo zajímat "zvíře pod slupkou lidskosti".
Romantické ovzduší objevování"zvířete v nás" líčí poutavě H.G.WELLS ve svém románě "Úskalí srdce":
"...Duše veleopů, opic a plížících se tvorů straší v chodbách, podkrovních komůrkách i ve sklepech domu života, v němž se naše vědomí probudilo... Teprve několik generací - snad několik set generací - bylo ozářeno vědou a volným myšlením, které plápolalo nad temnotami života... Ale podstata lidská je dosud podstatou opičí. Ačkoliv má světlo v mozku, jeho pudy se pohybují v temnotě. A z této temnoty vysává své motivy ... Moderní člověk musí být pánem ve svém domě. Musí nejdříve sepsati inventuru a vše si prohlédnouti."

Ano - instinkty a pudy - tato prastará mocnost, sjednocující říši vyšších živočichů, snad poskytne klíč k záhadě člověka. Není historie lidstva historií kultivace pudů? Co se stalo s instinkty a pudy u člověka?
Jakou roli hrají pudy v rámci osobnosti? Nestojíme zde u pramene sil, které ženou člověka k činnosti?

Závěry.

1. Chápání věcí a dějů jakožto výsledku pokračujícího vývoje, podmiňuje zájem o srovnání různých vývojových stadií a hledání souvislosti na cestě od jednoduššího ke složitějšímu.
2. Vztah zvířete a člověka otvírá otázku společných a odlišných znaků.
3. Pozornost psychologů se přiklání k vývojovému stadiu pudově instinktivní sféry a její role v ontogeneze i fylogeneze.

2. Instinkty a pudy.

Na první pohled se zdá, že také zvířata vládnou svými činy v podobě promyšlených projevů. Malpa rozbíjí ořechy pomocí kamene (L.A.Firsov), bobři staví důmyslné hráze, opice dokážou určitým zvukem ("volání o pomoc") probudit bojový instinkt u ostatních a přivolat je na svou obranu, v určitých situacích lze v kolonii kavek pozorovat "pomoc slabšímu" (K.Lorenz), vorvani utlumí strach a plují na pomoc raněnému členu stáda, riskujíce nebezpečí poranění lodí, želvy, které se líhnou z vajec zahrabaných do písku se dají cestou k moři, u opic se objevuje celý systém mimických a hlasových dorozumívacích výrazů, které se projevují i tehdy, když byla opice vychována odloučeně od jiných. L.A.Firsov popisuje podřízenost vůdkyni ve skupině opic: je-li vhozen do klece pamlsek, žádná opice se neodváží k němu první přiblížit; jen tehdy, když Leda (vůdkyně) zůstane k soustu lhostejná.
Někdy lze těžko odlišit "vrozené" a "naučené" reakce.

Instinkt stavění hnízd ("hnízdící instinkt") prý u opic v zajetí odpadá. Podobně prý opice vychovávané izolovaně a bez předchozí zkušenosti, jsou lhostejné k plazům. Vypadá-li instinktivní chování jako "rozumné", ztratí svou rozumnost, když poněkud obměníme podmínky:
bobři (i když byli vychováváni v odloučení od ostatních) a měli stavební materiál, stavěli přehradu i v kleci, ač před tím neviděli ani řeku ani žádné "vodní dílo": bylo to však v dané situaci zcela bezúčelné. Lorenzovy opice zprvu pomáhaly experimentátorovi chytat opičku: stačil však její signál a jejich chování se změnilo: vrhly se na něj, ač to nijak nevyplývalo z předchozí situace.
Instinktivní chování je "nerozumné": nedokáže se pružně přizpůsobovat situaci.
V čem však hledat podstatu instinktu a pudu?
CH.DARWIN nechce pud definovat: "Je-li činnost, ke které bychom sami potřebovali zkušenost, prováděna zvířetem, mnoha jedinci... stejným způsobem, aniž znají pro jaký účel se to provádí, nazýváme ji zpravidla činností pudovou...

Srovnání se zvykem nám dává pozoruhodně přesný obraz o stavu a mysli, za jakého probíhá pudová činnost, ne však o jejím způsobu."
Zdá se, že od zvyku se instinktivní a pudová činnost liší navíc zvláštní úporností a energií, s níž je prováděna.

H.SPENCER spatřuje v pudu "odrazový kon složitý" - my bychom řekli: složitý reflex. Spencer podává také výklad vzniků pudů: "... duševní stavy, čím častěji udávají se v určitém pořádku, mají tím úsilnější snahu souviseti v tom pořádku, až posléze stanou se nerozlučitelny..." (Tedy vlastně "fixace dynamického stereotypu"). "... a připouštíme-li, že snaha tato se dědí, plyne odtud, že konečným výsledkem bude nutně bezděčná souvislost činností nervových."
Spencer také rýsuje vývoj od nižších pudů k vyšším, které ztrácejí souvislost se svým základem, stávají se méně určitými, až posléze se mění v něco vyššího.

I.P.Pavlov pokládá pudy za velmi složité reflexy, jejichž jednotlivé dílčí reflektorické komponenty směřují k určitému společnému cíli. Mezi pudy a instinkty není podstatný rozdíl. Instinktivní reakce jsou složité, preformované, vrozené a ztrnulé řetězové reflexy, u nichž reflektorický efekt každého jednotlivého dílčího reflexu je podnětem pro další článek reflektorického řetězu.

Z.LAUTERER pokládá pudy za charakterizovány směrem a intenzitou a dělí pudy na
a) životní - sebezáchovy (nutriční+obranný+útočný)
b) rozmnožovací (pohlavní+rodičovský).
Existuje tolik pudů, na kolik parciálních reakcí psycholog ony základní životní tendence rozdělí.

R.S.WOODWORTH a H.SCHLOSBERG určují pud jako tendenci chovat se způsobem, který uspokojuje nějakou organickou potřebu. Potřeba je organický stav nedostatku, nebo nadbytku něčeho. Potřeba aktivuje pud a pud aktivuje chování. Základními činiteli m o t i v a c e je pud a popud. Když jsme hladoví je popudem potrava, žízníme-li voda. Potřeby si neustále vyměňují místa.

R.LEMKE upozorňuje, že pud má svůj předstupeň a základ v p u z e n í .
Puzení je zvláštní neusměrněný tlak, který se obnažuje především v patologických stavech jako motorický výboj: nemocný kolem sebe tluče, prostě vybíjí motorickou aktivitu. Jestliže je tento tlak "obsazen" určitým cílem, objevuje se pud.

Pudové vlohy určují duševní napětí, tempo jednání, temperament.
Věhlasný psychiatr O.BUMKE je přesvědčen o zásadním významu pudů u člověka. Přibližně všechny konflikty zdravých lidí lze redukovat na pudy. Civilizace uspokojení některých pudů nepřirozeně ulehčuje, jiné zase podstatně ztěžuje. Přináší umělé prostředky, aby vybičovala smysly, současně však zavádí morální, společenské a právní útlumy. Člověk má proti zvířatům navíc možnost, že svými

pudy upadá také do vnitřních konfliktů. Vítězný vpád pudů do psychologie vyvolal také určité výhrady. Etnologicky orientovaní psychologové např. pochybují o univerzální platnosti mateřského a rodičovského instinktu, protože jsou zjištěny kmeny, provádějící systematické ubíjení dětí. Podobně proti bojovému "instinktu" svědčí společenství založená na kooperaci. Tato argumentace je však pouze povrchní. Pudy a instinkty mohou stát vzájemně v konfliktu, mohou se různým způsobem kombinovat, kompenzovat, utvářet. Nejsou permanentně působícími "tlaky", ale mizejícími a objevujícími se potřebami. Je třeba připustit, že různé instinkty mají různou stabilitu a intenzitu.

K opatrnosti v manipulaci s instinkty a pudy vybízí V.v.WEIZSÄCKER: "Existuje něco jako pud nebo pohlavní pud? Nevím, že by Řekové, kteří nám zanechali takřka všechny základní pojmy, jej znali. Když tedy ještě nikdo neviděl atom, nebo elementární kvantum, tak tedy také ne "pud"... Zda existují síly, atomy, kvanta či vlny, má smysl se ptát teprve tehdy, až vyzkoušíme, které pozorovatelné skutečnosti si můžeme pod nimi představovat. Tak se tomu musí mít i s pojmem pudu."

Tato námitka je namířena především proti kultu instinktu a pudu, který rozpoutala psychonalýza.

Různí autoři vypočítávají různý počet pudů - někteří až třicet, jiní osmnáct (Mc Dougall) - takové počínání je značně nepraktické. Pudy a instinkty je možno dělit různě, málokterý systém může být bezpečen před připomínkami, že na to či ono zapomněl. Systematiky pudů jsou orientační pomůckou, nikoliv vyčerpávajícím výpočtem.

Při studiu lidských instinktů a pudů nesmíme zapomínat, že nejsou identické se zvířecími. Přítomnost pudů a instinktů u člověka znamená nutně odlišnost v průběhu i prožívání i v míře začlenění do vědomého úsilí člověka. Pudy bezesporu zůstávají reservoirem energie, hnací silou člověka, člověk však není jen bytostí pudovou. "Čím více se člověk vzdaluje od zvířete, tím více jeho působení nabývá rázu záměrného, plánovitého jednání, vypočteného na určité cíle předem známé." (B.ENGELS).

"Vývoj předpokládá překonání a uchování minulosti, nikoliv pouhou její reprodukci... vývoj je pouze tam, kde jsou dějiny." (S.HESSEN).

Závěry.

1. Vývojový základ duševní činnosti lze u člověka, stejně jako u zvířete, hledat v pudově-instinktivní sféře.
2. Zdá se, že předstupněm pudově instinktivní oblasti je nediferencované puzení k aktivitě.

3. Pudy a instinkty lze chápat jako reflexní komplexy ("nepodmíněné reflexy"), které se vytvořily a stabilizovaly v průběhu mnoha generací jako reakce na shodné vnitřní či vnější podmínky.
4. Komplex reflexních dějů je v tomto případě koordinován určitým zaměřením.
5. Pud lze chápat jako tendenci chovat se určitým způsobem, uspokojujícím nějakou potřebu.
6. Vyšší potřeby je nutno chápat jako vývojově odvozené od potřeb nižších.
7. Lidské pudy mají své specifikum, nelze je redukovat a identifikovat s pudy zvířecími. Jejich odlišnost je dána jak jejich vnitřní diferenciací, tak jinou konstelací v rámci komplikovaného lidského duševního života.

3. Leonhardova klasifikace instinktů a pudů.

K.LEONHARD rozděluje c i t y podle vrstvy:

a) smyslových pocitů, provázejících smyslové vjemy,
b) instinktivních pocitů, objevujících se v průběhu instinktů,
c) pudových pocitů, spjatých s prožíváním a uspokojováním pudových potřeb,
d) citů asociativních, vznikajících při prožívání spojitostí, při logickém myšlení, estetickém vnímání.

I n s t i n k t i v n í city se liší od citů smyslových. Při smyslovém vnímání přináší citovou odezvu i dílčí vjem; u instinktivních citů je jejich vznik podmíněn teprve celkovým zážitkem. Instinktivní city mohou být příjemné i nepříjemné; jsou-li příjemné "svádí", "nabádají" k určitému jednání, jsou-li nepříjemné "tlačí" "nutí" k jednání. V obou případech však není citově zdůrazněno samo chování, ale teprve "zážitkový komplex", který s ním souvisí. Při "nátlaku" nelibosti zážitkový komplex předchází, při lákavé libosti se realizuje během jednání.

Rozdíl mezi instinktem a reflexem spatřuje Leonhard v rozdílu podnětů: u reflexu jde o smyslový podnět, ve druhém případě o komplexní zážitek. U lidí se pak instinkty z velké části oprošťují od zevních dojmů a v podstatných bodech rezultují z vnitřních zážitkových komplexů. Instinkt zahrnuje jednání i citové prožívání. V lidských instinktech zůstává zachována především afektivní složka, kdežto instinktivní jednání ztrácí na významu. Lidské city tedy zůstávají dalekosáhle instinktivní. Při dominantním rozvoji myšlení přebírá kontrolu jednání rozum. City vznikají však jen v důsledku toho, že rozum odkryje nějakou novou souvislost, nikoliv snad tím, že by nějaké city vytvořil. Rozum může city jen řídit, nikoliv probouzet.

Nositelé lidského úsilí jsou instinkty. Ztrácí-li se jejich podstata, ztrácí se i podstata lidskosti.
Čím je zážitek instinktivním citům adekvátnější, tím silnější je jeho působení. Zážitky, které ve smyslu instinktu působí příjemně, mohou dalším přetvářením na příjemnosti ještě získat. K vyčerpání, jaké pozorujeme u smyslových orgánů po nadměrném působení podnětů, u instinktů nedochází. Návykem však může dojít k otupení citové složky.

Pudové pocity mají charakteristický průběh: nejsou vyvolávány zevními podněty, ale vnitřními tělesnými stavy. Pudové pocity nejsou ohraničeny na nějakou tělesnou oblast (např. nejasné pocity v oblasti žaludku při hladu).

Jestliže je nějak přerušeno smyslové či instinktivní prožívání, instinkt, nebo smyslový cit mizí. Pud podobně ovlivnit nelze. Může dojít k tomu, že pudové popudy přestaneme vnímat při neuspokojení potřeby (např. ztráta pocitu hladu u některých dlouho hladovějících) nebo, následuje-li přiměřené ukojení, obrací se nelibé vnímání potřeby, "hladu po..." v libý, příjemný pocit.

Fáze uvědomování si pudu jako potřeby je sama o sobě nelibá. Může se však stát libou, jestliže je v představách anticipováno brzké ukojení. Rafinovaný požitkář může s libostí oddalovat napití z půllitru, který před ním stojí na stole. Skutečnost, že vychutnává stav, kdy se na kýžené doušky těší, mu nelibý pocit žízně mění v libý. Poutník na Sahaře, který nemá naději ani na Plzeň, ani na studnu, se podobným rozkoším neoddává.

Instinktivně-pudová sféra ztělesňuje zvláštní druh životní síly, která na jedné straně spočívá v primitivně-tělesném, na druhé straně se však podílí a podmiňuje nejvyšší duchovní život člověka.

Lidské pudy (mimo sexuálních) a pudové city:

a) hlad po vzduchu s pocitem tísně
b) hlad po teple s pocitem prochlazení
c) ochlazovací pud s pocitem přehřátí
d) hlad po tekutinách s pocitem žízně
e) hlad po živinách s pocitem hladu
f) pud uměřenosti s pocitem nevolnosti
g) pud klidu s pocitem únavy
ch) hlad po zážitcích s pocitem dlouhé chvíle

Nedostatek kyslíku probouzí v člověku hlad po vzduchu s určitými pocity v oblasti hrudníku, později se dostavuje dušení. Průvodní pocity z oblasti srdce a žaludku utvářejí zvláštní tíseň, kterou v různých souvislostech označujeme jako úzkost. Při uspokojení hladu po vzduchu se dostavuje pocit nesmírného

ulehčení, "osvobození". Reflektoricky vyvolává hlad po vzduchu zrychlené a prohloubené dýchání. Tyto poznatky jsou závažné i pro studium průběhu a tělesných znaků složitějších afektů.

Hlad po teple se nedostavuje jen na podkladě toho, když má člověk chladnější určité části těla (např. končetiny), ale je známkou celkového snížení tělesné teploty. Reflektoricky se projevuje chvěním těla, stažením drobných svalů ("husí kůže"), s cílem vyvolat pohyb a zabránit unikání tepla. Prochlazení ve smyslu pudového prožívání (na rozdíl od místních smyslových vjemů ochlazení) budí pocity nejčastěji v oblasti trupu a žaludku.

Přehřátí je pociťováno jednak při zvýšení okolní teploty, jednak při zvýšení teploty vlastního těla, při horečce. V druhém případě je nejčastější stížnost na "zaujetí hlavy a nevolnost". Plíživý nástup horečky může být vnímán jako příjemný. Reflektoricky vzniká pocení.

U žízně a hladu jde o signalizaci nedostatku tekutin, či živin. Zdá se, že v některých případech mohou být pocity hladu specifikovány, jako hlad po určitých živinách (např. chuť těhotných žen na kyselé atd.).

Pudy však nejsou spojeny jen s nedostatkem něčeho v těle, jak je vidět už při pudu ochlazovacím, který směřuje k odstranění přebytečného tepla. Pud uměrnosti chrání člověka před přemírou jídla: zejména u tučných a sytých jídel nastupuje snadno ošklivost, která může vrcholit v reflexu zvracení. Zdá se, že tento pud je protihráčem hladu po teple.

Při potřebě klidu nejde o únavu určitých svalových skupin, nýbrž o celkovou tělesnou únavu. Bývá pociťována nejen v pažích, končetinách, ale i v trupu, hlavě. Zde můžeme lokalizovat ještě s většími obtížemi nežli u ostatních pudů. Únava nebývá vždy přímo úměrná vynaložené svalové námaze. Tak sportovní výkony přes mnohem větší svalovou náročnost mohou téhož člověka unavit daleko méně, nežli práce na brigádě. Děláme-li něco monotonního, jsme rychle unaveni. Tato "globální" únava má těsnou spojitost s psychickými procesy. Pravděpodobně je jejím účelem ochrana ústředního nervového systému, protože svaly na periferii, signalizují lokální bolestivostí a nepříjemnými pocity svou únavu dosti výmluvně. Unavené svaly hledí zaujmout klidovou polohu, přerušit činnost.

V nervovém systému je zapojen zvláštní reflex - spánek. Původně snad spánek postihoval určité psychické oblasti, v dnešní formě má generalizovanou podobu.

Hlad po zážitcích je nejvyšším, specificky lidským pudem. Hlásí se pocitem nudy. Máme poměrně málo důvodů k domněnce, že by zvířata prožívala "dlouhou chvíli". Tento pud má člověku zajišťovat přiměřené napětí, tonus, činnost duševního života. Kdo má bohatý vnitřní život, nemusí dlouhou dobu pociťovat nudu, i když se mu nedostává významných zevních podnětů. Jeho protikladný vztah ke "klidovému pudu" je zřetelný. Pud po zážitcích však může někdy přehlušovat pocit únavy. Leonhard se domnívá, že v moderním světě hraje pocit únavy i pocit

dlouhé chvíle zvláště velkou roli. Zvláštní formou pudu po zážitcích je zvědavost, "hlad po výrazných dojmech". Zvědavost bývá mnohdy vlastní především lidem s nesamostatným duševním životem. Pud po zážitcích může vést k senzacechtivosti. Pocit nudy je permanentně latentní. Uspokojen může být jakýmkoliv novým zážitkem, třebas subjektivně nepříjemným, záleží ovšem na to, co dokáže člověka vnitřně vzrušit, což zase nejednou závisí na inteligenci: banální klepy vzrušující jednoho, mohou se druhému zdát nudné.

Instinkty a pudy se dalekosáhle sdružují s vjemy. Žízeň, která je zažehnávána chladným nápojem, je ve fázi uspokojení spjata s vnímáním chuti, chladu, tekutosti v ústech a jícnu. Žízeň však může být uspokojena i bez těchto okolností: např. čistou vodou, nebo zásobením těla tekutinou jinou cestou než ústy, jak tomu někdy bývá u nemocných. Zdá se však, že smyslové kvality mohou pud zesilovat a působit libé pocity i při jeho malé intenzitě: příjemný nápoj pijeme s chutí, "na chuť", i když právě nemáme velkou žízeň. "S jídlem roste chuť."

Lidské instinkty (mimo sexuálních) a instinktivní pocity:

a) instinkty sloužící uchování života
   aa) i. hnusu s pocitem odpornosti
   bb) sací i. s pocitem libosti při sání
   cc) i. okoušení potravy s libostí při ochutnávání
   dd) i. strachu s pocitem strachu
b) egoistické instinkty
   aa) i. získávání s radostí ze jmění
   bb) i. moci s pocitem hrdosti
   cc) bojový i. s pocitem nenávisti
c) altruistické instinkty
   aa) i. účasti se soucitem ("soutrpností")
   bb) obětavostňovací i. se spoluprožíváním radosti
   cc) pečovací instinkt s radostí z "prospívání"
d) seskupovací instinkty
   aa) spojovací i. s pocitem sympatie
   bb) distanční i. s pocitem antipatie
e) společenské instinkty
   aa) smysl pro spravedlnost s pocitem rozhořčení
   bb) zařazovací i. s pocitem studu
   cc) sdělovací i. s pocitem radosti ze sdílení

Instinkt hnusu patří k nejelementárnějším lidským instinktům. Je nejčastěji vzbuzován zvířecími a lidskými exkrety, zdá se, že především výkaly, hleny;

méně močí, což je snad v souvislosti se stupněm nebezpečí infekce. Jak daleco se zde liší činnost instinktivní od činnosti rozumové je vidět z toho, že ani sebedůkladnější desinfekce a rozumem akceptovaná neškodnost libovolného exkrementu mu nepřidá na chuti a neodstraní pocit hnusu. Je zajímavé srovnat, že mimika ošklivosti je velmi příbuzná mimice pohrdání.

Kojenec není uspokojován jen substancí mateřského mléka. Pokračuje v sání i tehdy, když nesleduje vyživovací potřebu. Určitá libost je spojena se samým procesem s á n í. Sací reflex může být vyvolán pouhým dotykem ústní sliznice. Tento instinkt zachovává i u člověka motorickou komponentu.

Kuchařské umění vzdálilo člověka říše instinktu. Instinkt, který by člověka varoval, co je pro něj z poživatin vhodné a co ne, se u člověka takřka nevyskytuje (i když by podobná funkce byla v některých našich jídelnách a restauracích velmi užitečná). Instinkt z k o u š e n í p o t r a v y se projevuje zkusmým braním jídla mezi rty, ev. do úst, zkoumáním a ochutnáváním. Dítě strká do úst všechno možné. Výchovou si to postupně odvyká. Rezidua této instinktivní činnosti však můžeme pozorovat i u dospělých. Určitá libost provází vsunování tuhých předmětů mezi zuby a rty, ev. do úst. Tak pochopíme zálibu v okusování konců tužek, zápalek, stébel trávy. Je možné, že se i.okoušení spolu s i. sacím podílejí při kouření, zejména při kouření dýmek. Nepochybně je tento instinkt využíván výrobci žvýkací gumy. Také určité bonbony rádi vkládáme do úst vzdor tomu, že jejich chuť není nijak výtečná.

V situacích, ve kterých se člověk nemůže orientovat, prožívá s t r a c h, jehož vystupňování označujeme jako děs či hrůzu. Spouštěcí faktor nemusí vždy vznikat v okolí, ale i v nitru člověka.

Zdá se, že k atavistickým strachům u člověka patří strach z malých zvířat, myší apod. Je častější u žen než u mužů. Strach z hadů je pravděpodobně silně podmíněn vědomostmi o jejich nebezpečnosti. Spojuje často úlek, strach a hnus.

Snaha po majetku, jmění nemusí vyplývat z úvahy o možnosti získání různých požitků jejich prostřednictvím. Mnozí lidé touží po vlastním domku, třebas pro ně znamená jen nepohodlí: vlastní majetek přináší radost. Spořivost, se specifickou radostí ze jmění, je významnější pro pozdější věk, kdežto mládí je žádostivé spíše radostí ze zážitků. Radost z vlastnění vzbuzují i např. domácí zvířata; v intenzivní míře také - ovšem v příslušných souvislostech - vlastnění člověka člověkem: matka " m á " dítě, milenci "patří" jeden druhému.

Další egoistický instinkt je i. moci. Jeho uspokojení je spojeno s pýchou. Člověk pociťuje pýchu, když je okolím uctíván, obáván, když nad okolí vyniká. Málokdy se zde jedná o vlastní zásluhu. Vítěz na závodech není šťastný proto, že ukázal tělesnou sílu - síla a zručnost v tělesném ohledu v moderním světě příliš mnoho neznamená - ale je spíše šťasten z toho důvodu, že svým vítězstvím vynikl nad druhé. Kdo vynikl čistě náhodou, může být vzdor tomu také šťasten.

Sem je možno započítat hrdost výherců v intelektuálně nepříliš náročných karetních hrách a pýchu, kterou vedle praktického užitku prožívají výherci Sportky nebo Sazky.
Jestliže v naší cestě k cíli se objeví překážka, pociťujeme zlost, týká-li se to živých osob, jde o nepřátelství až nenávist. Intenzita nenávisti závisí na hodnocení cíle. Někdy se objevuje už při nepatrných podnětech. Lze ji většinou vyčíst na tváři člověka, přistupujícího do obsazeného vagonu. Výchova - využívající protiváhy sociálních instinktů - tato hnutí většinou v zárodku potlačuje.
Nosným sloupem žárlivosti, která se nemusí týkat jen sexuálních záležitostí, je bojový instinkt s citem nepřátelství. Nepřátelství vůči jinému člověku může vyhasnout, když se vynoří nová přání, nové cíle a dřívější cíl ztratil cenu.
Nepřátelství vyvolává buď ten, kdo nám zkříží cestu, nebo ten, kdo usiluje o stejný cíl. Někdy se hovoří o i.konkurence, soutěživosti.
Významným altruistickým instinktem je i.účasti. Na něm staví svou etiku Schopenhauer. Poznání cizího utrpení je podnětem pro vzbuzení účasti. V elementární formě vidíme i. účasti u dětí, které se rozpláčí, když vidí jiné dítě plakat, aniž by věděly proč. Mimický výraz utrpení dojímá nejvíce. Soucit cítíme ponejvíce ke slabým stvořením, k dětem, které nemohou ohrožovat naši touhu po moci.
Ještě více nežli soucit odporuje egoismu i.obšťastňovací. Působí nám radost, učiníme-li radost někomu jinému. Výraz radosti zde má rovněž induktivní ráz. Člověku však nepůsobí radost jen obšťastňování jiných, ale také péče o to, aby zdárně prospívali, rozvíjeli se. Tento pečovací instinkt je vlastní zejména matkám. Tento cit může mít za objekt nejen děti, potřebující péči, ale také dospělé. Ve vztahu k nemocným se často pojí soucit s pečlivostí.
Tuto radost pociťují také chovatelé zvířat nebo pěstitelé rostlin. Pečovací instinkt může u člověka obsáhnout i předměty: někteří lidé "ošetřují" nábytek či automobil.
Jestliže se jiný člověk chová tak, jak bychom se v dané situaci chovali my sami, pociťujeme k němu sympatii. Sympatii může vzbuzovat shodný životní postoj, povaha, zájmy. Zdvořiléme imponuje zdvořilý člověk, hulvátovi hulvátství.
Jestliže však dojde "ke shodě zájmu o tentýž cíl", cit sympatie je přehlušen nepřátelstvím. Lidé nám nejsou sympatičtí proto, že nám prokázali službu (vděčnost zařazuje K.Leonhard pod zařazovací i.), ale proto, že bychom se za podobných okolností podobně zachovali my sami.
Netýká-li se sympatie dílčího projevu, ale celého založení, hovoříme o přátelství. Tak se spojují lidé shodného zaměření, aby společnou silou dosáhli společného cíle. Společné cíle sdružují rodinu. Jestliže se podstatné cíle různí,

rodina se rozpadá. Pocitu přátelství a sympatie odpovídá "negativ" antipatie a distančního instinktu. Snahu distancovat se od někohc v nás vyvolává ten, kdo se chová ve shodných podmínkách jinak nežli my. Povahové rysy, které nás ruší, vypozorujeme často na mimice snáze nežli ty, kterých ci ceníme.

I. práva či spravedlnosti je zaměřen na činy jiných lidí. Nejsnáze se rozhořčíme, jestliže jsou nespravedlivě poškozeny naše vlastní zájmy: rozhořčení je posilováno egoistickými instinkty. Instinktivní pocit rozhořčení se však snadno ozve i tenkrát jestliže jsme svědky nějaké křivdy, nebo projevů egoismu, který někomu škodí. Často při tom zahrnujeme hodnocení motivů: pohoršuje nás ubližování zvířatům, ale nepohoršuje nás tehdy, děje-li se za účelem získání obživy.

Jestliže se člověk chová jinak, než je v dané situaci obecně zvykem, stydí se. Jedinec se snaží zařadit do zvyklostí společnosti. "Nevybočovat z řady!" - velí, obrazně řečeno, zařazovací instinkt. Teprve tehdy, jestliže se altruistické snahy stávají předmětem všeobecného úsilí a tím se stávají poplatky zařazovacímu ia, ovládají život.

Potřeba sdílení vede člověka k tomu, aby sdílel s jinými to, co se ho vnitřně dotýká. "Dvojnásobná radost a poloviční bolest, když se poví." Instinktivní ráz potřeby sdílení je patrný především tam, kde nastupuje proti všemu rozumu a přes pevné rozhodnutí mlčet. Kolik lidí se přivedlo do neštěstí, protože nedovedli důležité záležitosti uchovat pro sebe. Žvanivost některých občanek nevyplývá vždy z nedostatku lepšího zaměstnání, ale také z popudové síly. Biologický smysl tohoto instinktu nespočívá v ochraně jedince, ale celku, kde vědění jednoho se má stát všeobecným věděním společnosti.

Sdělovací instinkt je vysvětlením záhady, proč důvěrně svěřené tajemství se brzy rozkřikne: dochází k řetězové reakci, kdy svrbící jazyky, puzeny potřebou sdílení, předávají zprávu dál pod pečetí tajemství vždy těm "nejdůvěryhodnějším a nejmlčenlivějším". Sdělovacímu instinktu ze strany jedné, vychází vstříc hlad po zážitcích, po "novém", dychtivost "novinek", svědavost, ze strany druhé.

Sdělovací instinkt je také součástí potřeb vědce i umělce, dělícího se o své vnitřní obsahy.

Pudy a instinkty v sexuální lásce.

Pohlavní pudy:

a) sexuální pud s pocitem pohlavního neukojení

b) negativní sexuální pud s pocitem pohlavního předráždění

Pohlavní instinkty:

a) instinkt pohlavního sbližování s libostí ze sexuálního zájmu

b) instinkt pohlavního předvádění s libostí ze sexuálního působení

c) instinkt sexuální nadvlády s libostí z pohlavního opanování

d) sexuálně-podřizovací instinkt s libostí z pohlavního oddání

e) sexuálně-podněcovací instinkt s libostí ze sexuálního spoluprožívání.

Láska mezi mužem a ženou se neomezuje jen na sexualitu: podílí se na ní např. spojovací instinkt (přátelství), sdílení, spoluprožívání radosti, vlastnictví druhého, pečlivost, hrdost na partnera atd. Tím se pohlavní vztah zjemňuje a prohlubuje.

Pohlavnost představuje instinktivně-pudový komplex, při čemž je možno jednotlivé složky rozlišit.

Nakolik může člověk trpět sexuálním neuspokojením, závisí dalekosáhle na stimulaci vnějšími podněty. "Sexuální hlad" se částečně rozvíjí až po začátku pohlavního uspokojování, které začíná už dlouhou dobu před orgasmem. Pohlavní ukojení pramení hlavně z genitálií, je však patrná spoluúčast i mnoha dalších tělesných oblastí, především tzv. erogenních zón. Za erogenní zóny jsou považovány: okolí pohlavních orgánů, kde působí dotyky u obou pohlaví příjemně, u žen ňadra a především prsní bradavky, odkud lze někdy i vybavit orgasmus, ústa, kde se podílí množství dalších psychologických faktorů.

Po fázi sexuálního uspokojení působí další podněty v pudové sféře negativně. Vjemy, které v kontextu aktivovaného neuspokojeného pudu stupňovaly pohlavní vzrušení, působí teď negativně, vyvolávají spíše snahu uniknout před dalším drážděním: pocit pohlavní předrážděnosti. K podobné situaci dochází tehdy, jestliže pudová sféra není připravena. Náhlé sexuální podněty na nepřipraveném terénu pak mohou působit nepříjemně a provokovat instinkt směřující k vyhnutí se sexuální aktivitě.

U muže nastupuje pohlavní dráždivost rychleji nežli u ženy a většinou také dochází dříve k orgasmu. Z "fázového posunu" dráždivosti muže a ženy nejednou rezultují obtíže při pohlavním styku. "Ladění" k pohlavnímu prožívání má své časové nároky. Bez tohoto "ladění" nejsou podněty vnímány jako sexuálně libé.

Instinkt pohlavního sbližování je více vyjádřen u muže: přitažlivé jsou určité specificky ženské znaky, odlišující ženu od muže (erogenní zóny, boky, žensky utvářené nohy). Přibližování se může odehrávat v podobě sledování ženským. Účinněji působí dotyk. Aktivní věnování se mužskému tělu nehraje u ženy podstatnou roli, mimo intimní styk. I. pohlavního předvádění je vlastní ženám, u muže - pokud se objevuje - tedy výjimečně, ve stavu pohlavního vzrušení. Normálnímu muži nepřináší zvláštní libost vystavování vlastního těla. Ženě působí příjemný pocit vědomí, že svým tělem probouzí zájem muže. Instinkt pohlavního přiblížení a předvádění spolu korespondují. S tím také souvisí aktivní chování muže a pasivní chování ženy v sexualitě. Erotika krouží spíše kolem ženského, nežli kolem mužského těla.

Muž pociťuje instinktivně libost, když ženu po sexuální stránce ovládá (i když se jí třeba jinak společensky podřizuje, aniž by to pociťoval jako něco nepříjemného). Jestliže má muž instinktivní tendenci k pohlavní nadvládě, vede přirozený instinkt ženu k libosti z podřízení se sexuální vůli muže. Emancipované sebevědomí některých žen proti této roli protestuje. Leonhard podotýká, že to bývá vzpoura proti přírodě, která se mstí frigiditou. Podřízení se muži bývá také vyjádřeno převzetím mužova jména po svatbě.

Prožívá-li člověk pohlavní vzrušení jiných, vyvolává toto sexuální "spolucítění" primárně libé pocity. Společenský požadavek erotiky v ústranní nevyvěrá ze studu, ale ze společenské zvyklosti, která brání neúčelnému a nadměrnému vydražďování. V kultivovanější formě, nežli je pubertální a senilní slídění za sexualitou jiných, můžeme tuto libost ze spoluprožívání pohlavního podráždění konstatovat v oblibě románů, divadel a dramat s eroticko-sexuální tématikou.

Pozoruje-li muž při intimní erotice u partnerky podráždění, je sám více sexuálně podněcován. Zde můžeme najít obdobu k "obšťastňovacímu" instinktu. Chlad a neúčast partnerky snižuje intenzitu pohlavního prožívání. Podobné postoje existují i u žen, i když snad v menším měřítku.
Vcelku je prý u žen akcentována spíše pudová, u muže zase instinktivní složka sexu. Nejvíce problematiky v sexualitě nevyplývá ze zvýšené pudovosti (zde postačí častější frekvence uspokojování, která nemusí mít sociálně rušivé důsledky), ale ze zesílení a vzájemné konstelace instinktů.

Závěry:

1. K.Leonhard zjišťuje, že lidská emocionalita je diferencována v tyto základní okruhy: a) smyslové vnímání, b) instinkty, c) pudy, d) asociativní procesy,
2. U pudů a instinktů jde o komplexní děje, které jsou podkladem lidského úsilí.
3. Pudy a instinkty se od sebe vzájemně liší především způsobem vybavování: instinkt je vybavován z vnějšku určitou situací (ne tedy izolovaným podnětem jako je tomu u reflexu), pud je vybavován z prostředí vnitřního. Pro pud je charakteristické uspokojování, proměňující nelibý pocit potřeby v libý pocit ukojení, pro instinkt je charakteristický pozitivní nebo negativní tlak k jednání.
4. Instinkty mají svou afektivní a motorickou stránku: u člověka zřetelně převládá složka afektivní, zatímco jednání a motorika probíhá spíše ve smyslu volních reakcí pod kontrolou rozumu.

5. Klasifikace pudů: 1. hlad po vzduchu s pocitem tísně, 2. hlad po teple s pocitem prochlazení, 3. ochlazovací pud s pocitem přehřátí, 4. hlad po tekutinách s pocitem žízně, 5. hlad po živinách s pocitem hladu, 6. pud uměřenosti s pocitem nevolnosti, 7. pud klidu s pocitem únavy, 8. hlad po zážitcích s pocitem nudy, 9. pohlavní pud s pocitem pohlavního neukojení, 10. negativní sexuální pud s pocitem předráždění.

6. Klasifikace instinktů:

A) instinkty sloužící uchování života: 1. i. hnusu + pocit odporného, 2. sací i. + libost při sání, 3. okoušení potravy + libost ochutnávání, 4. i. strachu s pocitem strachu,

B) egoistické instinkty: 1. získávání + radost ze jmění, 2. i. moci s pocitem hrdosti, 3. bojový i. + pocit nenávisti,

C) altruistické instinkty: 1. účast + soucit, 2. obšťastňovací i. + spoluprožívání radosti, 3. i. pečlivosti + rádost z prospívání

D) seskupovací instinkty: 1. spojovací i. + sympatie, 2. distanční + antipatie

E) společenské instinkty: 1. smysl pro právo + pohoršení, 2. zařazovací i. + stud, 3. sdělovací i. + radost ze sdílení,

F) pohlavní instinkty: 1. sbližovací + libost sexuálního zájmu, 2. i. pohlavního předvádění + libost ze sexuálního působení, 3. i. sexuální nadvlády + libost z pohlavního opanování, 4. sexuálně podřizovací i. + libost z oddání, 5. sexuálně podněcovací i. s libostí ze sexuálního spoluprožívání.

7. Leonardova klasifikace instinktů a pudů - může přes možnost některých kritických připomínek - sloužit jako příklad jedné možnosti systému pudově - instinktivní sféry a jako vodítko motivační analýzy.

4. Vrstvy osobnosti.

Otázka po hnacích silách duševního života, která je tak přirozená pro člověka odchovaného úspěchy fyziky a přírodních věd, vyvolává hned další otázky: jaký je vzájemný vztah "duševních sil", jak je tomu s řídícími a regulačními mechanismy?

Psychologové si vypomáhají představou určitých vrstev, pásem, na něž lze rozdělit silová pole osobnosti. Představa duševní stratifikace vyjadřuje přesvědčení, že podobně jako v geologii, můžeme i v psychologii sledovat určité "navrstvení funkcí", při čemž nejčastěji horní, nejkřehčí a nejmladší vrstvy jsou nadřazeny vrstvám ležícím vespod. Napětí, kolize či souhra mezi jednotlivými vrstvami tvoří dynamiku osobnosti. Nejde o představu novou. Fakt určité

funkční diferenciace vyjadřovaly ve zkreslené formě už představy o mnoha duších. Hierarchie vrstev fantasticky obrážela také indická nauka o hierarchii duševních principů.

Působivý obraz dynamické hierarchie vrstev osobnosti maluje také PLATON (427 až 347 př.n.l.): duše dvou ořů, ušlechtilého a snáze ovladatelného, kterým je vznětlivost, a méně ušlechtilého - žádostivosti, které řídí vozataj - rozum. Jak tyto žádosti (dnes bychom řekli: pudy) vypadají, popisuje Platon v "Ústavě":

"... z rozkoší a žádostí ne nutných, jsou některé, jak se mi zdá nepřirozené a nezákonné .... když jsou drženy na uzdě za pomocí rozumu, u některých lidí docela mizejí nebo jich zbývá jen málo a slabých - ty, které se probouzejí v době spánku, když všechno ostatní v duši spí, co jest mírné a soudné a co jinak má nad námi vládu, kdežto část zvířecí a divoká ... se vzpírá a hledí ukojit své chtíče... víš, že se za takového stavu tento činitel odvažuje všeho, cítě se oproštěn od veškerého studu a rozumu. Tak se, například, neštítí pokusu, jak se domnívá, obcovati se svou matkou či otcem i kterýmkoliv jiným z lidí i zvířat, dopouštěti se jakékoliv hříšné vraždy a nezdržovati se žádného pokrmu... v každém člověku je zvláštní, hrozný, divoký a zákonu neznající druh žádosti, třeba se někteří z nás zdáli sebeřádnější... to pak zřejmě vychází najevo ve spánku..."

Na těchto prastarých úvahách nás až zaráží nápadná podoba se základními myšlenkami Freudovy psychoanalýzy.

S.FREUD (1856-1939) se snaží dynamiku osobnosti interpretovat pomocí souhry a boje tří základních oblastí: ONO, JÁ a NADJÁ.

ONO (Es, Id) představuje pudovou oblast, v níž vládne princip slasti: chce dosáhnout příjemného a vyhnout se nepříjemnému, je zdrojem hnací síly libida, která pudí člověka k ukájení této pociťované touhy po příjemném. Freud se domnívá, že libido je povahy sexuální, přičemž pojem sexuality je u Freuda rozšířen na tak širokou oblast, že ztrácí svůj původní význam.

NADJÁ (Superego, Über-ich) vzniká v procesu vývoje člověka, jeho vznik je spjat s omezujícím působením reality, společnosti a především s vlivem rodičů. Tito činitelé, potlačují a brzdí touhy, které vyvěrají z ONO a směřují k neomezenému ukájení. Předstupněm NADJÁ je IDEÁLNÍ JÁ. V "ideálním já" se dítě "ztotožňuje" s rodičovskou postavou, která mu slouží jako "ideál": dítě touží napodobit svého obdivovaného otce, současně je mu však zprostředkován systém zákazů. NADJÁ je tedy souhrnem norem, příkazů a ideálů, z něhož pramení svědomí. Nadjá působí proti "ono", jeho vystupování proti oblasti "ono" je vlastně sadistické, je prožíváno jako subjektivní trápení - "výčitky svědomí".

JÁ (Ego, Ich) je do značné míry totožné s oblastí vědomého prožívání. Zprvu

hledá Freud jeho působnost v bdělé kontrole nad vnímáním a motorikou, zprostředkuje vnímání a zpracování skutečnosti, má pudový ráz ("sebezachování"), je základem vytváření charakteru jako reakce na pudovost. Později chápe Freud JÁ značně pasivně: je bezbranné na obě strany - z jedné strany je vydáno pobídkám pudového ONO, ze strany druhé výčitkám trestajícího NADJÁ. "Na druhé straně vidíme totéž JÁ jako ubohou věc, která je vydána trojí služebnosti a tím i hrozbě trojího nebezpečí: zevního světa, libida ONO a přísnosti NADJÁ."

Je nesnadné podat v krátkosti Freudovy názory, které jsou v mnohém nepřesné, často jen obrazné a mnohokrát obměňovány.
ONO a NADJÁ skrývá své jádro v oblasti nevědomého, JÁ ve vědomí. Člověk, dle Freuda, vědomě prožívá vlastně jen nepatrnou část své bytosti. Silovou hru: boj mezi příslušnými instancemi můžeme prý sledovat ve snech, fantaziích, uměleckých produktech, chybných výkonech (opomenutí, překlenutí) a v neurotických příznacích. Především sen označuje Freud jako "královskou cestu k podvědomí".

Studium "psychického vrstvení" má ovšem mnohem širší dosah nežli psychoanalytické úvahy.
Byly srovnávány životní projevy a chování živočichů na různém vývojovém stupni, byl sledován vývoj dítěte. Mnozí autoři se pokoušeli harmonizovat výsledky srovnávací psychologie a výsledky srovnávací anatomie, poněvadž duševno jako funkce mozku, je úzce spjaté s jeho anatomickou výstavbou.

L.EDINGER rozlišuje starý mozek -"pramozek" - palaeencephalon a nový mozek, neencephalon.
Starý mozek tvoří: prodloužená mícha, mozeček, most, střední mozek, mezimozek, čichový mozek a žíhané těleso (corpus striatum). Je to nejstarší část nervového systému a mnoho živočichů má pouze tyto části mozku.
Neencephalon - v podstatě kůra mozková, vyniká nejvíce u člověka v podobě dvou hemisfér, polokoulí.
S rozvojem kůry se živočichové odpoutávají od závislosti na bezprostředních smyslových dojmech, dovedou podržet minulé vjemy, uvést je v novou asociaci a využít jich pro poznání, zvyšuje se s c h o p n o s t u č e n í . U živočichů s vyvinutou kůrou je reflektorické instinktivní chování (starší vrstva) doplňováno inteligentním chováním na podkladě asociací. Mozková k ů r a roste jako b r z d i v ý a k o n t r o l n í o r g á n (E.Rothacker).

"Duševní život člověka je zpočátku emocionálně pudový a pocitový, psychická činnost je určována momentánními smyslovými dojmy, jejich residua vytvářejí zkušenost. City jsou nejprve difusní povahy a silně podmíněny stavem organismu... city elementární smyslové libosti a nelibosti a později reakce na přítomnost osoby druhé a vazby k ní." (L.Koláříková)

V životě člověka se tedy nejprve objevují činnosti, spjaté s vrstvou "starého mozku" a teprve později funkce "nového mozku". Vyšší vrstvy kontrolují vrstvy nižší.

H.F.HOFFMAN rozlišuje 3 základní psychické vrstvy:

a) vrstvu vitálních pudů, jimiž je individuum hnáno k ukojení základních životních potřeb
b) vrstvu snah a citů, která vykazuje značnou individualizaci
c) vrstvu racionálního myšlení, vědomého chtění, sebeovládání a vědomí povinnosti.

Vyšší vrstvy se nemohou obejít bez nižších, v poslední instanci jsou podmíněny vrstvou pudovou, při čemž pud a vůle jsou vnitřně spjaty. Citová a pudová hnutí se projevují ve v ý r a z e (dítě se musí učit svůj výraz teprve ovládat). Zvládnutí chování a výrazu patří k nejvyšší vrstvě osobnosti, jejímž vrcholným projevem je podřízení se nadosobním požadavkům. U starších vrstev je možno konstatovat stereotypii, setrvačnost, rytmičnost, u vrstev mladších měnlivost a přizpůsobivost.

Hierarchickou strukturu osobnosti potvrzuje také I.P.Pavlov: korové funkce mu představují nejvyšší řídící instanci, kde dominantní postavení zaujímá druhá signální soustava se slovní reaktivitou, pod níž se prostírá "vrstva" prvosignální a ještě hlouběji: podkoří s instinktivními a vegetativními funkcemi.

Závěry.

1. Úvahy o vnitřní výstavbě osobnosti vedou k závěru, že osobnost je utvářena hierarchicky v souvislosti s vývojovou posloupností.
2. Od nejstarších dob vystupuje v pojetí "silového pole" osobnosti určitá antithetičnost mezi nejmladšími, regulujícími, "potlačujícími" funkcemi a oblastmi staršími, reprezentovanými především pudovou oblastí.
3. Ontogeneticky a fylogeneticky nejmladší vrstvy jsou nadřazeny vrstvám starším, jsou však nejsnáze postižitelny.
4. Řídící a regulující funkce nejsou ničím samostatným, ale sami ke své existenci nutně potřebují pudovou oblast.
5. Hranice vědomí vůči popudům z oblasti pudové i řídící je proměnlivá.
6. Hierarchická výstavba osobnosti je předpokladem svéráznych lidskych vnitřních antagonismů, "vnitřních konfliktů".
7. Je pravděpodobno, že vývoj směřuje k rostoucí nadvládě vědomí nejen ve smyslu poznání a sebepoznání, ale i ve smyslu ovládání vnějšího i vnitřního světa.

5. Popudy a motivy v životě osobnosti.

Bože, považ, že si sami nerozumíme,
že nevíme, co chceme, a že se ne-
smírně vzdalujeme toho, po čem
toužíme...

Sv.Tereza Avilská

Věděti jest moci!

F.Bacon

Odpovědí na resignovaný povzdech "ignoramus et ignorabimus" v oblasti duševního dění je už sama existence psychologie. Psycholog je přesvědčen, že je možno studovat osobnost, že je možno proniknout do spletí motivů a popudů, které podmiňují naše chtění, rozhodování a činy.

Bez tohoto přesvědčení by nebylo možno pátrat po důvodech a příčinách lidských myšlenek, citů a projevů. Chceme-li pochopit dynamiku osobnosti, nesmíme se ani na chvilku vzdát otázky "proč?" Zájem o člověka je především zájmem o to, proč se chová právě tímto způsobem: dokážeme-li uspokojivě vysvětlit jeho projevy, znamená to, že jsme především pochopili zdroje, z nichž vyvěrají.

Lze sice souhlasit s D.WYSSEM, že "i pro sebenepatrnější čin je možno přinést neohraničené motivy, které jsou o to komplexnější, čím více pronikneme do života a osudu jednajícího", zdá se však, že k pochopení jednající osobnosti není nutné vyčerpávající poznání všech "neohraničených motivů", ale že postačí poznání podstatných souvislostí. Také ohled k jisté relativnosti našeho poznání je požadavkem zdravého kriticismu, nikoliv však "anulací" jeho výsledků: "Fundamentální výroky o člověku nikdy nesmí ztratit ráz relativního aspektu, ve kterém je obsažen nejen pozorovaný, ale také pozorovatel, protože jejich verifikovatelnost a pozorovatelnost zůstává předpokladem." (D.v.WYSS)

Fyzikální analogie "impulsu" k duševní činnosti se vzdor všem námitkám ukázala užitečná. Vytýká-li V.E.FRANKL analytickému přístupu jeho "atomizaci", není to možno chápat tak, že bychom se v psychologii měli obejít bez analýzy, tj. bez rozebírání celku na jeho části. Jak upozorňuje H.DIECKMANN, nepočíná si v podstatě jinak ani moderní fyzika (a fyzikální obraz světa vždy dalekosáhle ovlivňoval naše představy světa duševního). "V principu to však znamená, že každý získaný poznatek je spojen se ztrátou jiných komplementárních znalostí." Nemůžeme současně a stejným způsobem pozorovat jevy mikrosvěta a makrosvěta. I v psychologii má své místo analyzující i celostní přístup, nezaměňujeme-li oblasti jejich působení.

Je tedy náš zájem o "podněty" duševní činnostioprávněný, i když jsme si vědomi, že "výkon je nadřazen nervovým drahám a reflexům", že ani chůze se nedá

"složit" z dílčích neurofyziologických procesů (V.v.WEIZSÄCKER), že čin není totéž, co jeho podněty. Impulzy v nejširším slova smyslu je možno podle různých hledisek rozdělit na několik oblastí:

O p o d n ě t e c h hovoříme především tehdy, máme-li na mysli zdroj podráždění smyslových orgánů, ať už se jedná o podněty vycházející z okolí (určitá část elektromagnetického spektra je podnětem pro vnímání světla), nebo z vnitřního prostředí (např. určité změny chemismu porušené tkáně vedou k vnímání bolesti).

O p o p u d e c h hovoříme ve spojitosti s instinktivně-pudovou oblastí (vnímání určitých konstelací podnětů vede k určité činnosti - např. k sexuální aktivitě, určitá organická potřeba tekutin či živin vede k pocitu hladu, žízně).

Příčiny aktivity označujeme všeobecně jako m o t i v a c i .

M o t i v a c e v u ž š í m s l o v a s m y s l u znamená působení určitého popudového komplexu, který se u člověka spojuje s myšlením, s myšlenkovým zpracováním bezprostředních popudů, má tendenci odpoutat se od bezprostředních podnětů a popudů, zpracovává minulost a předjímá budoucnost. Jestliže se motiv stává předmětem vědomého záměru či úsilí, hovoříme o c í l i . Vytvoření či uvědomění cíle je spojeno s přesvědčením o jeho dosažitelnosti a často také s představou prostředků, kterými jej lze dosáhnout, vede k vypracování "plánu činnosti". Uvědomění motivu bez ohledu na možnost jeho realizace nazýváme p ř á n í m . Přání nerespektuje realitu a pohybuje se převážně v oblasti fantazie.

Uvážíme-li, byť jenom s ohledem na komplikovanou výstavbu pudově instinktivní oblasti, o níž jsme hovořili, bohaté variační možnosti motivací, připomeneme-li si Wyssův názor o "neohraničených motivech sebenepatrnějšího činu", nemůžeme příliš doufat v nalezení j e d n o h o s p o l e č n é h o m o t i v a č n í h o j m e n o v a t e l e , jak se o to pokoušela celá řada psychologických škol, inspirovaná především S.FREUDEM. Přesto nemůžeme označit úsilí mnoha badatelů v tomto směru za zbytečné: většinou se jim podařilo zdůraznit u r č i t é s t r á n k y h i e r a r c h i e m o t i v a c í a silových polí, které je vytvářejí. Jejich chyby začínají tam, kde nepodložené úsilí o generalizaci vede k obsáhlým spekulacím, které mají obhajovat principy, přeceněné ve svém dosahu.

Myšlenkové schéma většiny analytických směrů se snaží o vývojový popis osudů několika málo faktorů, které se rozrůstají ve zdánlivě nepřehledné pohnutky duševního života dospělého člověka. Značná pozornost je věnována dětství, kde základní hybné síly se projevují v nezkreslené a původní formě, odkud můžeme sledovat stavbu osobnosti, navazující na určitý základ, který determinuje další n a d s t a v b u.

Tyto alegorie navazují na myšlenku vývojové posloupnosti, kdy novější zkušenosti jsou utvářeny terénem zkušeností předcházejících. Systematické kladení otázky "proč?" nás má vést po stopách ke starším a starším zážitkům, které uzpůsobily osobnost do dnešní podoby. Souvislosti, které zjišťujeme, nemusí být vědomé, většinou si nedokážeme pohotově uvědomit, které události a zážitky našeho života zformovaly naše povahové rysy do nynější podoby. Čím hlouběji do dětství, tím si pamatujeme méně. Vynaložíme-li určitou námahu, vzpomeneme si však zpravidla mnohem více, nežli bychom očekávali. Co možná nejpodrobnější historie osobnosti - od počátku dětství až do nynějška - nám však může podstatně přispět k poznání člověka a nejednou nám také ukázat cestu ke změně nevhodných motivací.

6. Klíčové motivace v pojetí některých psychologických škol a směrů.

a) S.FREUD považuje za základní motiv lidské činnosti touhu po příjemném - libido, které je sexuální povahy. Pojem "libido" přebírá od Molla a třebas je to ústřední pojem Freudova systému, jeho přesnou definici bychom těžko hledali: "libido" vystupuje jako "pohlavní pud" nebo "summa podráždění" - kvalitativní a kvantitativní střetnutí jsou zde promíchány.

Libido se začíná projevovat dávno před tím, nežli člověk pohlavně dozrál. Freud rozbíjí představu o dětské nevinnosti: sexualita má své pregenitální fáze. Uspokojení infantilního libida je zprvu spojeno s důležitými tělesnými funkcemi (sání), je zaměřeno k vlastnímu tělu jako objektu - je "autoerotické", zahrnuje různé tělesné zóny. Orální libido je vázáno na ústa a přijímání potravy, anální a urethrální libido na vyměšování. Dětská sexualita kvete zejména mezi třetím a pátým rokem, pak následuje doba latence, aby pak v pubertě byla dovršena genitální fází, kdy primát v sexuálním uspokojování získávají pohlavní orgány. Pro vývoj lidské osobnosti mají význam všechny zásahy do vývoje libida, ať už kladný nebo záporný. Jestliže je libido ohroženo, je "zatlačeno" do podvědomí, kde dále existuje jako "nevědomé přání", snaží se prodrat do vědomí alespoň oklikou, navzdory "cenzuře" NADJÁ, a dosáhnout svého uspokojení. Projevuje se v zahalené formě v rozmanitých symbolech, ve snech v uměleckých výtvorech, v přeřeknutí, opomenutí a za nepříznivých podmínek v chorobných příznacích. Vědomé jednání tedy vyplývá z nevědomí, z "osudů" potlačeného libida.

Všeobecně určuje ráz lidské činnosti zápas dvou antagonistických sil, které Freud interpretuje v trojím významu:

I. princip sexuální libosti antagonistický principu reality

II. konflikt mezi libidem, zaměřeným k vlastnímu "já" a libidem zaměřeným k objektu

III. jako protiklad EROS-lásky, tvořivé a spojující síly, proti THANATOS, pudu smrti, - ničivé, destruktivní, výbojné mocnosti.

S.Freud přičítá zvláštní význam tzv. oidipské situaci, při níž se stává objektem libida rodič opačného pohlaví. Podobně jako v řecké báji o Oidipovi miluje rodiče opačného pohlaví, touží zaujmout místo rodiče stejného pohlaví, kterého nenávidí a současně se s ním ztotožňuje. Jestliže libido uvízne, "fixuje se" v některé z raných vývojových stupňů, vyvolává odchylky v normálním chování, duševním zdraví, nebo povahových rysech.

b) Freudovi žáci K.ABRAHAM a S.FERENCZI rozpracovávají a také uvádějí ad absurdum některé stránky Freudova učení; koncepce hnacích sil a motivací se příliš neliší.

O.FENICHEL kritizuje pojem "pudu smrti"; přesuny pudů v rámci osobnosti se snaží objasnit pomocí neutrálních pudových kvantit - "desexualizovaného libida".

E.GLOWER upozorňuje, že při "sublimaci", kterou Freud chápal spíše jako formální proměnu libida, nemusí jít o potlačení, ale o změnu cíle, který nemusí mít s původním, sexuálním cílem nic společného. R.SPITZ na základě pozorování 170 dětí polemizuje s Freudem v otázce automatického nástupu "autoerotismu". Závisí dalekosáhle od chování matky k dítěti. PH.GREENACRE se domnívá, že "vývojové fáze" nelze od sebe rozlišit, že se vzájemně překrývají. R.SPITZ zdůrazňuje zorný úhel vztahu matky k dítěti.

TH.REIK sděluje své analytické názory formou autobiografie. Zabývá se "duchovními vědami" a náboženstvím: domnívá se, že nutkavé jednání neurotika a dodržování náboženského ceremonielu má společný základ: hledání jistoty a obranu před úzkostí a pochybnostmi, prostřednictvím nutkavě prováděných činů.

W.REICH zdůrazňuje význam prožití orgasmu pro likvidaci napětí: porušení orgasmu navozuje úzkost. Reich zavádí mystický pojem "orgon", zvláštního fluida, silového pole, energie. Vzdor zřejmé neseriózności podobných představ je v NEW YORKU založen "Orgon-Institut".

V britské škole lze sledovat určitou psychologizaci vývoje libida: libido stojí ve službách odvrácení úzkosti a agrese.

c) Prvním žákem, který se v podstatných otázkách odpoutal od svého učitele S.Freuda, byl A.ADLER. Zakládá "individuální psychologii". Problém sexuality je pro Adlera takřka bezvýznamný: chování člověka je podmíněno dvěma principy:

I. situačně podmíněným pocitem méněcennosti

II. pokusem vyrovnat (kompenzovat") tento pocit méněcennosti snahou po získání moci.

Pocity méněcennosti můžeme posuzovat geneticky, organicky, situačně

aa) genetické hledisko: každé dítě prožívá pocit bezmoci vůči dospělým

bb) organické hledisko: pocity méněcennosti se mohou vázat na nějaký tělesný nebo funkční nedostatek

cc) situační hledisko: nevhodné chování rodičů k primárně bezmocnému dítěti (rozmazlování - nadměrná přísnost) může pocity méněcennosti posilovat a konzervovat pro další život.

Ve shodě s B.NIETZSCHEM pokládá Adler za hybnou sílu jednání touhu po moci. Čím více dítě trpí pocity méněcennosti, tím více touží po roli mocného, panovitého, agresivního dospělého a tím vytváří předpoklady pro své pozdější chování v dospělosti.

Ž i v o t n í s t y l - tj. způsob, jak člověk prožívá neustálé vyrovnávání s pocity méněcennosti, "životní šablona", je vytvořena už v dětství.

d) K.HORNEY byla dříve, než vypracovala svůj vlastní přístup, patnáct let věrnou Freudovou žákyní. Názory svého učitele kriticky přehodnocuje: teorie libida není univerzální, je použitelná pouze pro určitou dobu, společnost, národ.

Byla-li pro Adlera základní hnací silou touha po moci, je pro Horneyovou ústředním motivem lidství obrana proti úzkosti a její přemožení. Úzkost hraje hlavní roli při vzniku neurózy či zachování duševního zdraví. Horneyová rozlišuje mezi strachem a úzkostí: úzkost je zaměřena do nitra člověka, na "vnitřní nebezpečí", strach je zaměřen na venek, na "okolní nebezpečí". "Nejrůznější nepřátelské impulzy představují hlavní zdroj neurotické úzkosti." Základní příčiny úzkosti však Horneyová spatřuje v nedostatku tepla, jistoty a lásky v dětství člověka. Později se Horneyová zabývá další motivační oblastí: v podstatě člověka je zakotven prapůvodní, neredukovatelný "tlak k sebeuskutečnění" tj. touha uskutečnit své nevyužité možnosti: vnitřní rozpor mnohých lidí pramení v neschopnosti harmonizovat idealizovanou představu sebe sama se "skutečným sebou samým".

e) E.FROMM: mezi zvířecími instinkty a lidskými pudy je značný rozdíl. Nedostatek instinktivně preformovaného chování je u člověka předpokladem myšlení a chápání. Člověk má proti zvířeti relativní svobodu "od pudů" či "k pudům". Uspokojování pudů má od počátku specificky lidský ráz. Pojetí člověka, vycházející z "potlačení pudů" je neoprávněně zjednodušující a omezené. V posuzování člověka je třeba zahrnout jeho vztah k okolí, k lidem, k sobě samému.

Pradávný člověk - podobně jako dítě - dříve než procitl k sebevědomí a rozumu, žil v přírodních podmínkách jednoduchého společenství, či v jistotě a ochraně mateřské péče. Historický vývoj vede člověka (podobně jako individuální vývoj) k odpoutání ze závislosti na mythu, klanu či rodině. Toto odpoutání nese sebou "riziko svobody". Snést tuto svobodu znamená vyrovnat se s nejistotou vzhledem k jistotě vazeb minulosti, s pochybnostmi, izolací. Svoboda od "něčeho" musí být vystřídána svobodou "k něčemu". Lidé, kteří nesnesou tíhu svobody, hledají nová pouta např. v totalitních a autoritativních zřízeních. Čím má dítě v dětství příznivější podmínky, mezi jiným harmonické a stabilní okolí, tím snáze zvládne "riziko svobody".

f) H.S.SULLIVAN: chování člověka primárně určují tendence, vyvěrající z uspokojení tělesných potřeb (hlad, spánek, sexus) a snaha po jistotě. Snaha po moci je sekundární, vyplývá z touhy po jistotě. Usilování o pudové uspokojení a jistotu je nerozlučně spjato. Hlavním faktorem, který tyto funkce ovlivňuje, je úzkost. Člověka je možno pochopit jen ze zorného úhlu mezilidských vztahů: jedinec je fikcí.
Role mezilidských vztahů je chápána jako vzájemná odkázanost lidí na sebe navzájem za účelem přežití.

g) C.G.JUNG užívá rovněž pojmu "libido", jeho obsah se však liší od freudovského významu libida, jako souhrnného pojmu pro pohlavní tendence. Libido znamená spíše celkovou psychickou energii, vyvíjející se z rozmnožovacího pudu; libido se "uvolňuje" při oplodnění vajíčka, znamená instinkt i volní jednání, podléhá všem pudovým podnětům, ale není totožno s pudem; může být vědomé i nevědomé, destruktivní i produktivní atd. Symboly světla, ohně, síly, které jsou v mythologii spojovány se sluncem, nebo slunečními bohy, představují libido jako kosmickou energii. Dynamika libida je ovládána seberegulací, která je uskutečňována pomocí archetypů, vynořujících se z "kolektivního nevědomí". Kolektivní nevědomí je jakási duchovní dědičná masa, znovuzrozená v každé individuální struktuře. Archetypy jsou srovnatelné s instinkty, usměrňují duševní život, jsou to síly i obrazy pravzorů lidského jednání, vůle, citů a poznání, pravzory lidské existence.

Nedokáže-li člověk svým vědomím asimilovat nevědomé obsahy svého libida, vynořujícího se z kolektivního nevědomí, jeho individualita onemocní. Osvobození individuality z "kolektivní psychiky" se uskutečňuje "individuací" - sebeuskutečněním. Sebeuskutečnění předpokládá sebepoznání: "poznej sebe" a "buď sebou!".

Jungovo učení je přeplněno nedefinovatelnými a mlhavými pojmy, které je často obtížné uvést vzájemně v soulad a dešifrovat je v rovině logiky.

h) V první fázi názorů O.RANKA hraje v životě člověka základní úlohu "porodní trauma", které je dáno odloučením dítěte od matky. Člověk prý je po celý život ovládán touhou po obnovení onoho klidného a rajského stavu, z něhož byl vypuzen, touhou po návratu do stavu intrauterinní existence. Pak se ale Rankův zájem soustřeďuje na otázku vůle a svobody. Sebeuvědomění dítěte je spjato s poznáním rozdílnosti vůle rodičů a vůle vlastní. Dítě poznává, že může chtít to, co dospělí, že může dokonce chtít něco jiného nežli jeho okolí, že něco může chtít navzdory zákazu. Zážitek vzdoru či "protivůle" je první manifestací vlastního chtění; rozpor mezi vlastní vůlí a vůlí okolí je však provázen hlubokým pocitem viny. Pocit provinění je tedy obecně lidským rysem a má své kořeny v procesu individualizace: člověk se musí naučit akceptovat svou vinu. Jedinec touží po jednotě se jsoucnem (odezva ztraceného ráje nitroděložního života, jednoty s matkou?), ale znovu se přesvědčuje o své odlišnosti od ostatních, i od přírody; touží po věčném, uvědomuje si pomíjejícnost, ostatní nechtějí totéž, co on. Uvědomění a vůle jsou neodlučně provázeny vinou, protože člověk je už svou podstatou bytostí, vzdorující řádům. Před pocitem samoty a provinění uniká člověk buď podrobením se fiktivním společenským pořádkům, nebo dočasně, v sexuálním spojení. Korunou individuace je však pro Ranka (jako i pro Junga) umění: umělec tvoří svůj vlastní svět, aby zevní svět podrobil světu vnitřnímu.

i) Určité rysy EXISTENCIONÁLNÍ PSYCHOLOGIE či DASEINSANALYSY můžeme najít už u C.G.Junga, K.Horneyové, O.Ranka. Existenciální psychologie se do značné míry vyvíjí na podkladě polemiky s psychoanalýzou a v těsném kontaktu s filosofickými pojmy existencionalismu.

V.E.FRANKL namítá proti S.Freudovi, že psychoanalýza "odosobňuje osobnost" jako celek, ale zosobňuje jednotlivé části. Tak např. "instance" se k sobě chovají jako osoby ("nadjá" se sadisticky vybíjí na "já" a podobně). Osobnost však představuje nedílnou jednotu. Člověk není fatálně závislý na minulosti, ale uskutečňuje se stále znovu; existenciální analytik má člověka vždy vidět nově v nových situacích, nerozkládat jeho chování na prvky, přijímat každý jeho projev jako svéráznou skutečnost, která není ničím jiným, nežli tím, čím se jeví. Dívá-li se psychoanalýza do minulosti, je existenciální analýza zaměřená na přítomnost a budoucnost. "Existenciální vina není jen subjektivní pocit viny, je to skutečně vina" (M.BOSS), vina přítomná, se kterou se musí člověk vyrovnat. Freudovský motiv touhy po slasti je vystřídán "touhou po smyslu" (V.E.FRANKL). Člověk trpí, nenachází-li smysl života: hledání smyslu vlastní existence je specificky lidský motiv.

Závěry:

1. Fyzikální obraz světa do značné míry ovlivňuje psychologické koncepce a terminologii. I když obraz "silového pole" a důraz na "pravděpodobnost" působí i na naši koncepci psychologie, není třeba se vzdávat pojmů, které prokázaly svou životaschopnost, nepřekračujeme-li areál jejich působnosti, analogicky k problematice vztahu mikrokosmu a makrokosmu.
2. Hledání "hnací síly" a "oblasti impulzů", stejně jako potřeba vědeckého rozboru, analýzy, za zřetele na neredukovatelnost celku je pro dynamické pojetí osobnosti nezbytné.
3. Impulzy v nejširším slova smyslu můžeme dělit na podněty, popudy, motivace a cíle.
4. Přání znamená uvědomění si motivu bez ohledu na možnost realizace.
5. Neustálé kladení otázky "proč" nás provádí celou hierarchií motivací.
6. Klíčové motivace lidského chování sledovaly různé psychologické školy především v těchto směrech:
   libido, touha po příjemném (princip libosti), sexualita, touha po moci a překonání pocitu méněcennosti
   potřeba bezpečí a lásky, obrana před úzkostí
   zvládnutí svobody
   přizpůsobení mezilidským vztahům
   sebeuskutečnění, individuace, sebepoznání
   potřeba životního smyslu
   touha po jednotě s prostředím.
7. Příslušné aspekty podávají v různých rovinách zobecněné motivace; je třeba je pokládat za dílčí poznatky.

7. Procesy v dynamice osobnosti.

Dynamické pojetí osobnosti se odlišuje od pojetí statického hodnocením osobnosti z hlediska vývoje, pohybu, změn, které vyplývají ze vzájemného působení sil. Směřuje-li dynamika k zachycení změn v časovém, horizontálním rozměru, všímá si statika spíše popisu přítomného stavu. Dynamický přístup obsahuje nebezpečí přecenění vlivu prostředí pdd zorným úhlem "procesu", statický přístup směřuje spíše k přecenění "daného", vrozeného, trvalého pod zorným úhlem "typu".

Zdroj hnacích sil, kterým jsme se zabývali, nám představuje oblast pudů a instinktů. Tato oblast, představující nejmohutnější zdroj citů, vymezuje značně široký rámec lidskému úsilí: je podkladem i pro vytváření vysokých

mravních cílů ve smyslu Leonhardově. Logické myšlení jako nejvyšší forma poznání má své "nelogické" důvody. Myslíme logicky, ale důvody k životu, lásce, hladu a posléze i k samému myšlení - logické nejsou. Regulační funkce myšlení se svým komplikovaným aparátem pojmů má životní význam jen díky tomu, že se dotýká citů, zájmů, sfér pudově-instinktivních, kde znožením signálních záznamů rozšiřuje sféru prožívání člověka do minulosti i budoucnosti. Obraz skutečnosti ve vědomí člověka komplikuje "silové pole" jeho vnitřního světa, rozšiřuje uvědomění světa oproti zvířatům. Protikladnost duševního dění vytváří složité předpoklady dynamiky osobnosti.

Studium "dějů" v rámci osobnosti vedlo k formulaci různých jejích stránek, vrstev, instancí a také k formulaci některých zvláštních procesů. Popis, pokusy o pojmové zachycení takových dějů, vytváří novou terminologii v oblasti vnitřních vztahů a změn. Podobné pojmy vycházejí z analogií, jsou obrazné, jejich významové ohraničení, definice, bývají nepřesné. Vzdor tomu poskytují určitou základní orientaci a podněcují k hlubšímu kritickému hodnocení a propracování. Množství pojmů jako přenos, projekce, kompenzace, potlačení, se stalo součástí vyjadřování, rozšířeného i mimo hranice psychologie, nebo jednoho psychologického směru: setkáváme se s nimi v kritikách, literatuře, v umění. Pokusíme se zachytit problematiku alespoň některých z nich, aniž bychom si činili nárok na úplnost.

Potlačení.

V obratech lidového jazyka můžeme slyšet: "Potlačil v sobě lítost." "Potlačil výčitky svědomí." Teorii potlačování a jeho úlohy v životě vyzdvihoval už J.F.HERBART. Od Herbarta přejímá "potlačení" či "zatlačení" také S.Freud a jeho žáci. Představa nebo popud, který je z nějakých důvodů pro vědomí neúnosný, se člověk snaží zapudit z myšlenek, zapomenout, zahnat. Freud, stejně jako Herbart, si položil otázku, co se s takovým potlačeným pocitem, nebo představou děje. Freud se domnívá, že potlačené se nachází v podvědomí, odkud vykonává dále vliv na vědomí, nejčastěji však oklikou, "v přestrojení". Zvláštní význam přikládá Freud potlačování sexuálních tendencí, které nejsou v souladu s mravními zásadami "nadjá". Tak prý člověk potlačuje dětské vzpomínky, které nejsou v souladu s pozdějším duševním světem dospělého člověka: proto prý si tak málo pamatujeme z útlého dětství. Přeceňování vzpomínek z prvních let života je zřejmé: dítě nemůže vnímat, dokud se vnímat nenaučilo. Kusé vjemy, které nejsou na podkladě zkušenosti uvedeny v systém, nezanechávají určitých vzpomínek, jak si představují někteří analytici, snažící se vybavit obrazné vzpomínky z prvního roku života. Je možné, že určité vlivy jsou v podobě "stop" v nervovém systému zachovány, je však nepravděpodobné, že by šlo

s podobný druh vzpomínek, jaké pozorujeme např. u dvouletého dítěte, které už dokáže operovat se slovy.

H.Schultz-Hencke a jeho žáci (např. H.Quint) užívají pojmu "utlumení". "... slovy potlačení a utlumení... je míněno, že v průběhu lidského vývoje jsou za určitých podmínek vědomého řízení odstraněny určité duševní pudové síly, které pak pozbývají účinnosti při prožívání a chování člověka a v jistých situacích vedou k objevení se příznaků." (H.Quint). H.Schultz-Hencke píše knihu "Utlumený člověk".

Aniž bychom přejímali Freudovu nauku o osudech potlačeného v podvědomí, lze na podkladě zkušenosti s neurózami i pozorování normálních, či lépe: zdravých lidí, konstatovat, že potlačení znepokojujících myšlenek či nedořešených konfliktů přispívá ke vzniku pocitů neklidu, nejistoty, úzkosti, jejichž příčiny si člověk může časem přestat uvědomovat.

Sublimace.

Obraz sublimace je odvozen z fyzikální představy proměn skupenství. U křesťanských mystiků je sublimace základem nauky o spalování rzi hříchu v očistci. V psychoanalýze je něco z obou představ. Freud se snaží na příkladu Leonarda da Vinciho dokázat, že se stal umělcem díky tomu, že se mu podařilo zatlačit do podvědomí své sexuální city zaměřené na matku a "sublimovat je" do umělecké tvorby. "Mona Lisa" byla symbolem jeho matky.

O.Pfister definuje sublimaci jako převedení pudu do eticky hodnotných výkonů. Pudy prý mohou sublimovat, přetvářet se v různé jiné hodnotné činnosti.

Nehledě na generalizování oidipského komplexu a všemocnou roli sexuality, je navíc zavádějící sám pojem "sublimace". Analogicky k fyzice podkládá psychice substancionální ráz. U člověka je docela dobře možné, že neuspokojení v jedné životní oblasti může vyrovnávat činností v oblasti druhé, která může být bližší nebo vzdálenější dřívějším motivům (např. bezdětní manželé mohou věnovat svou péči psu, sběratelství nebo spolkové činnosti), ale není třeba uvažovat o sublimaci pudu, jako nějaké měnlivé fluidické substance.

Kompenzace.

"Libido, poplašené vnitřními nebo zevními změnami (nejen analyzou), si hledá náhradní manifestace." Nejrůznějšími projevy mohou být pozorovány jako formy kompenzace. (O.Pfister)

Základního významu se dostává procesu kompenzace v individuální psychologii Adlerově. Pocity méněcennosti jsou vzpruhou pro úsilí o kompenzaci. Člověk kompenzuje oblast své osobnosti, která je stigmatizována méněcenností, pomocí činností, která má člověku zajistit pocit moci a tím kompenzovat - vyrovnávat nedostatky v postižené oblasti.

V pozadí představy kompenzace stojí fyzikální princip rovnováhy, vyvažování. Do jazykového úzu přešla adlerovská představa "kompenzování méněcennosti" (Minderwertigkeitsgefühl - pocit méněcennosti). Trochu odlišné příchuti nabývá obrat "kompenzovati si plat pomocí vedlejších příjmů".

Snaha o kompenzaci je tedy v nejširším slova smyslu úsilí o získání uspokojení v náhradní oblasti. Kompenzace může být vzpruhou ke společensky hodnoté činnosti (mytologický Hefaistos svržený z Olympu, se stává dovedným řemeslníkem) nebo k činnosti společensky škodlivé (nedostatek sebedůvěry kompenzovaný sbíráním milostných úspěchů, pokus o vyniknutí v gangu nebo chuligánské partě).

Identifikace, ztotožnění.

Princip totožnosti je odvozen z matematiky a logiky. Klademe rovnítko mezi stejnými kvantitami a funkcemi. Totožnost je produktem abstrakce; v neustále se měnící skutečnosti nenajdeme dvě situace, nebo dva předměty, které bychom mohli označit jako totožné. Tuto skutečnost je třeba mít na paměti i v oblasti psychologie. Pocit totožnosti nás samých s někým jiným, nebo pocit totožnosti nějaké naší vlastnosti s vlastností jiného člověka, je buď výsledkem abstrakce, nebo výsledkem silného pocitu vnitřní příbuznosti.
Ztotožňujeme se s postavou dramatu, cítíme-li ji jako vnitřně příbuznou. Zmizí-li hranice mezi naším "já" a představovanou osobou, jde o chorobnou identifikaci. Takové identifikace můžeme pozorovat ve snu: jsme sami sebou a současně někým jiným.
O.Pfister dělí identifikace podle:
a) podobnosti b) sympatie, vcítění c) nevědomé reflexe.

Projekce.

Laterna magika či promítačka promítá obraz, který je vložen do přístroje, navenek, na plátno. Psychologové hovoří v podobném smyslu o tom, že člověk může promítat své vlastní obsahy na okolí, nebo na jiné lidi.

Freuda ovlivnily některé názory Meynertovy, týkající se vnímání. Meynert se domníval, že vlákna, vycházející od nervových buněk, projikují podněty zevního světa do vědomí jako kvality (barvy, zvuky, pachy). Podle Freuda může docházet k introjekci, k promítnutí okolí do subjektu, kde pak dochází k identifikaci. Introjekce a identifikace v tomto případě znamená totéž. Dítě se identifikuje se svým otcem, obdivuje ho a napodobuje, pojímá ho do sebe sama - introjikuje. Podobně nadjá vzniká introjekcí rodičovské autority.

K extrojekci, promítání navenek, může dojít např. u lidí s pocity viny, onemocní-li duševní chorobou. Obviňují prý ve skutečnosti sami sebe, ale domnívají se, že jsou pronásledováni a štváni svým okolím. Erinye - bohyně pomsty - štvoucí člověka, jsou příkladem extrojekce vlastních výčitek svědomí, které

původně - jak jsme slyšeli - vzniklo introjekcí zevní autority. Zdá se, že v úzce vymezeném okruhu je pojem "projekce" užitečný. Člověk někdy skutečně může projikovat své vlastnosti na okolí - např. žena, která je neschopna milovat, může prohlašovat, že láska neexistuje, muž, projikující do okolí vlastní představy o své nápadnosti, může se domnívat, že je pozorován, hlídán atd. Pojem projekce by však bylo třeba ještě přesněji definovat, protože jeho neurčitost může svádět k neplodným spekulacím.

Regrese.

Jako regresi označujeme v psychologii návrat k vývojově překonaným stupňům chování či projevů. Pokles k nižší úrovni může být někdy pokusem o zvládnutí určité obtížné situace.

Někdy může jít o návrat na dětskou úroveň, což bývá označováno jako regrese k infantilismu. Výrazem úniku ze skutečnosti bývá někdy regresivní přání po obnovení dětského světa, zabývání se vzpomínkami z dětství, odmítání odpovědnosti vyznačující svět dospělého, pokusy dívek připoutat k sobě muže zdůrazňováním své dětské bezmoci, závislosti a roztomilosti.

Agresivita.

Slovo agrese je odvozeno z latinského "adgredi" a znamená původně "přistoupiti, přikročiti". "Jedná se o popud... který můžeme s ohledem na subjektivní potřebu, označit jako tlak k motorickému vybití." (H.Schultz-Hencke). Toto dětské "adgredi" má zčásti ničivý ráz. Projeví se v rozbíjení hraček. Tato destruktivní složka dala slovu "agrese" zvláštní význam. Spojoval-li Freud "ničivé pudy" do pudu smrti, zahrnující přirozeně cit nenávisti a potřebu destrukce, podotýká Schultz-Hencke, že "mnohé svědčí proto, že jako počáteční, původní potřeba neexistuje". Existence "pudu smrti" je většinou odmítána i ostatními Freudovými žáky. Agrese, obsahující popud k činnosti, k prožívání vlastní vůle a moci se může projevit v ničení i v budování. Dítě se učí poznávat, že větší uspokojení přináší spíše konstruktivní nežli destruktivní činnost.

Znamená tedy agresivita výbojnost, přirozenou lidskou tendenci pronikat do světa a zvládnout jej, dvojakou, ambivalentní možnost.

Protože silně vyvinutá agresivita - v těsném vztahu s touhou po sebeuplatnění - vede člověka proti překážkám, projevuje se nejvýrazněji jako tendence ničit překážky. Správné usměrnění agresivity má zásadní výchovný význam.

Přenos a protipřenos.

Transfer čili přenos je v psychologii užíván v nejširším významu jako přesunutí zkušenosti z jednoho výkonného orgánu na jiný nebo z řešení jedné situace na řešení situace jiné (R.S.Woodworth, H.Schlossberg). Psychoanalytické směry dodaly tomuto pojmu určitý specializovaný význam.

K pozorování přenosu došlo na základě zvláštního chování některých pacientů, podrobujících se analytické léčbě. Analytik se stal předmětem citů pacienta, které se podobaly citovým vztahům, které kdysi choval ke svým rodičům. Aniž bychom zabíhali do podrobností psychoanalytických spekulací, pokusíme se vyložit základní význam poznatků o přenosu. Při setkání s lidmi, při seznámení s novými osobami, podléháme v nestejné míře určitým preformovaným šablonám, které jsme si až dosud ve styku s lidmi vytvořili. Kdybychom chtěli hovořit v řeči fyziologů, mluvili bychom o "dynamickém stereotypu". Do této oblasti patří také do značné míry "intuice", neuvědomělý, rychle probíhající proces hodnocení, který v nás vzbudí výsledný pocit sympatie, antipatie, nebo pocit ambivalentní.

Základní obraz společnosti si většinou odnášíme ze svého dětství, ze svých zkušeností s rodiči. Na zkušenosti s užším rodinným okruhem navazují zkušenosti se spolužáky, učiteli, spolupracovníky, představenými. Nevyrovnaný člověk, bude snáze podléhat neuvědomělé tendenci hledat v okolí role, které jsou přizpůsobeny jeho dosavadní zkušenosti, nežli by se dokázal od ní oprostit a rozumově uvažovat. Na příslušné osoby bude "přenášet" své citové vztahy, které původně mířily k jiným osobám.

Přenos tedy znamená reprodukci citových vztahů k jiným osobám nežli byly ty, které tento soubor citů vyvolaly. Podstatou přenosu je tedy určitá ztrnulost, rigidita, stereotypie. Nejde zde o vytvoření nového vztahu, ale o kopii vztahu starého, který je určitým způsobem novému objektu nepřiměřený.

Několik příkladů:

- Mladá dívka se zamiluje do mnohem staršího muže, ke kterému chová podobné city jako ke svému otci.
- Pacient pociťuje před lékařem rozpaky, úzkost a nejistotu, jakou cítí ke svým rodičům.
- Muž, který je nucen žít v manželství se ženou, kterou nenávidí, přenáší pocit nenávisti na svou kolegyni v zaměstnání.

Určitá forma přenosu však vyvolává také odezvu; objekt přenosu může odpovídat na přenos rovněž vyprovokováním svého citového napětí. Therapeut se může ocitnout v nepříjemné situaci, zjistí-li, že pacienta tvoří roli v podobných konfliktech, které sám nemá vyřešeny: dochází k protipřenosu. To pochopitelně platí i pro jiný vztah, nežli pro vztah psychotherapeutický.

Narcismus.

Řecká báje vypráví o krásném mladém muži, který trávil svůj čas tím, že hleděl na svůj obraz na vodní hladině, zamilován sám do sebe.

Pojem narcismu rozšířila především psychoanalýza. Libido prý má za normálních

okolností schopnost mířit od JÁ k OBJEKTU a být zase přijímáno JÁ ("přesazení já-libida a objekt-libida"). Narcistická volba objektu je totéž, co zamilovat se do vlastního já. Primární narcismus je vlastní kojenci. Mimo krátkých období bdění a kojení, je jeho život, jeho libido, určeno jeho vlastním tělem. Sekundární narcismus je výsledkem nezdravého vývoje.

Narcistické zaměření na sebe sama je později vystřídáno potřebou opory, kde volba objektu směřuje mimo vlastní tělo a za vlastní já. Narcistický typ lásky miluje: a) to co je sebou samým b) co bylo sabou samým c) co by mohlo být sebou samým d) osobu, která je částí "sebe". Typ opory miluje "živící ženu" a "ochraňujícího muže" (Freud). Odstraníme-li freudovskou konstrukci, vyplývající z úvah o "ekonomii libida", můžeme hovořit o n a r c i s t i c k ý c h t e n d e n c í c h tam, kde v projevech a chování, zaměření člověka vystupuje sebezáliba, sebeobdivování, zvýšený zájem o svou osobu. Tam, kde se předmětem zvláštního úsilí stává náš vlastní obraz v očích jiných lidí a je signalizován zvýšenou citlivostí k nedostatku obdivu okolí, hovoříme o ješitnosti. Ctižádost je úsilí o dosažení úcty a obdivu u lidí, je zvláštní variantou narcistických tendencí.

Určitá narcistická komponenta je součástí povahové struktury každého člověka; její zdravé pole působnosti je vymezeno společensky prospěšnou činností.

<u>Odvrácení a odpor.</u>

Pojem "odvrácení" či "obrana" znamená původně mechanismus, kterým je nějaký nepříjemný zážitek nebo obsah, nějaký "rušivý poznatek" odstraněn z vědomí. V pozdějších fázích vývoje psychoanalýzy, je nahrazován slovem "potlačení". Některá fakta, která jsou pro nás nepříjemná, se snažíme nahradit jinými, tendence člověka k sebeklamu je zachycena v celé řadě vynikajících románů, dramat a filmů. Ve "Dvanácti rozhněvaných mužích" (REGINALD ROSE) si "č.3" neuvědomuje, jaké pohnutky ho vedou k neúprosné krutosti a tvrdošíjnosti při hlasování pro smrt podezřelého chlapce. Teprve na konci dramatu se probojuje k poznání, že jeho odpor pramení z jakési reprízy jeho vlastní otcovské tragédie, z "přenosu". Uvědomění skrytých pohnutek (i takových, které skrýváme sami před sebou) naráží na o d p o r . Sebepoznání je často těžké právě pro tuto skutečnost odporu. Myšlení ovlivněné našimi city, označujeme jako katathymní. Nábožensky věřící člověk si nebývá vědom, že podstatou jeho víry (v některých případech), bývá např. potřeba fiktivní jistoty, opory ve "vyšší bytosti", která mu usnadňuje rozhodování a dodává sebejistotu. Kdyby si tento motiv uvědomil, nemohl by dále věřit. Jeho neuvědomělá potřeba ho vede ke zkreslenému výkladu faktů, ačkoliv jeho inteligence i vědecké poznatky, které mu jsou dostupné, směřují k atheismu. Poznání této souvislosti naráží na o d p o r , stejně jako mnohdy přiznání našich vlastních chyb a nedostatků, odporujících

našim narcistickým tendencím. Odpor je tedy zvláštní proces, který nám zabraňuje ve správném a objektivním hodnocení faktů, nejčastěji takových, které jsou v rozporu s našimi úzce osobními záměry a představami. Schopnost překonat takový odpor vyžaduje určité úsilí a nátlak.
Psychoanalýza tento odpor zdůraznila, ale také zdiskreditovala: analytik nejednou nutí analyzanda přijmout s v ů j absurdní názor a zdravou reakci na jeho nesmyslnost interpretuje jako "odpor". Zásadní zamítnutí odporu by však ochuzovalo psychologii o jedno z cenných pozorování.

Katathymie.

V předcházejícím odstavci jsme použili výrazu "katathymní". Tento obrat se vžil zejména v psychopatologii; významný vliv na jeho rozšíření mělo studium závěrů, které se pod vlivem afektu uchylují od logiky; tato nebezpečí formuloval už F.BACON (1561-1626) jako "idoly mysli".

Oidipský komplex.

Předmětem slávy a posměchu, obdivu i rozhořčení, námět diskusí, kritik i apologie se stal pověstný "Oidipský komplex", který tvoří ústřední bod klasické psychoanalýzy.

V SOFOKLOVĚ tragédii "Oidipus vladař" sledujeme Oidipa, který zabil otce, oženil se s vlastní matkou a sám sebe za to potrestal těžkým trestem. Freud přistupuje k mythologické látce jako k fantazii, která projikuje do jednání osob děje, které se odehrávají v každém jednotlivci. Oidipský komplex objevuje FREUD sám na sobě, když analyzuje vlastní sny a vzpomínky. "Žárlivost na otce a zamilovanost do matky jsem nalezl sám na sobě a pokládám je nyní za všeobecný příběh raného dětství..." Asi ve dvou letech přenocoval ve spacím vagoně s matkou a viděl ji neoděnou. Domnívá se, že tento zážitek měl na něj trvalý vliv. V dítěti se tedy probouzejí sexuální impulzy zaměřené na rodiče opačného pohlaví a způsob, jak se s oidipským vztahem dokáže vyrovnat, ovlivňují dalekosáhle utváření jeho osobnosti.
Oidipská tématika se v různých variantách objevuje v moderní literatuře (srv. např. D.H.Lawrence: Synové a milenci) i v dramatu.
Povšimneme si blíže E.O.NEILLA "Smutek sluší Elektře".
Matka obviňuje svou dceru:

Kristina — Znám tě, Vinie. Od malička zkoušíš dělat to, co teď: chtělas být otci manželkou a Orinovi matkou. Vždycky jsi spekulovala, jak se vetřít na moje místo.

Lavinie — To není pravda! To ty jsi mě už od malička okrádala o všechnu lásku!... Ale mně se už protiví poslouchat tvoje lži a výmluvy. Uděláš, co jsem ti řekla, nebo ne? Mluv, a bez vytáček!

Dcera hovoří s otcem:

Lavinie Ano tatínku. (Jde k němu a políbí ho vzrušeně).
Jsem ráda, že jsi tady! A nenech si od matky namluvit, že já snad ... Ty jsi jediný muž, kterého budu milovat. A vždycky zůstanu s tebou.

Orin, který z popudu Lavinie zavraždí milence své matky, uvažuje nad jeho mrtvolou:

Orin Na jeho místě bych udělal totéž, co on. Stejně bych ji miloval a zabil otce - k vůli ní!

Lavinie (křečovitě cloumá jeho paží) Proboha,Orine, přestaň šílet a pojď už! Chceš, aby nás tu našli? (Násilím ho táhne pryč)

Orin (s posledním pohledem na mrtvého) Je to divné! Zase někoho sprostě napálili! (Nechá se vytlačit do chodby)

Po matčině smrti se Lavinie zjevně identifikuje s matkou:

Petr ... Ale řeknu ti, stejně se změnila. Nemohl jsem ji vůbec poznat, jak ztloustla. A zrovna povídám, že jí obrovně sluší barevné šaty. Nevyslíš?

Orin (v hlase mu náhle zazní podivně zlá uštěpačnost)
Neptal ses, proč sebrala matce její barvy? Já nevím! A ona sama asi taky ne. Ale určitě v tom vězí nějaký zvláštní důvod - uvidíš - jen co na něj přijdu!

A dále:

Orin (s klidnou houževnatostí šílence) Copak to nevidíš? Já jsem teď na otcově místě a ty jsi převzala matčinu roli. To je zlá sudba minulosti, kterou já si netroufal věštit. Jsem Mannon, a ty jsi ke mně přikována. Je to tedy jasné, že?

Ale Eugene O´Neill nám ukazuje určitý klíč k pochopení těchto zvláštních vztahů.

V hádce Lavinie s matkou vidíme "odvrácenou stranu" oidipského komplexu, vztah rodičů k dětem; Kristina prozrazuje Lavinii, že k jejímu otci začala pociťovat hnus.

Lavinie ..Hnus! A tak jsem se tedy narodila! Já to tušila... od malička jsem to tušila! Když jsem za tebou přišla... se srdcem na dlani, a tys mě odstrkovala - vždycky! Ano,odjakživa jsem cítila ... ten tvůj hnus! (Pak její nenávist prudce vzplane) Já tě nenávidím a je to správné, že tě nenávidím!

Kristina (otřesena - teď v obraně) Chtěla jsem tě milovat! Je to nelidské, říkala jsem si, nemiluješ vlastní dítě, dítě, které rostlo ve tvém těle. Ale vždycky se mi zdálo, že ses narodila jenom z jeho těla... Tys pro mě pořád znamenala mou svatební noc a líbánky!
....

Když jsem chodila s Orinem, otec skoro pořád válčil v Mexiku. Zapomněla jsem na něho. A pak se Orin narodil a mně se zdálo, že je to moje dítě, jenom moje - a proto jsem ho milovala.

Neillovo drama nám může sloužit jako ilustrace oidipského komplexu i jeho problematiky. I kdybychom připustili Freudovu generalizaci, že dítě může v určitých situacích pociťovat erotické impulzy, zůstává málo pravděpodobné, že by tyto erotické komponenty, hrály onu fatální roli, kterou jim psychoanalytici přisuzují. B.RUSSEL tyto slabiny Freudových úvah vystihl: "Zla, o kterých psychoanalytikové uvažují pod záhlavím "Oidipské chování" (já myslím, že to není správné), vznikají z nenáležité touhy rodičů po citové odvěti dětí." "Neobyčejný vliv jednoho z rodičů, kde se objeví, mívá ten z obou rodičů, který se s dítětem nejvíce obíral - zpravidla to bývá matka - bez ohledu na pohlaví."

Jak hluboce psychologicky uvažoval také O´Neill nám ukazuje pasáž, kde Lavinie vysvětluje své motivy v chování k dětem: příčinou chorobného ovzduší rodiny Mannonů nebyl apriorní oidipský komplex, ale nezdravé vztahy mezi rodiči.

Můžeme tedy oidipský komplex či oidipskou situaci považovat za extrémní variantu vztahů mezi rodiči a dítětem, za variantu, která je při svém vystupňování chorobná a pro zdravé rodinné vztahy naprosto netypická. Vztah dětí k rodičům, jejich citové nasycení či podvýživa, mají jistě vliv na utváření osobnosti, mohou preformovat i postoje k druhému pohlaví, především ve své sociálně citové působnosti.

<u>Existenciální frustrace.</u>

Psychologické směry podtrhující potřebu smyslu života, jako zdroj lidské aktivity, přinášejí pojem "existenciální frustrace."Tak jako mohou být ohroženy, "frustrovány", nejrůznější potřeby, tak může být neuspokojena i touha po smyslu života. Člověk není jen bitevním polem instinktů a pudů, ale je bytostí, která svůj život usměrňuje a podřizuje vzhledem k určitým hodnotám. Zvýšený zájem o hodnoty a hodnocení zaznamenává u nás V.Vondráček a R.Konečný. Pojem "existenciální frustrace" zavádí do naší literatury S.Kratochvíl.

Zápas o vybudování vědeckého světového názoru, o pochopení role individua ve společnosti má povzbudivý, pozitivní ráz. Pochybování o smyslu vlastní existence vede k pesimismu, zoufalství, cynismu, ev. k sebevražedným myšlenkám. Potřeba formulovaného světového názoru je u různých lidí různá. Životní styl, zájmy, nároky, zaměření, činnosti nám však nejlépe odpovídají na otázku, jaký má ten který člověk životní názor a filosofii. Můžeme hovořit o životním po-

stoji jako o neformulovaném životním názoru. Nasycení životního smyslu se odehrává na různých rovinách. "Konzumentský" světový názor, určující lidské počínání velikostí "konzumace", tj. možností kupovat televizory, auta či obleky, je marx-leninskému postoji hluboce cizí. Marxismus vidí smysl života v pozitivním zapojení jedince do společenského úsilí, v rozvinutí tvůrčích sil individua v souladu s prospěchem společnosti. Upevnění vědeckého světového názoru je nejlepší obranou proti existenciální frustraci.

K existenciální frustraci nejčastěji dochází za mimořádně těžkých osobních podmínek (ztráta blízkých a milovaných bytostí), při konfrontaci idealizujících představ o lidech a o životě se skutečností (zklamání), při nemírných nárocích na život (nereálná náročnost), při ohrožení vlastního života např. nemocí, v důsledku sociální izolace a pocitu vlastní neužitečnosti. U hlubavých jedinců vede někdy k e.f. kolize nezvládnutých představ o světě s osobními motivacemi ("světonázorová krize"). Pro e.f. jsou často důležitější příčiny subjektivní nežli objektivní. Podmínky jejího vzniku jsou u různých lidí nestejně závažné. Příčinou odlišného "provokačního horizontu" frustrace je zřejmě povahová struktura osobnosti.

Analýza.

Psychoanalytická metoda analyzuje projevy analyzanda, tj. snaží se určit jejich závislost na dosavadních zkušenostech a zážitcích, rozebrat komplexní děje na jejich části, sledovat jejich dynamiku, proměny od dětství do dospělosti. Analyzad má sdělovat analytikovi vše co mu táhne hlavou, nechat se unášet volným proudem představ, "volných asociací", nic nezatajovat, nezkreslovat, nevybírat. Témata, k nimž sděluje analyzand své nápady vybírá analytik nejčastěji na podkladě snů, vzpomínek či různých projevů, které na analyzandovi pozoruje, ev. na podkladě rozhovoru, kresby atd. Nebezpečí zkreslení představuje bezděčné působení analytika, který poplaten dogmatickým představám se snaží pacienta stylizovat podle obrazu, který si sám vytvořil. Už způsob, jakým klademe otázky může zásadně ovlivnit průběh analýzy.

Směr zachovávající dalekosáhle arsenál Freudovy představy bývá tradičně označován jako psychoanalýza; reformovaná psychoanalýza se v různé míře od Freudových koncepcí odklání jako "analytická psychologie" či "analytická psychotherapie" (pokud sleduje léčebné, therapeutické zřetele).

Závěry.

1. Dynamické pojetí osobnosti, na rozdíl od pojetí statického, sleduje změnu, vývoj, vnitřní pohyb.
2. Studium dění v rámci osobnosti a hierarchie "vrstev" různé úrovně motivací, přináší četná pozorování, která se snaží zachytit do pojmů.

3. Přes určitou nepřesnost a mnohoznačnost umožňují tyto pojmy první orientaci a předpoklad další kritické práce.
4. Všímáme si těchto termínů:
a) potlačení a utlumení, b) sublimace, c) kompenzace, d) identifikace, e) projekce, f) regrese, g) agresivita, h) přenos a protipřenos, i) narcismus, j) odvrácení a odpor, k) katathymie, l) oidipský komplex, m) existenciální frustrace, n) analýza.

8. Poznámky k dynamickému pojetí osobnosti.

Výsledky, které přináší psychologie inspirovaná psychoanalýzou nemůžeme přebírat bez soustavného kritického zřetele. Kritika znamená hodnocení. Hodnocení může být kladné nebo záporné. I kritika může být nekritická, přestane-li přiblížet k celé šíři problematiky, koncentruje-li se jen na zápory, vyvolává-li ji rozhořčení, které ovlivňuje a zkresluje hodnotící soudy. Úloha kritiky je zvlášť obtížná tam, kde je více problémů, nežli hotových řešení.

a) Subjektivní činitelé ve vztahu k analytickým směrům

Postoj k problematice, kterou uvedla na světové forum psychoanalýza, je u nejednoho posuzovatele závislý na prvním dojmu. Lidé se schopností introverse a introspekce, kteří ve svém vlastním životě nacházejí odezvu k řešeným otázkám, bývají podobnému zkoumání nakloněni, někdy i za cenu generalizování svých vlastních zážitků. Lidé, neschopní pozorovat svůj vlastní život, zaměření především navenek, bývají odmítaví, nepřístupní i za cenu zjednodušení skutečnosti.

b) Objektivní zdroje kritiky

Většina citovaných autorů dynamické psychologie je dalekosáhle poplatná prostředí moderního technického kapitalistického světa. Jejich pozorování má své kořeny nejčastěji v psychotherapii, tj. ve snaze vypracovat metodiku psychologického působení na lidi, vyvedené ať tím či oním způsobem z rovnováhy, trpící úzkostí, nejistotou, neurózami. Těmito okolnostmi je dána řada omezení, které při hodnocení jejich poznatků musíme brát v úvahu.

Důvěrný vztah k oblasti lidské patologie - většina autorů pracuje na poli psychiatrie - nemusí být sám o sobě zavádějící. Sledujeme-li dějiny psychologie, nemůžeme popřít, že zejména moderní psychologie vděčí za převážnou část svých výbojů v oblasti osobnosti právě podnětům, vycházejícím z oblasti psychopatologie. Nutnost kontaktu patologie a fyziologie (v širším slova smyslu také psychologie) oceňuje rovněž I.P.Pavlov, když říká: "Oblast patologických jevů je nekonečná řada všemožných zvláštních kombinací jevů,

tj. takových, jaké se nevyskytují v normálním průběhu života. Je to nesporně řada fyziologických pokusů, prováděných přírodou a životem, je to často taková kombinace jevů, na které by dlouho nepřišli současní fyziologové a které by ani nemohly být umělo reprodukovány technickými prostředky současné fyziologie. Proto bude klinická kasuistika vždycky bohatým pramenem nových a nečekaných fyziologických fakt..." A dále: "Což není přirozené, když vidíme odchylky od normálního vztahu a hluboce vnikneme do jejich mechanismu, že si je přejeme vrátit do normálního stavu?" Nebezpečí zkreslení a subjektivizace spočívá spíše ve společenské, r e s p e k t i v ě t ř í d n í d e t e r m i n a c i myšlenkových konstrukcí, kde je nutno pracovat s hypotézami, s interpretací faktů.

Názorová závislost na prostředí moderního technického kapitalistického světa představuje možnost smíšení úzce třídních aspektů s některými společnými problémy techniky, průmyslu, koncentrace, populace atd.
Odlišení podílu těchto faktorů není vždy snadné.
Uspořádání společenských vztahů tvoří obecný předpoklad vývoje osobnosti, třídní zájmy a antagonismy formují život člověka nejen na pracovišti, ale také v rodině, v jeho osobních vztazích, ideálech a představách.

Toto působení platí v rámci posuzování velkých skupin, vlivy postihující jednotlivce jsou zprostředkované a ne vždycky jednoznačné. Socialismus vytváří podmínky pro osvobození člověka od ponižující závislosti na slepých hospodářských silách, snaží se vytvořit společenství lidí, kde "člověk člověku není vlkem".

To neznamená opomíjení skutečnosti, že člověk je svou podstatou dialektickou jednotou protikladů, že lidství je výsledkem zápasu o životní hodnotu, že ideálem není dosažení naprosté "bezkonfliktovosti". Cílem socialistické společnosti je však odstranit takové konflikty, které podvazují tvůrčí síly člověka, nebo omezují možnosti uplatnění na úzkou vrstvu vyvolených.

Člověk, vyrůstající v prostředí, kde si může denně ověřovat možnost měnit svou aktivitou okolí, nebude vydán na pospas "pocitům viny", nebo dojmu, že jeho "já" je pasivním produktem "boje nevědomých pudových sil s principem reality".

Tam, kde se člověk přesvědčuje, že jeho zájmy mohou být v souladu se zájmy ostatních, nemůže propadat "pocitům viny za svou vůli" a "osamocení". Přímo úměrně konsolidaci komunistických vztahů budou podobné konflikty stále výjimečnější. Dosažení takového cíle ovšem není věcí společenského automatismu, ale výsledkem aktivního překonávání překážek, které ani v současné době nebyly zdaleka odstraněny.

Zabsolutnění dílčích třídně a dobově podmíněných postřehů představuje hlavní

nebezpečí v dynamické koncepci osobnosti. Pokus generalizovat dílčí poznatky nutně vede k vytváření fantastických systémů, které vidí a "prokazují" vztahy tam, kde nemohou být.

Chybou je však paušální odsuzování všech poznatků jenom proto, že b y m o h l y obsahovat omyly. Vědec potřebuje mít odvahu se mýlit; riziko omylu je samozřejmě cena, kterou musíme platit při myšlenkových výbojích do neznámých oblastí. Omyl představuje možnost opravy, diskuse, překonání.

Věříme, že společenská praxe v naší společnosti nedovolí růst omylů. To však předpokládá polemiku: teprve v ohni diskuse se tříbí pravda. Diskuse neznamená povýšené autoritářství a "kritiku" pomocí hanlivých přívlastků, které se často objevují při laciném vyrovnávání se např. s psychoanalýzou. Marxistická kritika znamená věcnou argumentaci. Nelze upřít, že různé druhy motivací, jak je předkládají rozmanité psychologické školy, mají svou pozitivní hodnotu v p r o v o k a c i k řešení problémů, které formulují. Určitá zdrženlivost v konečném soudu není výsledkem oportunismu, ale poučení: problematičnost předčasných závěrů nesmí vést k formulaci n o v ý c h p ř e d č a s n ý c h z á v ě r ů , povýšených na d o g m a . Marxistická psychologie je materialistická a dialektická. Odmítá mlhavé mystické koncepce vymykající se logické formulaci a ověření. Zdůrazňuje primárnost společenské organizace a ekonomie pro vývoj společnosti, ale nezavírá oči ani před vnitřními problémy individua. Marxistický optimismus spočívá v důvěře v lidské myšlení a poznání, v zásadu, že "vědět je moci". Neuvědomělé vztahy v životě společnosti i jedince se stávají silou, stanou-li se vztahy uvědomělými. Všímáme-li si na jedné straně biologické, instinktivní a pudové determinace lidského chování, vidíme také schopnost člověka klást si uvědomělé cíle, které obsahují předpoklad harmonizace. Na tomto podkladě spočívá komunistický ideál u v ě d o m ě l o s t i jako řešení motivačního vývoje člověka, jako tvora společenského.

S O U H R N : DYNAMICKÉ POJETÍ OSOBNOSTI

Dynamické pojetí osobnosti se snaží vystihnout závislost proměn silového pole, vytvářejícího lidskou individuální psychiku. K tomuto přístupu jistě přispělo vývojové zkoumání jedince i druhu. Analogie fyzikálních pojmů síly a impulzu soustředila pozornost psychologů na problém "hnacích sil lidského jednání". Srovnávací psychologie člověka a zvířete odhaluje význam pudově in-

stinktivní aféry, jako nejobecnějšího zdroje motivace, doprovázeného zpravidla silným citovým prožíváním. Oblast citů je ovšem mnohem rozsáhlejší: je už součástí vnímání a provází i myšlení v podobě tzv. asociativních citů. Lidské pudy a instinkty lze se zvířecími srovnat, ale nikoliv ztotožnit. Také instinkt, respektive pud, podléhá vývoji a nabývá specificky lidského rázu. Teorie vrstev - vypomáhající si geologickou představou vrstvení - podávají hierarchii různých úrovní regulací. Řídicí, regulující funkce ovšem nejsou ničím samostatným, ale samy potřebují ke své existenci pudovou oblast. Ontogeneticky a fylogeneticky mladší vrstvy jsou nadřazeny vrstvám starším, které jsou vyznačeny větší stabilitou. Od nejstarších dob je uznáván určitý antagonismus mezi mladšími a staršími vrstvami. Hranice vědomí jsou vůči impulzům z oblasti pudové i řídicí velmi proměnlivé.

Psychoanalýza S.Freuda inspirovala celé psychologické školy k motivační analýze lidské činnosti a upozornila na mnoho projevů tzv. všedního života, neuróz a umění. V psychoanalytických směrech se často prolíná jemný psychologický pozorovací smysl s dalekosáhlými spekulacemi, které jsou neprokazatelné. V oblasti podobných hypotéz se často projevují přímo i zprostředkovaně třídní rysy. Soudobé psychologické školy však neobrážejí jen příznaky kapitalismu, ale také příznaky moderního technického světa, jehož některé jevy mají širší platnost (např. zrychlení životního tempa atd.). Postoj k psychoanalýze bývá nejednou komplikován i osobními založeními odpůrců či stoupenců. Marxistická psychologie odmítá překračovat hranice své kompetence a vysvětlovat historii psychoanalytickými příčinami. Je si vědoma, že pro objasňování historického dění jsou základního významu kategorie výrobních sil, vztahů ve výrobě a formace tříd. Psychologizování historie je třeba odmítnout stejně rozhodně jako ekonomizování psychologie. Dialektický materialismus vidí nezkresleně základní předpoklady existence člověka, aniž by opomíjel jeho vnitřní problematiku. Řadu pojmů, které vypracovaly nejrůznější psychologické školy, považuje za výsledek cenných postřehů, mnohdy znehodnocených v nepatřičném spekulativním kontextu. Proto se v zásadě nevyhýbáme užití takových pojmů jako kompenzace, přenos a protipřenos, odpor, oidipská situace i podvědomí, jestliže je vymezena jejich funkční platnost s ohledem na materialistický světový názor.

VIII.

PSYCHOLOGIE SKUPIN A PSYCHODRAMA

1. Sociální psychologie.

Od klasického starověku se traduje zásada, že člověk je "zoon politikon" - společenský živočich. S.L.RUBINŠTEJN znovu upozorňuje na Marxovy poznámky, týkající se psychologie, mezi nimiž se opakuje důraz na společenské faktory v lidské psychice. Lidská psychologie čerpá svůj obsah z mezilidských vztahů, ze vztahů ke společnosti. "Člověk existuje jako člověk jen díky svému vztahu k jinému člověku."

Psychologie člověka sice nutně vždy zahrnovala společenskou stránku člověka a nálky s ní počítala, avšak otázka po významu konkrétních mezilidských vztahů pro utváření osobnosti nebyla zdaleka samozřejmá. Sociálně psychologické poznatky shromažďovala spíše sociologie, i když počátky sociální psychologie nelze zjistit v prasích italských i francouzských autorů, jako byli Sighele, LeBon, Tarde. Studie ze sociální psychologie obsahuje i mnohosvazkové dílo W.WUNDTA "Psychologie národů". Velký zájem vyvolala Le Bonnova kniha o psychologii mas. Do obecného povědomí však pronikla spíše představa o "davové psychóze" a "davové sugesci", nežli psychologické hodnocení sociálních vlivů. Snad první práce, nesoucí název sociální psychologie, je od E.A.ROSE "Social Psychology" z roku 1908.

Mezi psychologií a sociologií ovšem nenaleznete ostrou hranici. S.BALEY se domnívá, že psycholog nemá jen možnost, ale povinnost zabývat se psychologickým aspektem sociálních jevů. Psychologa spíše zajímá subjektivní stránka společenských procesů a jednotlivec, sociologa stránka objektivní a spíše skupina jako celek, nežli jedinec. Ale ani sociolog nerezignuje na zájem o jednotlivce a podobně psycholog na zájem o skupinu. Tak se obě disciplíny liší spíše akcenty, nežli odlišným předmětem.

Problematika skupin byla spíše blízká pedagogům, protože od dob, kdy se dala ústup aristokratická koncepce výchovy a výuky jednotlivců, měli vždy co dělat se skupinami mládeže. Množství cenných psychologických poznatků v tomto ohledu přinesl A.S.MAKARENKO.

Zdá se však, že hlubší studium osobnosti ve skupině podnítila v širším měřítku teprve skupinová psychoterapie, využívající některých poznatků sociologie a

pedagogiky. Psychologická léčba se vždy musela důkladně zajímat o osobnost člověka, protože metodika si nutně vyžadovala soustavnějšího zpracování a teoretického objasnění pro jistou svízelnost předmětu jejího působení.

V případě neuróz, kterými se kolektivní i skupinová psychoterapie především zabývala, nejde o záležitosti vymykající se oblasti "normy", nýbrž spíše o vystupňované konflikty a obtíže normálního člověka. Proto bylo možno právě od skupinové psychoterapie očekávat podstatný přínos, k teorii psychologie skupin.

W.L.HUNT poukazuje na spříznĕnost psychologických, pedagogických a terapeutických zájmů v této oblasti: cíl teorií osobnosti je porozumění chování - cílem psychoterapie je dosáhnout změny chování.

Skupinová psychoterapie.

I když také W.L.HUNT hovoří o psychoterapii, jako o procesu v každém případě skupinovém, "skupina dvou nebo více lidí", a i když nelze přehlížet jisté společné rysy mezi individuálními a skupinovými metódami, je zřetelné přesunutí společenského akcentu především v psychoterapii skupinové.

S.H.FOULKES takto rozlišuje ve vývoji psychoanalýzy tři fáze: 1. uniperzonální, kdy analysand sděluje své nápady bez ohledu na přítomnost terapeuta "jako by byl sám"; cílem je jakási řízená autoanalýza 2. biperzonální, která si všímá situace, která se vyvíjí mezi analytikem a pacientem, zaměřuje se na práci s přenosem 3. multiperzonální, skupinová, kde jsou využívány k léčbě vztahy, tvořící se v celé skupině lidí, shromážděných za účelem psychoterapie.

Se zavedením skupinové terapie dochází k jistému přesunu pozornosti i ke změně metodiky. Společenské prostředí není už rekonstruováno jen na podkladě vyprávění pacienta, ale objevuje se přímo před očima vychovatele, nebo terapeuta, který se sám stává součástí kolektivu. Terapeut se nesetkává s pacientem v pověstné lehátkové technice (kdy pacient leží na pohovce, či v křesle a sděluje své volné asociace), ale uprostřed jednajícího či diskutujícího kolektivu.

Někteří psychoanalytici se zprvu stavěli ke kolektivním metodám zdrženlivě, nebo až odmítavě. V této souvislosti je zajímavý názor C.G.JUNGA na vztah skupinové a individuální psychoterapie: skupinová psychoterapie je nezbytná k výchově sociálního člověka, nenahrazuje však individuální analýzu, obě formy se doplňují; riziko skupinové psychoterapie je v ustrnutí na kolektivní úrovni, riziko individuální analýzy je v zanedbání sociálního přizpůsobení.

Příčiny přechodu od individuálních forem psychoterapie ke skupinovým jsou několikeré. V neposlední řadě je to vzrůstající potřeba poskytnout psychoterapeutickou pomoc stále většímu okruhu pacientů. Prokazatelný vztah neuroticismu

k porušeným mezilidským vztahům často zaměřuje pozornost k okruhu rodiny, spolupracovníků apod. a tím vyžaduje sociální přístup. V moderním životě spjatém s koncentrací obyvatelstva a mohutnějícím společenským procesem výroby, vystupuje stále více do popředí role kolektivu, jedinec se stává stále závislejším na společenské organizaci práce i prostředí, zdokonalující se technika masového působení (tisk, televize, rozhlas, film) dalekosáhle standardizují kulturní podmínky a rovněž se mění vztah k autoritám. Demokratizace proniká nejen v politice (i zaostalé a reakční systémy se musí před veřejným míněním světa obhajovat alespoň frázemi o demokratických svobodách), ale i ve vztazích rodičů k dětem a naopak, učitelů a žáků, a ovšem také psychoterapeutů a pacientů.

Hovoříme-li o psychoterapii, je třeba mít na zřeteli, že psychoterapeutické počínání má mnohem blíže k výchovným metódám, nežli ke klasickým léčebným procedurám, představovaným skalpelem, injekční stříkačkou a tubou prášků.

Psychoterapie využívá k léčebnému efektu mezilidského působení, je lékem spíše v tom smyslu, jako léčivá přátelská slova utišující duševní bolest, nežli léčením v tradičním významu. Touto značnou shodou s procesy, se kterými se denně ve vztazích mezi lidmi v dílčí a bezděčné podobě setkáváme, se stává nadějným polem, iniciátorem a přispěvatelem normální psychologie.

Rozepře o prioritu v zavedení skupinové psychoterapie by jistě byly neplodné. První náběhy k psychologické terapii skupin zaznamenává J.L.MORENO těsně před první světovou válkou: "V roce 1914 vznikly ve Vídni dvě antitéze psychoanalýzy: první byla vzpoura potlačené skupiny proti individuu... druhá byla vzpoura potlačeného herce proti slovu. To byl druhý krok za hranice psychoanalýzy - psychodrama."

Je zajímavé, že jak "léčebné setkání ve dvou" (S.FREUD), tak "setkání ve skupině" (J.L.MORENO) je formulováno ve Vídni, ale obě metody se rozvíjejí především v USA a Anglii, kam zejména během hitlerovského režimu emigrovalo mnoho psychoterapeutů. V současné době budí pozornost především dva směry, v jejichž čele stojí J.L.Moreno a S.R.Slavson. Pro oba autory znamená skupinová práce mnohem více, nežli jen terapii ve vlastním slova smyslu. S.R.SLAVSON se domnívá, že od rozpuštění středověkých cechů a gild chybí společnosti podpora organizovaného skupinového společenství, které nemůže nahradit beztvará anonymní masa. Teprve "věc skupiny", která se rozvíjí jako nová životní a společenská forma, může chránit lidstvo před nebezpečím moderní techniky a války. J.L.MORENO hovoří o "epochálním významu skupinové terapie", od které očekává nový světový řád. Problém lidstva je "sociometrický proletariát", nešťastní a citově chudí lidé, na něž se při revolucích zapomíná. Přeskupením lidí podle citových afinit, tvořením kolektivů podle zásad správného poměru tendencí je-

ho člověk, chce přispět ke šťastnější společnosti. Katharsi, kterou přinášelo křesťanství, může modernímu člověku přinést psychodrama. J.L.Moreno navštívil také ČSSR, kde na psychiatrickém kongresu v Jeseníku předvedl svou metódu. Před časem navštívil také SSSR. Doporučuje každoroční provádění psychodramatu s politickým obsahem před Leninovým mauzóleem na Rudém náměstí, protože prý i ateisticky orientovaná společnost potřebuje mít své mystické hry.

Nebylo by však správné, aby nám tyto nesmírné aspirace, pramenící z určitého prorockého zápalu, zkreslily, či znehodnotily skutečný přínos skupinové práce, který ovšem postihuje mnohem skromnější rámec lidského společenství.

Závěry.

1. Ucelený pohled na osobnost, která je současně kategorií společenskou, umožňuje teprve studium člověka pod zorným úhlem vývoje mezilidských vztahů, pod zorným úhlem jeho vztahu k ostatním lidem.
2. Významným podnětem pro studium vlivu skupiny na člověka se stala skupinová psychoterapie, která přerostla rámec pouhé "léčebné metódy".
3. Metódy skupinové psychoterapie vznikají těsně před první světovou válkou ve Vídni, kde J.L.MORENO formuluje "dvě antitéze psychoanalýzy": promazení skupiny proti jednotlivci, gesta a mimiky proti pouhému slovu.
4. Přes některé nevhodné politické závěry obou hlavních představitelů skupinové psychoterapie (S.R.Slavsona a J.L.Morena), představuje skupinová práce a metodika významné obohacení psychologické praxe i teórie.

2. Vývoj mezilidských a skupinových vztahů.

Dvě lidské bytosti se musí spojit, aby dali vznik jedinci. Nejintenzívnější lidské city provázejí setkání spermie a vajíčka. V mikroskopicky nepatrných útvarech je obsaženo programování, určující, jak se má pod vlivem určitých podmínek rozvíjet oplodněné vajíčko ve stále složitější organismus, měnící se v ten nejkomplikovanější kosmos, jaký známe - v člověka.

Dítě zprvu roste jako součást těla matčina. Osudy mateřského těla jsou i jeho životními osudy.

Porodem se dítě odpoutává od matky, přesněji řečeno od přímé tělesné souvislosti s matkou, protože samostatného života ještě není zdaleka schopno. Dítě by zahynulo bez pomoci, rodí se nehotové a závislé na rodičích. Člověk tedy původně nepředstavuje individuum, ale organickou jednotu a závislost. K individuálnímu vědomí se teprve probouzí. První vztahy, které si uvědomuje jsou vztahy závislosti. V uspokojování svých potřeb závisí od dospělých, kteří se

starají o potravu, teplo, čistotu, o které se samo starat nemůže. Styk s dospělými také probouzí a zprostředkuje jeho zájem o okolní svět, cítí, že buď zájem, že vzbuzuje odezvu, že může využít určitých prostředků ve svůj prospěch (křik). Je pravděpodobné, že pozdější výstavba osobnosti je v určitém stupni ovlivňována už těmito dětskými zkušenostmi, které však pojmová paměť zdaleka nestačí ještě zachytit a uchovat. První sociální vztahy jsou vztahy dítěte k matce, později k otci (či k osobám, které tyto funkce zastupují), ev. k sourozencům. Rodiče představují zdroj libosti i zákazů a omezení, dítě se učí uvědomuje vztah mezi podrobením se určité disciplíně, kázni a ochranou, bezpečím a láskou, kterou je obklopováno. Jestliže je tato proporce porušována (rozmazlení či tvrdost) mívá to vliv na tvorbu charakteru. V rodině jsou v podstatě zastoupeny základní typy mezilidských vztahů: vztah k autoritě (rodiče), vztah souřadnosti (sourozenci, děti-vrstevníci), později i vztah nadřazenosti (menší sourozenci, či malé děti-společníci).

Obraz rodičů tedy zprostředkovává jistotu, podporu, ochranu. Děti často věří ve všemohoucnost dospělých. Ostatní dospělí lidé čerpají svou autoritu od primární autority rodičovské. V této vývojové linii pokračují později vztahy k učitelům, k představeným, k autoritám všeobecně, jichž si člověk váží, nebo je nějak staví nad sebe. Souřadné vztahy se zase vyvíjejí na bázi sourozeneckého soupeření a odpovídající sourozenecké hierarchii. Zdá se, že je určitý vztah mezi stabilitou rodičovského obrazu prvního dětského období a životní jistotou a sebevědomím. Negativní vlivy mohou dokumentovat narušené rodiny. Dítě často citlivě vnímá i takové rozpory rodičů a rysy jejich chování, které navenek nemusí působit otřesně, nebo rozkladně. Čím vnímavější a citlivější dítě, tím závažnější je subjektivní obraz, často tvořený z maličkostí. Nezáleží vždy tolik na objektivní situaci, ale na tom, jak dítě tuto situaci hodnotí či zkresluje.

Je nepochybné, že v rodině, jako v základní sociální buňce, získává dítě prvotní zkušenosti s lidmi, které slouží jako p o d k l a d zkušeností dalších. Nakolik bude další život určité postoje upevňovat a jiné zase měnit, záleží na jejich síle a okolí.

V některých případech je determinace chování jednotlivce původní rodinnou konstelací tak výrazná, že můžeme pozorovat p ř e n o s dřívějších rodinných vztahů do nových situací. Nejvýrazněji působí tato okolnost tam, kde vystupuje do popředí porušená sociální přizpůsobivost.

Příklady:

1. E.K., osmdvacetiletá zdravotní sestra, prodělává těžkou duševní krisi v souvislosti s rozpory v manželství. Vyrůstá v citové distanci od matky,

je až v dospělosti silně citově vázaná na otce, který se jí cele věnoval, jezdili na společné výlety, navštěvovali koncerty, divadla atd. Otec jí cele patřil a současně pro ni znamenal autoritu. Po jeho smrti se dostavují sebevražedné myšlenky, ztráta životního smyslu. Později navazuje přátelství se spolubydlící, která se stává předmětem nekritického zbožňování a současně přemrštěných nároků. Žádá, aby se jí cele věnovala, žárlí na ostatní její přítelkyně a známosti. Do značné míry přejímá její názory. Když se přítelkyně pokouší tato pouta uvolnit, dochází k sebevražednému pokusu. Přítelkyně se obměkčuje, znovu jí vychází vstříc. V té době se E.K. zamiluje. Nachází nové božstvo, dochází ke svatbě, mají dvě děti. Všemi prostředky se snaží manžela na sebe cele upoutat, neustále požaduje, aby jí dokazoval svou lásku a oddanost. Manžel je v podstatě pohodlný, egoistický, ale i ústupný člověk. Podrobuje se. Čím více však opadá jeho láska k ní, tím více se mu stává vyhovění jejím nárokům povinností, předpokladem toho, "aby měl pokoj". Několikrát se pokouší vzbouřit proti roli, kterou mu manželka přiděluje. Dochází k nekonečným scénám, které vždy končí formálním zajištěním předmětu lásky pro sebe.

Situace se stává pro manžela stále nesnesitelnější. Rozhodne se k radikálnímu kroku: oznámí své ženě, že už jí nemá rád, že se s ní dá rozvést. Následuje citová bouře. E. se domnívá, že bez něj nemůže dále žít, děti pro ni naprosto neznamenají důvod k životu, pomýšlí opět na sebevraždu. Vidíme reprízy citového vztahu a opakujících se konfliktů.

2. K.S., vědecký pracovník, cítí ve společnosti těžké rozpaky a trému, kterou se snaží překonat stále zvyšovanými dávkami alkoholu. Odmítá jakoukoliv autoritu a řád, je ostentativně cynický. V jádru jeho činů však pevně tkví úzkost a strach ze společnosti. Byl vychováván přísnými rodiči, kde zejména otec uplatňoval přímo despotickou autoritu. Vždy argumentoval ideami, vyššími zákony, jak to vyplývalo z jeho extrémního náboženského přesvědčení: syn se vždy snažil z tohoto zdrcujícího vlivu neustálých výtek a trestů uniknout, při čemž pociťoval úzkost a výčitky svědomí. Jeho odpor ke kázni má i nyní v sobě něco z polemiky proti otci a jeho strach před posuzováním společnosti v mnohém připomíná jeho úzkostné očekávání rodičovského stanoviska.

V tomto ohledu je zajímavý pokus A.DÜRSSENOVÉ o výklad řecké mytologie. Domnívá se, že v řeckých mýtech můžeme najít obrazné vyjádření zkušenosti s vlivy rodinného soužití, povýšené lidskou obrazností na osudy bohů. "Když nyní píši o příhodách těchto bohů, nepíši o ničem jiném, nežli o osudech, které se denně mohou uskutečnit a dovršit u každého z nás."

Tak např. příběh Déméter, Persephony a Pluta (Hádes) může ilustrovat řadu manželství jejichž podkladem není láska, ale motivy bohatství a zisku, charakteristické pro kapitalistickou společnost (ale nejen pro tuto společnost - pro jakékoliv vztahy, zbavující poměr muže a ženy lidskosti). Stará sága vypráví, že Persephone je dcerou Démétry a Poseidóna, který se Démétry zmocnil násilím. Déméter je žena s atributem samostatnosti s níž panuje a vlastní. Vychovává dceru v těsném svazku se svou osobou. Persephone je dcerou bohaté matky, která v opozici k mužům nezakládá rodinu. Nalézáme ji při společné činnosti s matkou, v okruhu mladých dívek a společnic. Persephona je dívka, která se dokáže ubránit mužské agresivitě jen pod ženskou záštitou své mocné matky. Uprostřed svých společnic, trhajících květy, se právě zabývá narcisy, když je uchvácena a unesena Hádem, bohem podsvětí a bohatství. Je to jenom náhoda, že narcis je symbolem sebelásky? Persephone, které je uzavřen svět mezilidských vztahů, má největší předpoklady k sebeobdivu; jejím smyslem a nejcennějším jměním je její vlastní krása. Stává se manželkou chmurného boháče, násilnického vládce říše mrtvých a minulosti. Hades nepoznal matčinu ochranu a lásku, byl pohlcen Kronem a teprve později vysvobozen. "Kdo byl sám... otcem pohlcen a matkou nechráněn, zůstává v životě sám požírajícím násilníkem, který dovede jen sbírat a kupit jmění, ale nedovede tvořit a rozdávat se." (Pohlcení: narážka na mýtus o Kronovi a Gaie.) Persephone je obrazem narcistické dívky, která nedokáže milovat a která není milována, je jen součástí jmění svého manžela. Nemilující ženu a nemilujícího muže sjednocuje jen láska ke jmění: je to však láska v říši mrtvých a stínů. Jen dvě třetiny roku se smí Persephone vracet k matce, která reprezentuje přetrvávající vazbu.

Bylo by samozřejmě nesmyslné vysvětlovat kapitalismus nějakým rodičovským komplexem. Lze vznášet různé námitky a připomínat variační šíři symbolického výkladu. Je však třeba jistě připustit, že do osudů bohů pronikala dílčí pozorování, která i dnes mohou být ilustrativní.

Zkušenosti z dětství (někteří autoři věří, že je povahový základ člověka upevněn do pěti let, jiní posunují hranici do puberty) nelze absolutizovat či generalizovat. Závažnost je u různých lidí různá, patrně v souvislosti s vrozenými předpoklady. Rozhodně nepředstavuje dětství fatum - vždyť i ortodoxní analytici věří, že je možno analyzou člověka změnit, jiní připouštějí, že pozdější zkušenosti mohou korigovat a vyvažovat tento "dětský základ". Dětství znamená mnoho - ale neznamená vše. Člověk se stává během života členem mnoha společenských okruhů a předmětem mnoha vlivů, které musíme brát v úvahu, nechceme-li upadnout do strohých šablon, které vysvětlují vše a nic.

Závěry.

1. Člověk je svým vznikem i vývojem určen společensky. Už dědičnost vytváří rámec, který realizuje fylogenetický vývoj.
2. První sociální vztahy vyplývají z vázanosti na matku, na rodiče, na pomoc a podporu dospělých.
3. První stavební kameny společenských vztahů klade rodina.

3. Společenské role a skupiny.

Dítě si zpočátku neuvědomuje ani hranice svého těla, ani hranice své osobnosti. Uhodí se do ruky a bije ji za to, že mu způsobila bolest. Neuvědomuje si také tělesnost jiných dětí: malé děti přes sebe lezou, chovají se k sobě, jako by byly neživé předměty. Teprve zkušenost učí děti položit hranice mezi sebe a okolí. O b j e v e n í h r a n i c předmětů je závažným gnoseologickým faktem: hranice předmětu odděluje prostor, ve kterém je živočich nebo věc ještě sám sebou a kde sám sebou být přestává. Dítě si nejprve uvědomuje svou identitu tělesnou. O své osobnosti čerpá představu především z toho, jak se k němu chová okolí. Proto děcko zpočátku nezná první osobu, ale mluví o sobě po příkladu okolí ve třetí osobě: "Pepíček chce domů."

Ontogenetický poznatek, že člověk si vytváří představu o sobě samém z chování jiných lidí, má širokou platnost. I dospělý namnoze čerpá sebehodnocení z dojmu, jaký vyvolává u jiných lidí. Zejména u nevyzrálých osobností můžeme pozorovat přímo křečovitou závislost na mínění okolí nebo skupiny, s níž se identifikuje. Ješitní a hysteričtí často vynakládají neuvěřitelnou energii na to, aby se okolí zalíbili, nebo v něm vyvolali odezvu podle svých potřeb.

O č e k á v a j í c í a h o d n o t í c í o k o l í má tedy zásadní význam pro utváření naší představy o sobě samém.

Dítě si také postupně uvědomuje různé r o l e , které hraje ve vztahu k ostatním lidem. K matce a otci má vztah jako dítě, ke svým sourozencům jako "bratříček" či "sestřička" a tyto role v reálné rovině nesmí zaměňovat. Nemůže se chovat k dospělým jako k dětem. S postupným vrůstáním do společenského organismu se role diferencují, střídají, rozmnožují.

Důležitým činitelem vývoje je podle J.L.MORENA princip výměny rolí. Dítě zjišťuje, že si může vyměnit při hře roli se svými rodiči, s kamarády, se sourozenci. Může se také pokoušet vyměnit si roli se zvířetem: zjistí ale, že on sice může třeba převzít roli psa, ale pes nemůže převzít roli jeho. Zde prý poprvé naráží na oblast jevů, kterou nemůže zvládnout dosavadními prostředky.

Každý z nás vystupuje v řadě společenských rolí: jako matka, otec, milenec, manžel, úředník, lékař, dělník, sportovec, strýc, soudruh, předseda, ředitel atd.

Tyto role vlastně reprezentují začlenění do určitých společenských s k u p i n , do určité vzájemné hierarchie či souřadnosti.

Obecnou podmínkou pro v z n i k s k u p i n y , je sdílení určitého společného prostoru, ve kterém dochází k bezprostřednímu osobnímu kontaktu. Tyto skupiny, vznikající na podkladě takového osobního kontaktu můžeme označit jako skupiny p r i m á r n í , na rozdíl od skupin, které se ustavují na podkladě zprostředkovaných vztahů, jejichž členové se ani vzájemně nemusejí znát (např. skupina posluchačů radia a diváků televize, různých organizací). Skupiny, jejichž členem se člověk stává, jsou pro jeho osobu nestejně závažné. Tak např. skupina neznámých lidí procházejících stejnou ulicí je k sobě navzájem v podstatě lhostejná. Zákony regulující vzájemné chování členů podobných skupin jsou spíše prohibitivní. Člověk se má na ulici chovat tak, jako by kolemjdoucí osobně nevnímal: nemá se za nikým otáčet, navazovat svévolně hovor, kritizovat kolemjdoucí a sám nemá zavdávat příčinu k tomu, aby budil pozornost.

Nedojde-li k s e t k á n í , není člověk na druhém člověku bezprostředně angažován. Příležitost k setkání a seznámení společnost určitým způsobem reguluje.

Z prostorového hlediska je důležitých několik okolností. Běžný sociální kontakt je charakterizován respektováním určitých tělesných hranic individuí a o d s t u p e m . "Odstup" znamená v přeneseném smyslu slova také určitou vážnost. Teprve určitá míra intimity připouští zmenšení tohoto odstupu: milenci se objímají, dotýkají, přátelé si mohou dovolit položit ruku na rameno atd.

Lidé, kteří se nalézají v sociální interakci zaujímají postavení "face to face" - tváří v tvář. "Face to face" je zásadou obcování rovného s rovným, která proniká do koncepce "kulatého stolu". Postoj t v á ř í v t v á ř umožňuje účastníkům registraci celkového výrazu protějšku, maximum vzájemného sdílení, působení a odezvy. Skupiny se vyznačují tendencí k vytvoření určitých hranic mezi svými členy a okolím. Do skupiny přátel musí být nový jedinec uveden, rodina představuje určitý vymezený okruh, který je respektován. Seznámení dvou lidí prochází obřadem "představení se". Vůči člověku, jemuž jsme byli představeni, máme určitá práva. Vzájemné "představení se" je formálním úvodem možnosti dalšího sociálního kontaktu.

Poznáme-li nějakého člověka v určité souvislosti, nastupuje zpravidla "pátrací

reflex", "orientační reakce", zájem o druhého člověka, touha poznat ho hlouběji, z více stránek. Toužíme poznat autora, jehož knihu jsme si přečetli, chceme se dozvědět něco více ze života oblíbeného herce.

Zvědavost na jiné lidi snad pramení z onoho goethovského "člověk je pro člověka to nejzajímavější". I tato zvědavost je však společensky regulována, člověk má uplatňovat svůj zájem jenom tam, kde je to na místě, vyzrálé osobnosti a vysoká společenská úroveň se vyznačuje právě zásadou nevměšování se do intimity druhého člověka a taktem. Protikladem této sebekázně je čilost ve vyhledávání a šíření klepů.

Vraťme se však k procesu seznamování. Nacházíme-li u člověka, se kterým jsme se seznámili, korespondující vlastnosti a zájmy, máme snahu sociální kontakt prohloubit. Většina jazyků rozlišuje přechod od "vykání" k "tykání", jako výrazu vnitřního sblížení. Zanedbávání určité dynamiky mezilidských kontaktů, přílišná extenzita vztahů s časným nástupem "familiérnosti", vede většinou k jejich znehodnocení, ke snížení vzájemného lidského odstupu a úcty. Opravdovými city a vztahy neplýtváme.

Skupiny je možno dělit podle různých hledisek. Je přirozené, že nejde o přesně vymezené oblasti, mezi kterými by chyběly stupňovité přechody.

Podle trvalosti můžeme skupiny dělit na p ř í l e ž i t o s t n é a t r v a l é . Příležitostnou skupinou je např. obecenstvo footbalového zápasu, cestující v kupé železničního vagonu, lidé ve frontě na lístky do biografu. Prototypem trvalé skupiny je rodina, okruh přátel, ročník ve škole.

Některé skupiny se vyznačují změnou jednotlivých členů, např. skupina pacientů na oddělení, kde na místo vyléčených přicházejí zase další - to jsou tzv. skupiny o t e v ř e n é . U jiných skupin dominuje stálost jejich členů, např. ve školní třídě, kde pak hovoříme o typu u z a v ř e n ý c h skupin.

E.A.ROSS dělí skupiny na

1. nahodilé (masy, veřejnost)
2. přirozené (rodina)
3. na základě psychologické podobnosti (třídy, strany, sekty, národy)

R.M.WILLIAMS:

1. dočasné, trvalé
2. velké, malé
3. podle promíšenosti (podskupiny, sourodé, nesourodé)
4. podle soudržnosti (svobodné, nesvobodné)
5. podle přístupnosti (uzavřené, otevřené)
6. podle zájmového spojení

7. dle typu kontrolní skupiny: hierarchické, rovnostářské
8. dle centralizace autority: jednotné, roztržené

Tyto příklady klasifikace skupin ovšem zdaleka nevyčerpávají všechny možnosti a slouží jen jako příklad různých kritérií. Pro studium skupin má velký význam jejich rozsah, tj. počet individuí, která danou skupinu vytvářejí.

Vzájemné vztahy mezi členy skupiny nebývají rovnocenné: to můžeme pozorovat už ve skupině posluchačů téhož ročníku. Čím větší je rozsah skupiny, tím snáze vznikají p o d s k u p i n y . Uvnitř rámce vytvořeného příslušností ke stejnému ročníku či oboru, se diferencují vnitřní skupiny, určití lidé mají k sobě blíž, vytvářejí skupinky, které v negativním případě označujeme jako "kliky".

Tuto skupinovou diferenciaci můžeme sledovat např. už při seznamovacích sezeních. Lidé sedící vedle sebe u stolu navazují bližší kontakt, nežli účastníci vzdálení. Při rozpravě se pak utvářejí zvláštní afinity podle projevů a chování zúčastněných, podle názorové konformity, osobní atraktivity, zájmů atd. Přechody mezi skupinami a podskupinami jsou plynulé a jsou dány spíše stanoviskem pozorovatele. Tak např. určíme-li za skupinu fakultu, budou nám ročníky platit jako podskupiny.

Svéráznou skupinou je d a v . Dav lákal odedávna pozornost psychologů a sociologů. Zásluhu o vyzdvižení problematiky davu má jistě G.LE BON, jehož závěry ovšem nepřejímáme. Zejména v psychologii davu postupuje do popředí jev, který možno v menším stupni pozorovat v psychologii skupin všeobecně: v davu se chová jedinec jinak, nežli by se choval v jiné situaci.

Pokud se týče vlivu skupiny na projevy jednotlivce:
už u dětí můžeme pozorovat výraznou změnu v chování při hře, když si povšimnou, že jsou pozorovány: jejich projevy se změní, objeví se tendence k "předvádění se". Také u dospělých nás nejednou překvapí, že jeden a týž člověk je v jiném společenském prostředí "jako vyměněný". Drastické příklady tohoto typu bylo možno pozorovat v chování některých příslušníků SS za války, kteří se v rodinném kruhu útlocitně starali o kanára, manželku a vlastní dítě, zatímco ve své "službě" vykazovali rysy nelidských sadistů. Podobnou problematiku přináší Chaplinův film "Monsieur Verdoux". Ale není třeba zacházet do podobných extrémů: nejeden pracovník, oblíbený mezi spoluzaměstnanci, se chová "doma" tyransky a despoticky.
Někteří autoři se domnívají, že moderní doba, při jejímž zvýšeném tempu jedinec absolvuje zvýšené množství společenských oblastí, skupin a vztahů, přispívá k poruše jeho vnitřní stability určitou disociací v chování, jejíž doklady se snaží nacházet ve "schizoidizaci" a "hysterizaci" moderního umění a

v labilitě mezilidských vztahů. Jednotlivé oblasti života moderního člověka, tedy: jednotlivé skupiny, do nichž je zapojen, nejsou harmonizovány, osobnost se "dezintegruje podle situace".

Ovlivnění jedince skupinou, které lze pozorovat všeobecně, je tedy v davu vystupňováno. Přihlédneme-li nejprve k prostorovým znakům davu, vidíme svérázný postoj i hustotu. Dav porušuje distanci, příslušníci této skupiny jsou semknuti k sobě, nezřídka se tlačí jeden na druhého. Jestliže je pro jiné skupiny charakteristický postoj "face to face", je seskupení davu orientováno "rameno na rameni". Z romanopisců podává mnoho cenných psychologických postřehů týkajících se davu J.STEINBECK. Působivé vyvrcholení představuje davová scéna v závěru T.WILLIAMSE "Sestupu Orfeova". Dramatičnost davového počínání v pověstném "lynchování" je nejednou námětem divadelních her a filmů (srv. např. Sartrovu "Počestnou děvku"). Vytvoření "davu v akci" navazuje na předcházející "tonizaci", předběžné napětí, které usnadňuje - "facilituje" davové jednání. Průběh takové facilitace můžeme sledovat ve filmu "Plameny na ulicích". W.M.CONWAY poukazuje na úlohu "podněcovatelů", "mocnitelů" a "reprezentantů". Davové chování představuje regres na nižší úroveň: rozumová úvaha je zatlačována sugescí, masa snímá z jedince odpovědnost, nejedná už jako "já" ale jako "my". "My všichni to chceme!"
Utlumení morálních a rozumových kritérií vede často k odtlumení egoistických a pudových motivací, které nacházejí ventil ve "společné vůli" skupiny. Proto nezřídka dochází k násilnému jednání, dav je nezřídka "agresivní". Agrese souvisí těsně s frustrací, "neuspokojením". Jedinci skládající agresivní dav velmi často vykazují frustraci svých osobních potřeb, požadavků a nároků: překážky v realizaci nároků vyvolávají ústupnost nebo vztek, směřující ke zničení překážky k "ničivé agresi". Cíl agresivity se pak může přenášet, "přesunovat" na jiné objekty, často nevinné. Rozvášněný dav žádá své obětní beránky: davová akce k tomu poskytuje příležitost.

Aktivita davu nemusí vždy nacházet antisociální k a n a l i z a c i (termín "kanalizace" pochází od P.JANETA a G.MURPHYHO. V této souvislosti znamená především usměrnění (uspokojování potřeb); může se někdy projevit v obětavosti, v hrdinských činech apod.

Dav postrádá specifika "jednání mezi členy"; do popředí vystupuje afektivní skotomizace, zaměření na společný vzruch, neobsahuje element "setkání individuí". Označení "davová psychóza" právem zařazuje "davovost" na pomezí abnormality. Elementy "davovosti" však tvoří také přijatelné formy ve tvaru"publika"; o němž se zmíníme zvláště.

Závěry.

1. Představa individua o sobě samém, sebehodnocení, je formováno chováním okolí k němu.
2. Chování okolí k individuu je závislé na jeho projevech. Vzájemný vztah individua a společnosti je složitým případem vzájemného působení. Lze soudit na určitou prioritu sociálního ovlivnění, protože při vzniku "koncepce sebe sama" v dětství, obráží dítě pravděpodobně "koncepci rodičů".
3. Různost sociálních vztahů se dá - analogicky k divadelním termínům - vyjádřit r o l í . Jedno a totéž individuum zastupuje ve vztahu k různým sociálním skupinám a požadavkům množství různých rolí.
4. Obecným předpokladem základní či primární skupiny je sdílení stejného prostoru více lidmi. Ohraničení tohoto prostoru vyplývá z možnosti sociálního kontaktu.
5. Skupiny, jejichž členem se člověk stává, jsou pro něj nestejně závažné. Utváření sociability člověka určují především trvalé skupiny.
6. Typické a všeobecné skupiny představuje rodina, škola, pracoviště, vztahy přátelské a milostné, resp. manželské. Milostné vztahy působí do jisté míry antagonisticky k větším skupinám, preferují skupinu "dvou".
7. Setkání a seznámení je společensky regulováno. Skupiny mají určitou tendenci k ohraničení vůči okolí. V tomto ohledu jsou závažné skupiny uzavřené a otevřené.
8. Skupina se vyhraňuje teprve tehdy, dochází-li k delšímu či opakovanému sociálnímu kontaktu, který se řídí určitými pravidly.
9. Charakteristikou sociálního kontaktu z hlediska prostoru je velikost distance a postoj "face to face".
10. Ve větších skupinách dochází k tvoření podskupin.
11. Svéráznym případem skupiny je dav: davové reakce představují v určitém ohledu regres proti dosažené úrovni sociability.

4. Setkání a "sociální atom".

Základní podstatou lidské existence je
člověk s člověkem. Především skutečnost,
že se mezi dvěma bytostmi odehrává něco,
co nelze najít nikde jinde v přírodě,
vyznamenává lidský svět.

M.BUBER

M.BUBER, J.L.MORENO a jiní vystupují polemicky proti psychoanalytické interpretaci přenosu "princip setkání".

"Setkání" však nelze bez rozpaků postavit proti "přenosu", poněvadž nejde o protikladné pojmy. Jde spíše o zdůraznění určitého akcentu. S e t k á n í nelikviduje problematiku p ř e n o s u (v.t.). Je však třeba ocenit závažnou roli tohoto důrazu.

Každé s e t k á n í do jisté míry představuje p ř í l e ž i t o s t ke vzniku něčeho nového v lidské osobnosti, což však neznamená, že by toto n o v é bylo neodvislé od minulosti člověka. Je možné se i s tímtéž člověkem "nově setkávat", je však možné se setkávat i s "novými lidmi" starým způsobem.

Jsou setkání na něž nezapomínáme, jsou setkání, která stejně rychle vyblednou jako zazáří, jsou setkání, která jsou bezbarvá už v prvním okamžiku. Do značné míry jsme určování historií svých setkání: není lhostejné, s jakými lidmi se setkáváme. Některých stop, které v nás zanechala, se těžko zbavujeme. Poukazuje-li V.N. MJASIŠČEV na okolnost, že naše přítomná osobnost je do značné míry výslednicí historie našich mezilidských vztahů, vyjadřuje tuto skutečnost Morenův model "sociálního atomu".

"Sociální konfiguraci mezilidských vztahů, které se vyvíjí od okamžiku zrození, označujeme jako sociální atom." (J.L.MORENO)
"Zprvu obklopuje matku a dítě, později se rozšiřuje na osoby, které vstupují do zorného pole dítěte, které jsou mu příjemné či nepříjemné, nebo naopak, kterým je ono příjemné či nepříjemné." Sociální atom má permanentně proměnlivou konstelaci. Chceme-li proniknout do chování a osobnosti člověka, má poznání jeho "aktuálního sociálního atomu" nesmírnou cenu. Ukazuje nám stabilitu, hierarchii, ambivalenci a intenzitu sociálních vazeb, které rozhodujícím způsobem determinují lidské záměry a chování. Sociální atom je ovšem pouhým východiskem našeho zkoumání, protože bez objasnění jeho geneze by sice šlo o orientačně závažnou, ale přece jen formální záležitost.

Závěry.

1. "Setkání" není možno beze zbytku postavit proti "přenosu". Nejde o protikladné pojmy.
2. Historie "setkání" do značné míry určuje individuální sociabilitu.
3. Morenův pojem "sociálního atomu" názorně vyjadřuje sociální konfiguraci mezilidských vztahů.

5. Vnitroskupinová dynamika.

Existence skupiny poskytuje předpoklad k jisté uniformitě jejích členů (což bývá někdy i zevně vyjádřeno stejnokrojem - "uniformou"). Tuto dimensi můžeme

označit jako integrující. Každý člen skupiny se identifikuje s jinými na účet jejího společného jmenovatele. Tato identifikace je vyjádřena zážitkem "my". Někteří autoři podtrhují uvědomění "my" jako základního existenciálního rozměru lidskosti. Tak podle M.SCHELERA individuum předchází existence "my" ("Wirheit"). V.von WEIZSÄCKER pokládá za "metafyzickou absolutnost" nikoliv "já", ale "my". Na stejném stanovisku stojí i L.BINSWANGER. E.MICHEL na podkladě antropologických výzkumů manželství a lásky, postavených na setkání a soužití, dochází k analogické koncepci.

Domníváme se, že v této souvislosti nejsou spory o prioritu "já" či "my" zásadního významu.

Ve skupinách, které můžeme studovat, však vedle funkce integrující nacházíme v kolektivu také dimensi d e s i n t e g r u j í c í , či tendenci d i f e r e n c i a č n í . Ukázali jsme už na fakt tvoření podskupin. Možné vnitřní antagonismy jsou však ještě rozsáhlejší. Možnost vnitroskupinových napětí a konfliktů nám připadne tím pochopitelnější, když si připomeneme, že i uvnitř individua je dost předpokladů ke konfliktům, protikladům a ambivalencím.

W.H.APPEL si všímal konfliktů v dětských skupinách: 36 % vznikalo proto, že dítě brání hračku kterou samo má, nebo bere hračky jiným dětem; 23% konfliktů vznikalo proto, že se dítě vměšovalo do zábavy jiných, nebo z obrany před podobným vměšováním. Dvou až čtyřleté děti braly jen ty věci, které při hře bezprostředně potřebovaly, děti 4-7leté si je ukládaly stranou, "do zásoby", aby je uchránily před jinými dětmi.

Zdrojem konfliktu bývají také postoje výpadu ("ascension") a ústupu ("submission"). Dítě se pokouší prosadit svou nadvládu na účet povolnějšího. Jestliže se mu tato akce zdaří, vykazuje tendenci k opakování.

Diferenciační tendence vykazuje také soutěživost či snaha po vyniknutí. Jedinec chce být ostatními uznáván a uctíván, chce vyniknout nad jiné, předčit ostatní. Tam, kde v dané skupině volí jedinci pro svou ctižádost různé cíle, vzniká méně předpokladů ke konfliktům, nežli tam, kde rivalové konkurují o stejný cíl. Čím je tento cíl životně závažnější, tím je pak rivalita ostřejší.

Možnosti konfliktů a napětí pramení také ze vztahu podřízenosti a nadřízenosti. Nadřízená místa bývají nejednou předmětem prestižních i materiálních zájmů: mnozí lidé jsou ochotni leccos slevit ze svých zásad, nabízí-li se jim vyhlídka na "povýšení". Nadřízená místa jsou zpravidla nadána mocí, která v určitém rozmezí závisí na možnosti osobního rozhodování a předpokládané odpovědnosti. Část podřízených vychází z poznatku, že je prospěšné být zadobře se svým nadřízeným, "racionálně se přizpůsobují", část lidí je přirozeně submisivní (tp-

též v důsledku předcházejícího vývoje), část se staví do opozice. Ideálním případem je splynutí nadřízenosti administrativní s přirozenou autoritou, postavenou na vlastnostech, které budí respekt (vědomosti, mravní profil).

Organizačně podchycené skupiny (zaměstnanci, žáci, posluchači) mívají vedle "oficiálního" představeného ještě osoby ze svých řad, které mají na mínění a chování skupiny určitý vliv. Podchycení těchto činitelů je pro pedagoga zvlášť závažné. Vliv učitele na žáky nejednou závisí na pozitivním vztahu k těmto vůdčím činitelům z řad třídy, často jaksi "reprezentujícím" skupinu, která při ev. konfliktu učitele a "hvězdy" prožívá zvláštní ambivalentní napětí, které nevzniká, jedná-li se o konflikty s žáky »na okraji". Ambivalence spočívá v očekávání porážky jednoho i druhého.

U pedagogů můžeme pozorovat varianty "demokratického" a "diktátorského" typu. Diktátorský typ buduje svou autoritu především na strachu, represivních opatřeních a využití své moci, demokratický typ na porozumění a domluvě. Jako třetí typ bývá označován typ "laissez fair" - celkem lhostejný vykonavatel nejnutnějších povinností. U různých členů skupiny mívají tyto typy různý ohlas.

Existují typy pedagogů, kteří si svou osobností dokáží studenty upřímně získat, existují vyloženě "konfliktogenní" typy, kteří se žáky a posluchači spíše válčí a bojují, nežli je učí a vychovávají. Často můžeme z obou stran pozorovat fenomeny přenosu. Podobné poměry lze zaznamenat ve vztahu herců a režisérů.

Problematiku meziosobní a skupinové dynamiky citlivě registruje rozhovor, ať už ve formě d i a l o g u , či s k u p i n o v é d i s k u s e .

Podle J.GASSNERa, je diskuse základním elementem divadla, který pro realismus znovu objevil H.IBSEN v závěrečném dialogu "Domova loutek". Dialog se stává opět organickým elementem dramatu, jakým býval v nejlepších dílech Sophokla, Shakespeara, Racina. "Formou diskuse a argumentace je možno odkrývat duševní konflikty."

Řeč je nástrojem lidského sdílení, dorozumění, výměny názorů. Diskuse předpokládá názorové rozdíly: téze a antitéze mají vrcholit v syntéze. Diskuse se také může stát samoúčelnou exhibicí moudrosti diskutujících. Diskuse může sloužit hře a zábavě, stejně jako podvědomé snaze o získání převahy.
Na těchto psychologických aspektech jsou založeny "konverzační komedie". Slovní souboj může být zajímavější nežli souboj na šavle či na pistole. Ponechávám k diskusi, co je adekvátnější hereckému projevu.

Závěry.

1. Skupina zahrnuje integrující i diferenciační činitele.
2. Už v dětských skupinách dochází ke konfliktům (půtky o hračky a podíl v zábavě).
3. Zdrojem konfliktů bývá ascenze a submise, těsně souvisejících s tendencí k sebeuplatnění a s touhou po moci a obdivu ostatních, projevující se také v soutěživosti.
4. Ve skupinách vznikají podskupiny, nejčastěji diferencované dle dílčích zájmů a příbuznosti.
5. Vliv jednotlivých členů na chování skupiny, resp. na její smýšlení, není rovnocenný; určití jedinci zaujímají vůdčí místo.
6. Vnitřní diferenciaci skupiny podmiňuje také vztah k vedoucímu, resp. vedoucímu oficiálnímu a neoficiálnímu.
7. Problematiku mezioosobní i skupinové dynamiky citlivě registruje dialog a diskuse. Diskuse je také pro drama nástrojem odhalování vnitřních konfliktů a cestou k poznání pravdy.

6. Sociogram.

Vnitřní rozčlenění skupiny je do značné míry určováno rozložením sympatií a antipatií mezi jejími členy. Sympatie či antipatie není ovšem jedinou stránkou silového pole uvnitř skupinového dění: tak např. ascenze a submise a různé druhy závislosti nevyplývají jen ze sympatií či antipatií. Sympatie či antipatie se začíná vytvářet od prvního okamžiku setkání; mnozí lidé v nás vyvolávají určité citové hodnocení ihned "na první pohled". Tento "první dojem" je závislý na našich dosavadních zkušenostech o vztazích mezi zevními projevy a duševními vlastnostmi, jak jsme na to poukázali v kapitole o biotypologii. Sympatie se mohou během společenského kontaktu měnit, podle toho, jak objevujeme vyhovující či nevyhovující vlastnosti, podle toho, zda se objeví konkurence ve vztahu k vytýčenému cíli (viz Leonhardovu skupinu společenských instinktů).

Konstatování role sympatií a antipatií ve společenském životě je prastarou zkušeností, znovu objevenou sociology. Zásluhou J.L.Morena je pokus o grafické znázornění tohoto "mezilidského proudění", které umožňuje do značné míry sympatie a antipatie,měřit. Tato metoda - užitá a rozšířená i na zachycení jiných sociálních souvislostí - bývá označována jako s o c i o m e t r i e. Grafické znázornění studovaných mezilidských vztahů představuje s o c i o - g r a m.

Zamyslíme-li se nad svými vlastními vztahy k ostatním lidem pod zorným úhlem

sympatie a antipatie, dojdeme ke dvěma závažným poznatkům:

1. že k určitým lidem chováme smíšené pocity, které se časem mění, k jiným máme vztahy trvalejší a vyhraněnější. V případě smíšených či ambivalentních pocitů můžeme svou zkušenost formulovat takto: určité povahové rysy, názory těchto lidí, a jejich vztahy k jiným osobám a cílům mi jsou u dané osoby sympatické, jiné antipatické
2. vcelku však lze pozorovat výraznou tendenci k převládnutí jednoho či druhého pólu hodnocení. Lidem, které milujeme, odpouštíme věci, které bychom u jiných nesnesli, přehlížíme a idealizujeme nedostatky: S.FREUD, hovoří v podobném směru o "přecenění objektu". "Kritická láska" je velmi těžkým požadavkem: člověk totiž dokáže být kritický spíše dřív n e ž se zamiluje. Láska rodičů k dětem, která jediná není objektem lásky nějak zasloužená (rodiče mají rádi dítě prostě proto, že je jejich dítětem, nikoliv proto, že je takové či onaké), zde skýtá cenné doklady: milující matky své děti i při vší přísnosti přeceňují. Zejména "silná láska" bývá slepá. Stejně slepá bývá také nenávist a v mírnějším stupni i antipatie. Jestliže je nám někdo antipatický, máme sklon "nevidět na něm chloupku dobrého". Chyby, které sami máme, se nám zdají u antipatických lidí nesnesitelné. Vzájemné lidské city mají tedy tendenci ke generalizaci a k vyhranění do pólů sympatie a antipatie.

S o c i o g r a m předpokládá, že obdržíme alespoň přibližně reálný obraz vzájemných citových relací. Získání materiálu pro sociogram je možné dvěma základními způsoby:

1. objektivním pozorováním sociálních vztahů. G.S.KELLAM zaznamenává počet sociálních interakcí a kolísání jejich výkyvů. Za sociální kontakt ve skupině považuje např. spontánní rozhovor, žádost o zapálení cigarety, půjčení věci atd. Tato metoda je vhodná spíše pro dlouhodobé pozorování relativně uzavřených skupin, kde přítomnost pozorovatele je více méně trvalá (ošetřovatelé v nemocnici, vychovatelé v internátech už méně, vedoucí na letních táborech)
2. metódou dotazu na způsob tajného hlasování. Metóda dotazu může být postavena i na vzájemné důvěře (protože vzájemnou důvěru mezi pozorovatelem a pozorovanými lze obtížně objektivovat, je zde možnost zkreslení) b) na metódě reálné vzájemné volby. Tato metoda spočívá v tom, že členy zkoumané skupiny vyzveme, aby na papír napsali, se kterými kolegy či soudruhy by chtěli společně pracovat, účastnit se rekreace, či vedle kterých by chtěli (při zasedacím pořádku) sedět. Podobně také v opačném smyslu. Výsledky volby se snažíme dodržet, aby měla reálnou závaznost. Je však třeba vzít na vědomí, že také např. při volbě spolupracovníků mohou hrát roli zištné a jiné motivy.

Odborník, který snímá sociogram, nemá být v kolektivu osobně angažován (např. režisérovi, který má své oblíbence, by se herci těžko svobodně vyjádřili). Osobnost pozorovatele by tedy neměla rušivě ovlivňovat volbu členů skupiny. Důvěra je přece jenom nezbytným předpokladem. Skupina si musí být jista, že sociogramu nebude zneužito a že jeho výsledky zůstávají v tajnosti. Jmenovité výsledky sociometrického výzkumu neukazujeme ani skupině (určité výjimky představují některé psychoterapeutické situace), protože většinou - zejména v negativních případech - intenzivněji působí na sebevědomí účastníků.

Omezíme se na příklady několika nejjednodušších forem sociogramu.
Od každého účastníka obdržíme podepsaný lístek, na němž jsou udány sympatie a antipatie k ostatním členům skupiny. Tyto údaje pak můžeme sestavit tabelárně, nebo modelově.

T a b e l á r n í s o c i o g r a m .

Označení všech osob skupiny napíšeme ve stejném pořadí podle vodorovné a svislé strany čtverce, který je rozdělen na šachovnici. Strana čtverce má tolik dílků, kolik je členů zkoumané skupiny. Do šachovnice pak zaznamenáváme sympatie či antipatie, resp. záporné a kladné volby.
Čteme-li sociogram vodorovně, vychází nám, ke komu příslušná osoba chová sympatie či antipatie. Čteme-li svisle, zjišťujeme kdo k dané osobě chová sympatie či antipatie.

M o d e l o v ý s o c i o g r a m .

Jednotlivé osoby označíme kroužky, nebo číslicemi a jejich vzájemné vztahy spojnicemi. Směr šipek ukazuje od koho ke komu příslušný citový vztah míří. Barevně, přerušováním či "tloušťkou" spojnic můžeme odlišit sympatie, antipatie, ev. jejich intenzitu, bereme-li ji v úvahu.

Na další stránce uvedený sociogram zachycuje relace sympatie a antipatie ve skupině 31 žáků, ve stáří 16-17 let. Skupina se tedy kryje s třídou, tvoří ji 28 dívek a 3 hoši (označeni trojúhelníčkem). Sympatie jsou označeny svislou čárkou, antipatie vodorovnou. Tento způsob registrace je vhodný zejména při konfrontaci reálného a fiktivního sociogramu, kde čteme oba sociogramy prosvíceny přes sebe.
(Fiktivní sociogram: členové skupiny označí, o kom se domnívají, že jsou mu sympatičtí a o kom se domnívají, že jsou mu antipatičtí.)

Mezi členy skupiny vidíme charakteristické rozvrstvení: jeden pól tvoří studenti, kteří na sebe "přitahují" sympatie a antipatie ostatních (11,25,28,3), jiní jsou v pozadí, v "sociometrickém stínu" (1,5,14,24). Číslo, které udává počet sympatií plus antipatií, které k určité osobě míří, označuji jako
i n d e x n á p a d n o s t i . Když si měly studentky vyvolit ke spontánní

Tabelární sociogram (příklad).

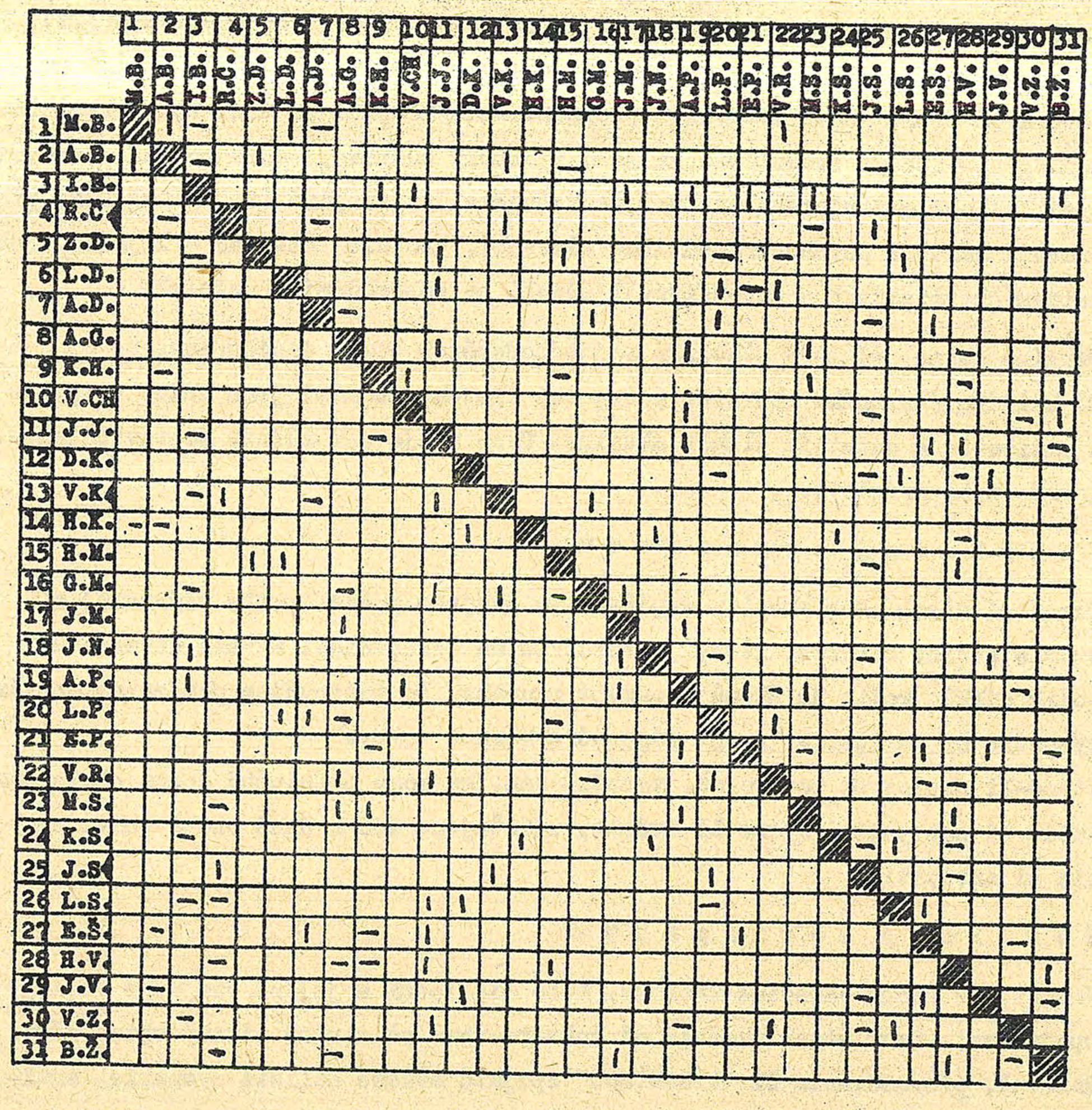

charakteristice libovolnou osobu ze skupiny, volily si nejčastěji osoby s vysokým indexem nápadnosti.

Členy skupiny, ke kterým pociťuje maximum ostatních sympatie, označujeme jako "stars" - hvězdy (ll), ti, kteří jsou ze strany ostatních předmětem maxima antipatií, lze označit jako "záporné hvězdy" či "černé ovce". Mezi "zápornými hvězdami" bývají často nevyrovnané osobnosti, neurotici, jedinci výrazně se odlišující od okolí.

Nejčastěji pozitivně hodnocené vlastnosti:
veselost, smysl pro legraci, kolektivnost, vědomosti, klid, laskavost, ochota, obětavost, přímost, premýšlivost, skromnost, samostatnost.
Nejčastěji hodnocené záporné vlastnosti:
povýšenost, vychloubání, jízlivost, náladovost, ustrašenost, neupřímnost, stranění se jiných, přecitlivělost na kritiku.

Ve shodě se zkušenostmi filologů a národopisců nacházíme bohatství výrazivo pro záporné vlastnosti.

Když jsme pozorovali skupinu lidí, kteří se dříve vzájemně neznali, lišil se často sociogram sestavený před společnou diskusí od sociogramu, sestaveného po čtvrthodinové rozpravě. Jedinci, kteří si např. zprvu byli lhostejní, nebo dokonce antipatičtí, změnili svůj postoj, když se blíže poznali, identifikovali si své problémy, nebo zjistili, že jsou sympatičtí osobě, která jim byla zprvu lhostejná.

Sympatie se kříží s antipatií pouze výjimečně. V našem souboru nenacházíme ani jednou případ, že by někdo byl antipatický tomu, kdo je mu sympatický. To je známá zkušenost. Může ji ilustrovat výrok G.Bachmanna o Federicu Fellinim: "... každému, s kým se setká, je sympatický. Daří se mu to velmi prostě: dává lidem najevo, že jsou sympatičtí oni jemu."

O adekvátní "sociocepci" nám svědčí srovnání reálného a fiktivního, či předpokládaného sociogramu. Členy skupiny vyzveme, aby nám sdělili, o kom se domnívají, že jsou mu sympatičtí a o kom se domnívají, že jsou mu antipatičtí. Srovnání "r e á l n é h o" a "f i k t i v n í h o" sociogramu nám pak umožňuje vypočítat procento správných hodnocení, které vyjadřuje "i n d e x á d e k v á t n í s o c i o c e p c e".

Práce psychologa sejmutím sociogramu začíná. Zajímají ho příčiny vzájemných interindividuálních afinit, změn sociogramu, příčiny antipatií i "sociometrického stínu".

Analytici interpetují skupinu v pojmech "multidimensionálního přenosu". Své výhrady i míru akceptace tohoto pojmu jsme uvedli na jiném místě.

Modelový sociogram (příklad).
(Zpracována část tabelárního sociogramu, vztah dvou okruhů "hvězd")

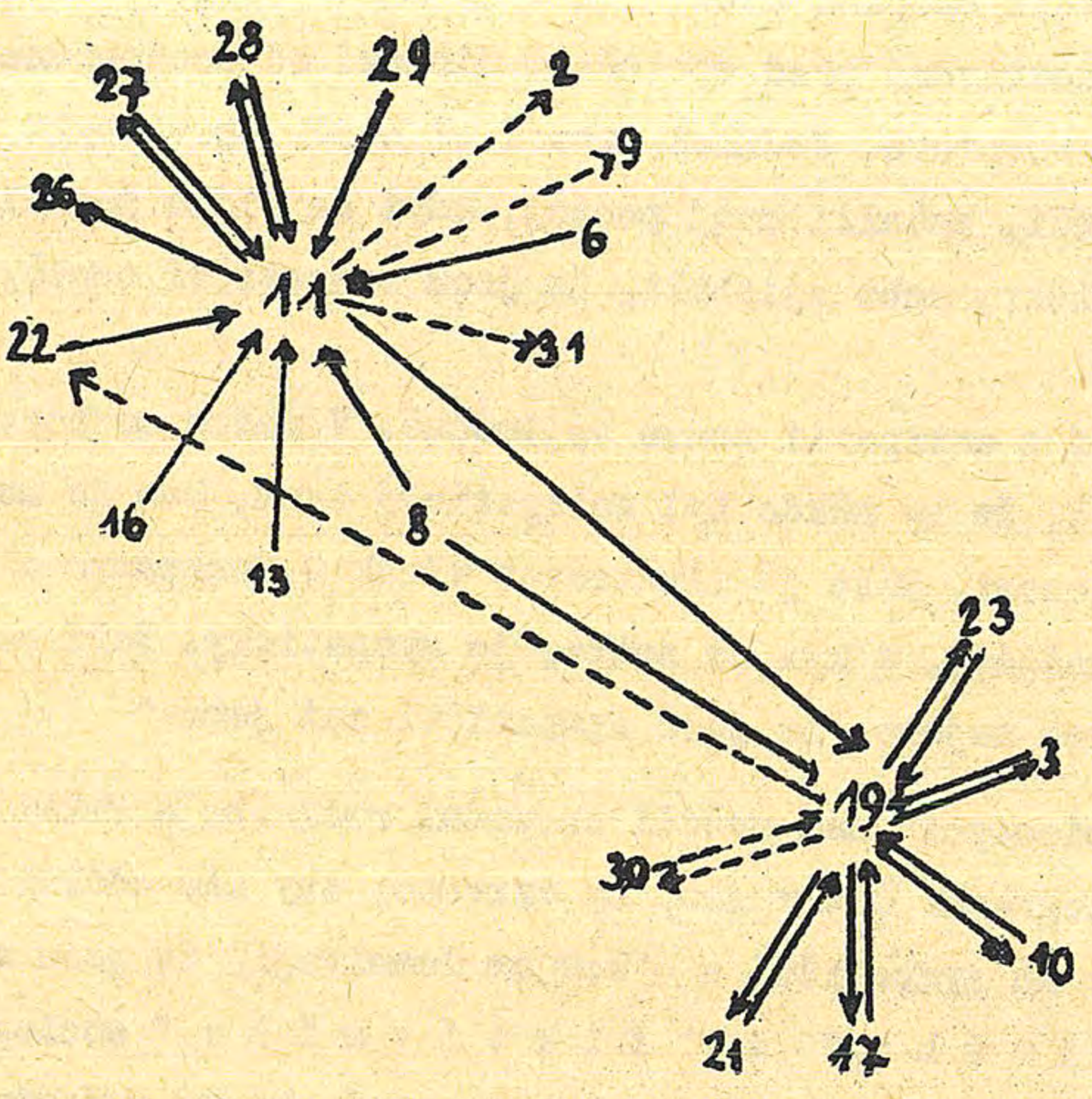

Legenda:

číslice označují jednotlivé členy skupiny

plná čára - sympatie

přerušovaná čára - antipatie

šipka - "směr" relace

rovnoběžky - "vzájemná relace"

Na hořejším sociogramu vidíme dva typické okruhy. Zatímco hvězda "star 11" udává sympatie k "star 19", "star 19" je neopětuje. Každá z hvězd má svůj vlastní okruh příznivců, z nichž pouze "8" udává oboustranné sympatie. Zatímco u star "19" převládá typ vzájemné vazby, u star "11" převládá jednosměrná relace.

"11" není nikomu nesympatická, "19" je v relaci vzájemné antipatie s "30". U každého člena skupiny bychom mohli ovšem sledovat další vztahy.

Modelový sociogram znázorňující prostorově určité relace nám umožňuje přehledně zachytit vnitřní "strukturu" emočního pole skupiny. Počet vzájemných kladných vztahů mezi členy skupiny reprezentuje soudržnost či "s k u p i n o v o u k o h e z i".

Vztahy členů jedné skupiny ke skupině druhé označujeme jako p e r m e a b i l i t u.

Sociogram vedoucího skupiny - jak mezi jinými např. dokazuje H.KÖLLING, který se zabýval skupinami soutěžícími v zaměstnání - významně ovlivňuje "skupinové ovzduší".

Závěry.

1. Pokus o grafické zachycení vztahů mezi členy skupiny a o jejich kvantitativní vyjádření podniká s o c i o m e t r i e . Výsledné schéma označujeme jako s o c i o g r a m .
2. Základní dva druhy sociogramu jsou: 1. tabelární, 2. modelový.
3. Sociogram nám podává informaci o konstelaci vztahů uvnitř skupiny. Všímáme si kladných a záporných "stars", indexu nápadnosti, podskupin, uzavřených i otevřených řetězců sympatií, stupně vnitřní kohese, ev. permeability vůči jiným skupinám izolovaných individuí.
4. Srovnání reálného a fiktivního sociogramu nám umožňuje vypočítat "index adekvátní sociocepce", který je do značné míry charakteristický pro sociabilitu člověka. Index nám vyjadřuje procento shod mezi naší představou o vztahu jiných k nám a skutečností.
5. Při jisté kritičnosti a opatrnosti při práci se sociogramem, považujeme sociometrii za cennou metódu ve skupinové psychologii.

7. Některé praktické aspekty užití sociogramu. Skupiny a třídy.

Práce se sociogramem má význam při každé skupinové práci.
Vedle nesporného významu teoretického, může uplatnit své přednosti i v praxi.
J.L.MORENO referuje o výsledcích aplikace sociometrie na pracovišti. Na základě sociogramu zaměstnanců jedné prádelny provádí přeskupení. "Výkony se při sníženém pracovním čase zvýšily a meziosobní třenice byly podstatně redukovány."
Pozitivní výsledky ukázaly i jeho zásahy v "Domově pro obtížně vychovatelné dívky" v Hudsonu atd. Na závodech pracovali mezi jinými také G.LEUTZ a H.PAUL. H.R.TEIRICH užívá pomoci sociogramu při řešení svízelné situace mezi zaměstnanci Elektro-společnosti v Graz. Cennou pomůckou je sociogram při výchovné a skupinově psychotherapeutické práci (J.L.Moreno, H.R.Teirich, D.Langen). To potvrzují i naše psychiatrická a pedagogická pracoviště. Nebudeme dále rozšiřovat řadu citací.

Užití sociogramu může být prospěšné všude tam, kde dochází ke zbytečným konfliktům, které pak ztěžují práci, tedy jistě i ve sborech divadla.

Je však třeba jednoznačně poznamenat, že žádný z dílčích "sociálně-psychologických" přístupů není léčením na neduhy, které pramení z třídní struktury společnosti.

Obecný a zásadní rámec, v němž se naše úvahy pohybovaly, tvoří obsáhlé skupiny

lidí, rozdělené podle poměru k výrobním prostředkům. Základní společenské neduhy nelze "léčit" dílčími psychologickými náplastmi, ale změnou společenského řádu v takový, který znemožňuje zneužívání práce jednoho ve prospěch druhého. Revoluční objevy Marxe a Engelse o podstatném významu třídní struktury nepopírají existenci dílčích skupin, jak se snaží dokazovat někteří vulgární kritici marxismu, ale vykazují jejich působnosti místo, které nelze při výkladu společenských jevů překračovat.

8. Psychodrama.

V situaci, kdy psychologie rozšiřuje své pole působnosti ze zkoumání více méně izolovaného j e d i n c e v k l i d u laboratoře, či analytikovy pracovny, na člověka j e d n a j í c í h o s jinými lidmi, na o s o b n o s t v e s p o l e č e n s k é a k c i , vypracovává J.L.Moreno metodu psychodramatu.

V roce 1921 zakládá na Maysedergasse poblíž vídeňské opery improvizační divadlo ("The Theatre of Spontaneity", "Das Stegreiftheater"). V divadle působí mladá herečka, velmi úspěšná představitelka svatých dívek, romantických a něžných hrdinek. K jejím ctitelům patřil mladý básník, zamilovali se a vzali se. Onen básník za nějaký čas na to, přichází za dr Morenem a trpce si stěžuje na svou manželku i na své nesnesitelné manželství. Žena je doma pravým opakem andělského stvoření, které ztělesňovala na jevišti: její vulgárnost a hrubost je předmětem neustálých domácích půtek a nesvárů. Moreno před večerním představením navrhuje herečce, aby změnila žánr, zdůvodňuje jí to tím, že publikum si žádá změnu. Novomanželka nadšeně souhlasí a improvizuje se svým partnerem scénu, ve které předvádí pouliční holku s tak nefalšovanou ordinárností, že diváci jsou nadšeni a ona sklízí velký úspěch. Manžel, kterému J.L. Moreno prozradil, že jde o jakýsi druh léčby, pravidelně referuje o postupující změně k lepšímu, kterou na manželce pozoruje. Když prý je někdy sváděna k tomu, aby upadla do starých šablon, připadne jí to směšné, vzpomene si na svou roli "jakoby se viděla v duševním zrcadle". Moreno jí postupně přiděluje takové úlohy, které mají podobný ráz, jako její role ve skutečném manželství. Manžel, který nechybí mezi diváky, sděluje, že se svému protějšku učí lépe rozumět. Jednoho večera vystoupí na Morenovu výzvu oba dva v improvizovaném dialogu, podobajícímu se jejich domácím kontraverzím. Vystoupení obou manželů se stává pevnou součástí programu. Před očima diváků se postupně rozvíjí jejich zážitky z dětství, z rodiny, jejich osobní sny a plány do budoucnosti. Hrou této dvojice jsou diváci zasaženi vždy hlouběji, než celým ostatním programem. Moreno pak průběh jejich her uzavírá rozborem a diskusí.

Takto se postupně rodí a krystalizuje psychodrama.
J.L.Moreno je si vědom psychologické efektivnosti tohoto postupu a užívá stále více psychodramatu ve službách psychoterapie. Domnívá se, že "katarze" herců současně navodila "katarzi" diváků, která je zvyšována tehdy, jestliže má divák možnost se sám zapojit do hry.

Předchůdce psychodramatu hledá Moreno v sokratovském dialogu, Commedia del Arte, v některých magických projevech medicinmanů přírodních národů, v čínsko-japonské stínové hře Wajang atd. Všimněme si techniky psychodramatu, jak se ustálila - s určitými variantami - v současnosti, a přihlédneme především k té formě, se kterou máme vlastní zkušenosti z aplikace v pedagogice a v léčebné psychologii.

Psychodrama vzniká splynutím dvou základních oblastí: skupinové práce a improvizovaného divadla.

Na psychodramatickém jevišti stojí proti sobě "face to face" dva elementy: člověk, nebo lidé, kteří jsou předmětem našeho psychodramatického zájmu a úsilí a psychodramatický team. Třetím elementem je publikum. Hrajeme-li psychodrama v "uzavřené formě s centrálním protagonistou", kdy je publikum v širším slova smyslu vyloučeno, zastupuje jeho funkci team. Hranice mezi funkcí diváka a herce není ovšem striktně vymezena: herec se může stát sám divákem, divák hercem.

F u n k c e p s y c h o d r a m a t i c k é h o t e a m u :

a) řídící, usměrňující vzhledem k cíli psychodramatu
b) spoluherecká
c) komentující a provokující
d) analyzující, ev. interpretující.

Ř í d í c í f u n k c e .

Psychodrama hrajeme vždy s určitým záměrem, mířícím za oblast divadla: jeho dramatická funkce je metodou, prostředkem k dosažení určitého cíle. Jinak řečeno: jeho primární poslání je léčebné, pedagogické, výchovné v nejširším slova smyslu, herecká stránka je podřízená, sekundární ve smyslu umělecké autonomie či estetického účinku, čímž se liší psychodrama od divadla, kde je poměr obou složek opačný.

Cíle, které psychodramatem sledujeme, jsou nejčastěji určeny snahou o docílení takových změn postojů, které jsou zdravotně či společensky prospěšné, úsilím o zprostředkování hlubšího poznání sebe sama ve vztazích k okolí a konečně cíle didaktické, výukové např. v psychologii, psychoterapii, pedagogice, kde můžeme zařadit psychodrama mezi názorné pomůcky, jimiž se student učí chápat složitost sociálních interakcí, problematiku osobnosti, či elementy herec-

tví. S tím jde ruku v ruce funkce diagnostická. Při psychodramatu neustále diagnostikujeme, tj. zařazujeme všechny projevy protagonisty do širších psychologických souvislostí, vytváříme si pracovní hypotézy, které dalším usměrňováním a hrou prověřujeme. Proto není možno provádět psychodrama bez psychologické erudice a znalosti psychologické problematiky.
Team tedy koordinuje své počínání navzájem s průběhem hry protagonisty.

S p o l u h e r e c k á f u n k c e .

K jevištnímu sebevyjádření potřebuje člověk partnery. Život i divadlo nečerpají svou dramatičnost z monologu, ale z dialogu a diskuse, ze společenské akce. Naše životní role jsou určeny rolemi ostatních lidí. Roli otce může člověk zastávat jenom tehdy, jestliže jiný člověk je v roli dcery či syna. Režisér nemůže existovat bez herců, herec bez diváků (alespoň fiktivních), učitel není učitelem bez žáků. Psychodramatický team má tedy za úkol hrát s příslušným protagonistou, vytvářet postavy, které jsou v daném kontextu potřebné.

K o m e n t u j í c í a p r o v o k u j í c í f u n k c e .

I profesionální herec reaguje citlivě na odezvu v publiku. Při zájezdech jsou známy "slabé štace" s lhostejným či tupým publikem, které umrtvuje herecké výkony a sráží úroveň celého představení. Diváci svým nadšením či chladem "komentují svůj vztah ke hře". Ve starořeckém dramatu představoval most mezi širším publikem a herci chorus. Chorus ztělesňoval veřejné mínění, "hlas lidu", komentářem k tomu, co se odehrávalo na scéně. Komentující funkce teamu vyplývá z jeho funkce řídící, či regulační: svými komentáři ovlivňuje průběh hry.

Účinnost komentující funkce prohlubuje technika "alter ego".

A l t e r e g o se pokouší vžít do hry "hlavního představitele" a vytvořit "druhé já". Ztělesňuje "vnitřní hlas", má za úkol říkat myšlenky, které pravděpodobně náš objekt v dané situaci napadají a které nahlas nevyslovuje.
Funkce alter ego je závažná především v "hluchých pauzách", či při různých projevech "odporu ke hře". Psychodramatický objekt (dále zkracujeme PO) je tímto způsobem provokován buď k souhlasu nebo k protestu.

A n a l y z u j í c í a i n t e r p r e t u j í c í f u n k c e .

Během psychodramatu získáváme množství materiálu o PO. Objevuje se obsah improvizací (náměty), způsob jakým PO portrétuje příslušníky svého sociálního atomu, úlohy se kterými se nejraději identifikuje: projevuje se vztah k členů, teamu, ke hře samé; zjistíme, které situace v něm vyvolávají silnou zainteresovanost, kdy vypadnul z role, kdy došlo k "acting out". Doplňujícími otázkami a scénami se snažíme vystopovat vývoj jednotlivých povahových rysů a postojů, skrývajících se za pozorovanými projevy. Rozebíráme, analyzujeme

možné souvislosti a spolu s teamem a PO se pokoušíme o závěry, o výklad, interpretaci projevů PO. Je třeba se vyvarovat sugestivního nátlaku, vnucování našich koncepcí, snažíme se o to, aby PO k závěru dospěl sám. Je třeba vystihnout vhodnou chvíli k tomu, kdy o příslušných problémech hovořit. Předčasné sdělení a nadhazování problematiky mobilizují odpory, s nimiž v určité míře ovšem musíme vždy počítat. Velkou opatrnost je třeba zachovávat především v léčebně orientovaném psychodramatu.

Z funkce psychodramatického teamu vyplývá také vnitřní rozdělení jeho úloh. Psychodrama většinou vyžaduje funkci jakéhosi psychodramatického režiséra či ředitele, který psychodrama vede a řídí. Ostatní členové si rozdělí funkce alter ego či pomocných herců.

P s y c h o d r a m a t i c k é p ú b l i k u m .

Nejvhodnějším prostředím psychodramatu je skupina shodně zainteresovaná, spojená stejnou problematikou, jejíž řešení od psychodramatu očekává: takovou skupinou může být společenství studentů stejného ročníku, skupina neurotiků, skupina pracovníků jednoho pracoviště. Zaměření psychodramatu pak vyplývá ze skupinové problematiky. Jsou také obecně lidské problémy, ke kterým se zaměřuje "sociodrama".

PO má právo si volit za spoluherce jak členy teamu, tak členy skupiny. Příslušníci skupiny mohou do psychodramatu zasahovat, mohou se zapojit do hry, cítí-li se problematikou tangováni. Bariéra mezi "jevištěm" a "hledištěm" je tedy pohyblivá a měnlivá.

P r ů b ě h p s y c h o d r a m a t u .

PO nám sdělí takovou příhodu či epizodu ze svého života, kterou by mohl, nebo chtěl dramaticky vyjádřit. Jsme-li obeznámeni s jeho problematikou, můžeme sami navrhnout téma. Někdy začínáme "všeobecnými" scénkami z domova, z pracoviště, ve kterých se nám zpravidla projeví dostatek námětů k dalšímu rozvíjení. PO ponecháváme jistou volnost v rozvoji počáteční aktivity. Právě počáteční reakce jíž se snaží PO zvládnout nezvyklou situaci, mohou sloužit jako východisko našeho dalšího počínání.

Mohou se projevit zábrany, které pramení z nejrůznějších zdrojů (tréma, nedůvěra, opozice). Nezapomínáme, že i počáteční "vstup" je výsledkem odpovědi individua na specifickou společenskou situaci. Různé osoby potřebují nestejně dlouhou dobu k tomu, aby se adaptovaly na nový způsob společenské komunikace: největší obtíže představují duševně nemocní; nejsou to však potíže nepřekonatelné.

PO má být o psychodramatu v základních rysech informován, má projevit souhlas s jeho prováděním. V dalším průběhu se PO zapojuje do hry a nezřídka referuje

o pocitu vnitřního uvolnění, ulehčení, které nová možnost sebevyjádření přináší.
Učí se vidět sebe očima jiných, chápe souvislosti, kterých si dříve nebyl vědom, učí se zvládat situace, které považoval za bezvýchodné, či neřešitelné, prožívá účinnosti společenského sdílení, vědomí, že není ve svých problémech "sám".

P s y c h o d r a m a t i c k ý p r o s t o r .

Efekt psychodramatu a vytvoření skupinového ovzduší, které je nejednou charakterizováno střídavým uvolněním a napětím, ve shodě s odkrýváním a řešením problémů, závisí na chování psychodramatického teamu a do jisté míry i na prostředí. Každý účastník má získat vědomí, že jde o vážnou, či lépe: závažnou věc. Jak dalece utváří architektonický prostor naše pocity, je zkušeností známou už stavitelům katedrál.
Závažnost našeho počínání hodnotí skupiny už podle místnosti, kterou k psychodramatu vybíráme. Velikost prostoru má být úměrná velikosti skupiny. Nejlépe se osvědčuje arénové stupňovité jeviště. S výjimkou židlí a stolků nebývá třeba dalších rekvizit. Hlediště je uspořádáno koncentricky kolem jeviště, příchod z hlediště na jeviště a naopak má být snadný.

P ř í n o s p s y c h o d r a m a t u .

Každá nová psychologická metoda není jen záležitostí nové techniky, vytváří současně :nový prostor" psychologického prožívání. Každá situace experimentu - i laboratorního - vytváří novou konstelaci vztahu člověka k prostředí. Čím je metodika obsáhlejší, tím více problémů nabízí. Můžeme mluvit právem o psychologii psychodramatu, která těsně souvisí s psychologií divadla.
Psychodrama přináší nový model skutečnosti, který zobrazuje problematiku skutečnou a současně ustavuje problematiku vlastní. Vztahy, které psychodrama přináší jsou dvojí:

a) reálné vztahy mezi teamem a objektem psychodramatu, vědomí "vím že hraji", zkušenosti se členy teamu a zkušenosti všech účastníků mezi sebou navzájem
b) model životních vztahů, s tendencí "vžít se do role".

Neustálá konfrontace těchto dvou rovin je základním instrumentem psychodramatu. Jinými slovy:
Psychodrama obohacuje dosavadní metodiky o mimicko-gestickou proporci, poskytující příležitost k interpersonální aktivitě, v níž se prolíná fiktivní (hraná, znázorňovaná) a reálná (znázorňující) situace.
Využitím pohybové akce vytváří psychodrama ovzduší, v němž hrají svou roli i prvky sugestivní; vedle toho účinně navazuje na sdělovací instinkt a prohlubuje jeho ukojení ontogeneticky i fylogeneticky starším způsobem (dimense ře-

či s dimensí mimicko-gestickou). Současně vlivem diskuse a rozboru umožňuje nový vzhled do osobní situace, korekci, názorné poznání nových souvislostí. Plánovitou manipulací s fiktivní a reálnou rovinou, se sugestivním a racionálně analysujícím přístupem, představuje možnosti mocného vlivu na skupinu i jednotlivce.

N ě k t e r é d í l č í t e c h n i k y .

Výměna rolí.

PO může hrát sám sebe. Např. scénu, ve které dochází ke konfliktu s profesorem. Role je možno vyměnit. PO bude hrát roli profesora, kdežto roli jeho sebe převezme pomocný herec (nebo nejlépe - pokud je to možné - sám profesor). Výměna rolí nás zpravidla nutí se vžít do myšlení, cítění a situace jiného člověka a tím ho také lépe pochopit. V podobném smyslu je didakticky vhodné, aby se např. sestra tímto způsobem seznamovala s rolí pacienta. Moreno sděluje signifikantní rozdíly mezi úspěšností prodaveček, které prošly psychodramatem s těmi, které psychodrama neabsolvovaly. Součástí školení bylo studium role zákaznic.

Z.T. Moreno užívala principu výměny rolí při přípravě budoucích matek.

Někdy by neškodilo, aby si vyměnili role nadřízení s podřízenými a kritici s herci a dramatiky.

PO jako divák.

Scéna ze života PO je předváděna pomocnými herci, PO přihlíží a komentuje. Jde o určitý způsob výměny role v "reálné dimensi".

Využití hudby.

V určitých situacích může podkreslení scény hudbou (předpokládá to zasvěceného hudebníka schopného improvizace) navodit potřebnou atmosféru.

Z á k l a d n í m o d i f i k a c e .

1. ilustrativní psychodrama: při skupinové diskusi, při přednášce nebo vyšetření pacienta požádáme, aby nám příslušnou situaci pohybově znázornil
2. schematizovaná forma: s PO hrajeme na podkladě typizovaného scénosledu, který rámcově určuje náměty
3. Jonesova modifikace: PO hraje na podkladě scénáře, který před tím společně se skupinou a teamem vypracoval
4. volná forma: postup hry určuje náš cíl, okamžitá situace a improvizační spontaneita zúčastněných.

Pokud nelze "v polních podmínkách" užít psychodramatického teamu, který má určitou specializaci a rutinu, je třeba volit pomocného herce ze členů skupiny. Jako psychodramatického prostoru pak lze využít jakékoliv místo, rozdělené na jeviště a hlediště. Požadavky na vedoucího psychodramatu jsou zde ovšem velmi náročné.

"Hypnodrama" nepovažujeme za speciální variantu psychodramatu, ale za užití pomocné techniky. "Hypnodrama" patřilo už v minulosti k působivým atrakcím varietních kouzelníků, kteří mediu "sugerovali" nejrůznější role. Nedomníváme se, že je účelné do nekonečně rozšiřovat spojení a variace se zakončením - drama: ethnodrama, sociodrama, nebo dokonce "psychomelodrama".

K a t a r z e .

Vysvětlovat účinky psychodramatu nebo divadla "katarzí" je dosti problematické, neboť pojem "katarze" by potřeboval sám vysvětlení. O "katarzi" mluví ve spojitosti s divadlem už Aristoteles: vidí v ní "očištění smíchem či pláčem". Původní význam katarze vzniká analogií "tělesného očištění" a "duchovního očištění" od hříchu. Termín zprvu přejímá také S.FREUD, který spatřuje katarzi v bouřlivém znovuprožití konfliktů u svých hysterických pacientů; později tuto koncepci opouští. J.L.MORENO uznává neurčitost tohoto pojmu. Podotýká, že ke "katarzi" nemusí člověk dojít jen divadelním zážitkem, ale i činností nejrůznějšího druhu.

Domníváme se, že "katarze" je spíše symbolickým, básnickým obrazem. Označuje však určitou změnu vnitřního duševního stavu. V čem tato změna spočívá? Člověk, který je "očištěn", prožívá pocit u l e h č e n í , úlevy, u v o l n ě n í z tíživých pout, přestává ho "tížit skutečnost". "Duševní tíha" je patrně obraz, vzniklý ze svalového pocitu váhy vlastního těla, když člověk nese nějaké "duševní břemeno", "napětí" rezultuje z podobného svalového pocitu, nepříjemné připravenosti k aktivitě, kterou není možno realizovat. Zdá se tedy, že katarze slučuje dva příbuzné pojmy, uvolnění a ulehčení. K uvolnění a ulehčení dochází tehdy, jestliže si člověk přestane uvědomovat nebezpečí, které ho ohrožuje, nebo, když nalezne prostředky, jak se s ohrožením vyrovnat.

Stísněnost a napětí vyvěrá především ze strachu, úzkosti, starosti, které jsou nejčastěji spojeny s nemožností aktivity. U člověka je situace značně komplikovaná. Člověk může trpět strachem z fiktivních nebezpečí, z představ, které čerpají svůj úzkostný potenciál ze zdrojů dávno zapomenutých.
Katarze směřující v posledních důsledcích proti úzkosti (i pocit viny je formou úzkosti), může být vyvolána tolika činiteli, kolik je jich schopno paralyzovat úzkost.

Které faktory můžeme především sledovat při psychodramatu? V divadle?

1. sdílení - povzbuzující vědomí, že skupiny, kolektiv, chápe a zná naše osobní problémy: skupina jakoby představovala bezpečí u rodičů připravených pomoci, uvědomění, že také jiní mají shodné obtíže, že jsou s námi solidární
2. poskytnutí náhradní aktivity na úrovni hry

3. odvedení pozornosti od úzce osobních problémů, nové zážitky
4. zprostředkování poznání nových možností řešení situace na podkladě dramatického zvládnutí problému
5. sugestivní účin optimismu teamu.

J.L.MORENO často hovoří o "principu spontaneity", který působí katarzi. Psychodramatická scéna má zaručovat "svobodu od napětí", "svobodu pokusu a výrazu", pak teprve může vzklíčit tvůrčí element svobodné improvizace - spontaneita.

Pojem"spontaneity" je stejně mlhavý jako pojem "katarze". Spontaneita zřejmě znamená zážitek tvůrčího uvolnění, inspiraci. Snad bychom mohli spontaneitu spatřovat ve snížení zábran, které brání PO v projevu, ve sdílení.

A c t i n g o u t .

Výraz "acting out" překládá Moreno do němčiny slovem "Ausleben": je to prožitek mimo vlastní roli, hercův zážitek, edehrávající se v jeho osobnosti, na rozdíl od "vyplňování role", kterou vytvořil dramatik bez ohledu na individuum: tedy výraz, podmíněný vnitřním zážitkem. Míra vzrušení může překročit rozměry jevištního rámce (např. hraný pláč přejde ve skutečný pláč). Vzrušení pak zamezuje pokračování ve hře, objevuje se "vypadnutí z role". Ale i v "jevištní míře" nám může zvýšené oživení ukázat cestu k diagnosticky významným zážitkům a postojům.

Závěry.

1. Vznik psychodramatu těsně souvisí s psychologickým pojetím člověka jako osobnosti ve společenské akci.
2. Psychodrama je metódou skupinové práce, využívající principu herectví.
3. Psychodrama je na rozdíl od divadla řízeno primárně záměrem skupinového ovlivňování nebo výzkumu, divadelně umělecký záměr je sekundární; je prostředkem, metódou.
4. Základní složky psychodramatu: team, objekt psychodramatu, publikum.
5. Základní funkce teamu: řídící, spoluherecká, komentující, analyzující.
6. Podstata psychodramatické techniky spočívá v plánovité manipulaci s herec-
kou (fiktivní, zobrazovanou) a reálnou (zobrazující) dimensí, vytvořenou psychodramatickou situací.
7. Psychodrama vytváří živý model sociální interakce, obohacuje komunikaci mezi psychologem a předmětem jeho zájmu o pohybovou, mimicko-gestickou proporcí, umožňuje plastickou rekonstrukci minulých zážitků i názornou konstrukci plánů, záměrů, fikcí, anticipací.
8. Základní speciální techniku představuje "princip výměny rolí".

9. Teamová funkce zahrnuje toto vnitřní členění: ředitele, alter ego, pomocný herec (či pomocní herci).
10. Docílení "katarze" znamená v podstatě docílení uvolnění, ulehčení, které může mít různou hloubku, intenzitu a trvání.
11. Ústředním námětem psychodramatických her jsou osobní zážitky a problémy jejích objektů.
12. Hranice mezi publikem a herci je proměnlivá: publikum se může podílet na funkci diváka i herce.
13. Technika improvizace ve spojení s odstraněním zábran skupinového sdílení, vede k zážitku "spontaneity".
14. "Acting out" nám představuje překročení mezí reálné a hrané dimense: vzrušení navozené hrou se stane osobním zážitkem, "hraný cit" se změní v "reálný cit".

S O U H R N : PSYCHOLOGIE SKUPIN A PSYCHODRAMATU

Člověk je určován společenskými vztahy. Historie člověka je historií vztahů společenských skupin k výrobním prostředkům, je složitým obrazem vzájemného působení výrobních sil na vnitřní diferenciaci a vývoj společnosti. Každý jedinec vyrůstá v nejrůznějších společenských skupinách, které rozmanitým způsobem obrážejí základní společenské antagonismy.

Psychologie skupin se zajímá především o podíl konkrétních společenských vztahů na utváření osobnosti. První sociální zkušenosti člověka vyplývají ze vztahu dítěte k rodičům. Na tyto primární zkušenosti navazují další: zážitky zprostředkované skupinou sourozenců, kamarádů a společníků při hrách, prostředím školy, pracoviště, zájmových okruhů. Souhrn různých druhů závislostí a citových vazeb vytváří sociální atom. Skupiny vyrůstající na podkladě bezprostředního, osobního mezilidského kontaktu jsou primární. Různé konstelace vzájemných aktivit mají různý rozsah, trvání i význam pro lidskou osobnost. Vědomí společenství vyrůstá především ve stabilizovaných skupinách, spojených společnými zájmy. Skupiny regulují svou permeabilitu vzhledem k ostatním. Avšak skupina nepředstavuje statický útvar: uvnitř probíhají vedle procesů integračních také procesy diferenciační: vznikají podskupiny, objevuje se určitá hierarchie závislostí, pozorujeme nestejné rozložení sympatií a antipatií mezi jednotlivými členy. Příslušníci skupiny projevují různou míru ascense a submise, vynořují se soutěživé a závodivé tendence. Pokus o grafické zachycení vnitroskupinových vztahů nám ukazuje sociogram.

Skupiny mohou vykazovat různou úroveň. Nejvýše stojí organizované skupiny spojující společenský zájem s respektem k individuu, kde vedoucí elementy spojují přirozenou a organizační autoritu a kde vzájemný vztah členů je určen demokraticky. Nejníže stojí "dav" představující do značné míry regresivní jev. Pro dav je charakteristická ztráta "face to face" a vzájemného odstupu, dav vzniká v napjaté emocionální situaci a jedná spíše na podkladě bezprostřední sugesce, nežli úvahy: často se projevuje brutalitou ("lynch"), pod nátlakem se projevuje desintegrace (panika). Dav patří k neorganizovaným skupinám. Elementy davovosti se mohou projevit i ve skupinách vyšší úrovně a nemusí mít vždy destruktivní ráz (hrdinství).

Psychologické pojetí člověka ve společenské akci, důraz na studium skupinové interakce vede k objevení psychodramatu, které podle Morena znamená vzpouru utlačené skupiny proti jednotlivci a utlačeného herce proti slovu.

Psychodrama vytváří nejen novou výzkumnou metodiku, ale i svérázný způsob mezilidské komunikace, navazující na zkušenosti divadla.

Psychologie se dostává do těsné teoretické i praktické příbuznosti s herectvím a divadlem.

IX.

PSYCHOLOGIE HERECTVÍ

1. Teoretické souvislosti herectví a psychodramatu.

Psychodrama herectví používá, ale nevysvětluje. Psychodramatici však přinášejí některé dílčí poznatky, které umožňují přesněji formulovat určité poznatky, metoda užívání a řízení dvou rovin (zobrazované a zobrazující) si vynucuje analýzu dílčích složek hereckého projevu, který v psychodramatických situacích vystupuje jakoby obnažen ve vztahu k všeobecným projevům lidské osobnosti.

Základní otázka po psychologické podstatě hereckého projevu však musí zahrnovat srovnávací studium celé oblasti příbuzných projevů, od kterých je třeba odlišit herectví, jako relativně samostatnou oblast lidské aktivity. Protože herectví je současně uměním, neubráníme se kontaktu s hypotézami, týkajícími se umění všeobecně.

2. Dítě a hra.

Ve slovech: herectví, divadelní hra, hraní role, nám zaznívá spojitost se světem her a především s hrou dítěte - vždyť právě dětský věk bývá nejednou označován jako "věk her".

Vztah dítěte ke světu, je do značné míry "hravý". Přirozený optimismus dítěte - a víme, že dítě má také své vážné konflikty, že dětství zdaleka není onim "rajskym světem" - čerpá pravděpodobně svou sílu i ze sféry hry. Dětskému vědomí je např. naprosto nepřijatelný fakt smrti, zdravé dítě rychle zahání své smutky, jeho normální stav je stavem radostné činnosti a nadějí (jak dokládá K.ČUKOVSKIJ). Domnívám se, že tento dětský optimismus má mimo jiné zdroj v "hravém pojetí světa". Svět jako skutečnost, kterou je možno "vytvořit" a zase " o d v o l a t " : dítě věří v magickou moc fantazie a přání.

Není zde jeden z elementů umění?

W.BÖLSCHE pokládá umělce za člověka, "který si dokázal zachovat duši dítěte". Nemíří k podobné oblasti hluboký postřeh F.MAURIACA, že "... Strašný a vznešený osud Baudelairův, Rimbaudův a Verlainův spočívá v děsivém daru, že nemohou stárnout."?

Dětskou hru můžeme označit jako "kult hravého pojetí světa". Elementární formy

dětských her vyplývají ze svalové činnosti: čím se liší hra od práce, když práce i hra může být spojena s námahou? K.GROSS podotýká, že děti si dovedou hrát až do únavy a vyčerpání. I.KANT i K.GROSS a jiní zastávají názor, že práce je zaměřena na určitý hodnotný cíl m i m o ni, kdežto hravá činnost je hodnotná s a m a o s o b ě .

H.SPENCER se domnívá, že "estetické činnosti a hra mají tu společnou vlastností, že neslouží přímo pochodům udržujícím život". Spencer také prorokuje, že v budoucnu budou mít podobné činnosti v životě člověka větší roli, protože práce se stane úspornější.

Několik teórií soutěží o vysvětlení hry.

A t a v i s t i c k á t e ó r i e ST .HALLA vidí ve hře ontogenetické opakování fylogenetického vývoje lidstva, nízké zvířecí instinkty se mají vybít nevinnou formou a tím se oslabit, "očistit". Jiní autoři spatřují ve hře z o t a v e n í - dnes bychom řekli "aktivní odpočinek", psychoanalytici vidí ve hře vybití potlačovaných sexuálních tendencí (M.KLEIN). A.ADLER pokládá hravé činnosti za k o m p e n z a c i : "Hra skýtá člověku to, co mu život odpírá."

T e l e o l o g i c k á t e ó r i e spatřuje ve hře účelné cvičení, sloužící rozvoji funkcí.

Hra zřejmě může slučovat mnoho složek, především však je formou z v l á d n u t í s k u t e č n o s t i , odpovídající dětským možnostem a úrovni poznání světa.

K.BÜHLER rozděluje hry na

1. pokusné, zkoumavé (zkoumají předměty nebo dovednosti dítěte)
2. iluzivní hry (vařečka zabalená v utěrce znamená dítě)

Specificky dětské hry jsou první, kdežto druhé prý charakterizují lidskou činnost vůbec. "Dramatické hry umělecké jsou ve své podstatě iluzivní hry, při čemž se vždy napodobují skutečné děje lidského života."

M.ROSTOHAR proti tomu namítá, že je lépe mluvit o obrazotvornosti, nežli o iluzích. "V takových umělých situacích může dítě prožívat skutečné citové situace, po nichž touží, proto reaguje na takové situace stejně jako na situace skutečné. "Smích, zlost a pláč pozorujeme za těchto předpokladů i u dospělých na divadle."

Vývoj hry prochází těmito fázemi:

a) pohrávání si s vlastním tělem a hlasem
b) pohrávání si s předměty
c) úlohová hra, spoluhra.

Ve čtvrtém roce vzrůstá u dítěte zájem o ostatní děti: objevuje se společná

činnost, děti si spíše hrají vedle sebe, nežli spolu. Od 5.roku se teprve objevuje období skupinových her; mladší děti mívají stejné role, u starších se objevuje dělba práce a úkolů.

Hra zřejmě vyplývá z obecně lidské tendence k činnosti, agresivity v širším slova smyslu. Je formou kanalizace agresivity.
Subjektivně se liší hra od práce spontaneitou: člověk pracuje pod tlakem nutnosti, hraje si a baví se z vnitřní potřeby. Hranice mezi objektivní prací a hrou jsou psychologicky proměnlivé. Práce, která nás baví, nám je zábavou, "hračkou". Hra není pouhým uvolněním: ve hře si můžeme postavit cíle, pro které překonáváme překážky: to vyžaduje volního úsilí. Hra konaná na rozkaz se příliš neliší od práce. Osvěžující úloha hry je do značné míry spojena s pocitem svobody: dělám to proto, že chci.
Hra zahrnuje celý komplex faktorů. Herectví se nejvíce blíží úlohová hra: děti si hrají "na někoho" - odkud je už jen krůček k "hraní někoho".

Závěry.

1. Dětskému věku je vlastní "hravé pojetí světa": skutečnost lze vytvořit a zase odvolat.
2. Hra je formou zvládnutí skutečnosti, odpovídající dětským možnostem a stupni poznání světa. Všeobecně je hra určitým druhem kanalizace agresivity.
3. Objektivně vyplývá rozdíl mezi prací a hrou ze samoúčelnosti hry, ze subjektivního zážitku spontaneity.
4. Herectví je analogická především hra úlohová.

3. Kult, ritus, magické jednání.

Kult je ustálené, kodifikované, propracované magické jednání. Prvopočátky kultu můžeme sledovat v jednoduchých magických úkonech, nezřídka postavených na zásadě "ex similia similibus". Člověk se pantomimicky zpodobňuje se zvířetem, aby získal jeho moc, přízeň, nebo zajistil úspěch při lovu. Podobné pantomimy jsou ještě donedávna zaznamenávány u Veddů, Křováků, různých australských kmenů apod. Spojení s kompetentními silami je obstarávano divadelními prostředky: herci - vlastně vykonavatelé kultu - studují pečlivě pohyby zvířat, v jejichž imitaci dosahují podivuhodné virtuozity.

Magická jednání jsou postupně pronikána složitější symbolikou. Jejich cílem se stává kouzelné zajištění plodnosti a života. Fallické ceremonie zajišťují vzkříšení přírody, návrat jara, úrodnost, obnovování života, množení potřebných

zvířat i lidí. Slavnostní spojení krále s velekněžkou představuje mystickou svatbu Marduka s bohyní.

Staroměxičtí démonové plodnosti jsou stělesněni maskami, jejichž úkony zajišťují uspíšení růstu životně důležitých plodin.

V rituálu kmene Zuni se při Powamu - slavnosti bohů - objevují kačinové (nadpřirozené bytosti), znázorňující očištění a vzkříšení země. Prvky magických úkonů se zachovaly v různých zvycích a pověrách: v Čechách se mají dva mladí lidé v objetí převalit po poli - nikoliv pro své vlastní potěšení - ale proto, "aby pole dobře rodilo". Na Slovácku se doporučuje při sázení cibule nadouvat tváře (mimicky představovat růst cibule), aby vyrostla velká.

K.T.PREUSS srovnával starořecké divadlo s divadlem starých Mexičanů a dochází se, že mají společný kořen: vystoupení démonů plodnosti při fallických slavnostech.

M.BIČ upozorňuje, že kult je ve své podstatě dramatem, což potvrzují zejména obřady pravoslavné církve. V kultickém dramatu prožíval účastník božské děje. U Kenaanců ("Kenanejců") lze v této souvislosti zaznamenat i lidské oběti, snad jako zobrazení umírajícího božstva.

Při Dionýských mystériích trhaly ženy syrové maso oběti a pojídali je, patrně v souvislosti s představou smrti boha roztrhaného dravou zvěří.

Kořeny evropského divadla hledá v Dionýských mystériích F.NIETZSCHE. Naděje zasvěcenců směřovaly k Dionýsovu znovuzrození. Paralelně s kultickým dramatem, které se drží předpisu a má tendenci k určitému konservativismu a ztrnulosti odtažitých symbolů, se objevují elementy komické, které snad vedou soubžnou existenci, aby se zase od kultu odpoutaly.

U přírodních národů existuje profánní divadlo "korobori", které se hraje při různých slavnostních příležitostech: pestře pomalovaní herci se působivě objevují a mizí v měsíčním světle za doprovodu bubnů. Potřeba uvolnění z vážnosti kultních dramat, evokovala mimiku. Groteskní prvky se stávají součástí náboženského kultu, pronikají i do jinak vážných iniciačních obřadů. Takové spojení tragiky a komiky nacházíme u Irokézů, Pueblanů, Zuni i u starých Řeků. U Zuni patří k obřadu kačinů deset jednotlivě pojmenovaných kojemciů, kteří parodují pohyby démonů - kačinů. Spolu s nesmysly a šaškárnami vyslovují i moudrosti, jsou zároveň šašky, vykladači, ochránci i tlumočníky kultu. Clowni jsou původně partnery posvátných démonů.

Také středověké divadlo v našich zemích se vyvíjí ve spojitosti s náboženskými slavnostmi, původně se asi hraje v presbytáři a dramatické scény jsou součástí obřadů. Teprve asi ve XIV. stol. opouští divadlo chrám, stěhuje se na hřbitov a později na náměstí. Zásluhou světských herců se rozmáhá ruku v ruce s náboženským obsahem prvek komický. První komickou postavou je podle

některých voják Malchus, kterému Petr ve scéně zajímání Krista utne ucho. Rozvíjení jednotlivých postav dává podklad k improvizačním ex-tempore. A není vlastně určitým druhem divadla např. obřad "Večeře Páně", kde se účastníci symbolicky ztotožňují s prastarým obřadem "pojídání boha"?

Závěry.

1. Elementy divadla a herectví můžeme najít také v náboženských obřadech.
2. Tyto obřady patrně navazují na magické jednání, kde napodobení má přivolat nadpřirozené účinky. V elementárnějších formách je herecký živel zřetelnější, později nabývá značnou stylizací funkci symbolického náznaku původního pohybového projevu. V tomto tvaru se setkáváme s elementy herectví i v rituálu současných církví.
3. Zajímavou okolností je koexistence tragického a komického prvku.

4. Prvky herectví v chování a projevech lidí.

a) Předstírání a zastírání

Člověk ve společnosti velmi rychle zjistí, že není vždy radno, aby dával najevo své vnitřní záměry, pohnutky a názory. Protože okolí se o našich myšlenkách a citech dovídá z našich projevů, které můžeme v různých situacích záměrně měnit, užívá tohoto poznatku k maskování svého nitra.
Tak už výchova nás učí určité bezprostřední projevy potlačovat. Rozmrzení nevítanou návštěvou nasazujeme laskavou tvář a zveme ji na šálek kávy. Hrajeme úlohu laskavých hostitelů, ačkoliv si myslíme své o tom, koho nám byl čert zase dlužen. Dobře vychovaný strávník nestáhne svou tvář do pitvorného šklebu, když spatří v polévce vlas nebo na salátě housenku. Někdy vedeni jistou ostražitostí potlačujeme i kladné city, stydíme se za projevy lásky, soucitu, mravního rozhořčení.
Člověka nevede k přetvářce jen společenská konvence: někdy jsou to motivy osobního prospěchu. Už dítě se naučí simulovat např. bolesti zubu, když má dělat úlohu. Jindy zase skutečné bolesti zubů dissimuluje, když mu hrozí zubní vrtačka. Přetvářka dospělých osob bývá komplikovanější: někteří např. hrají roli nadšených svazáků, aby se dostali na vysokou školu. Podřízený "obdivuje" svého "nadřízeného", aby nebyl opomenut, až se bude jednat o zvýšení platu.
K jistým hereckým výkonům člověka svádí také zájem o druhé pohlaví. Většinou se snaží předvádět v lepším světle. Jen muži se někdy předvádějí v horším světle, poněvadž vědí, že to ženám imponuje.

Značné úrovně dosahuje umění mimiky, gestiky i pohybů v koketérii. Ve všech těchto případech můžeme konstatovat nesoulad mezi tím, jaký člověk je a jakým se chce jevit. Jeho přirozené impulzy jsou brzděny a nahrazovány jinými, které slouží danému účelu.

b) Ilustrativní exprese a forsírování

Když člověk vypráví o záležitostech, které ho zajímají, nebo které se ho významně dotýkají, podléhá v různé míře tendenci, aby vyprávění rozšířil o mimicko-gestický projev. Nejčastěji tato tendence postihuje ruce. Gesta rukou ilustrují názorně obsah vyprávěného. Pravá ruka vylétne bezděčně vpřed a pra-ty bezděčně obklíčí pomyslný krk, když vypravěč rozčileně sděluje, že "..toho chlapa jednou chytím za chřtán..." Vyprávění náruživého fanouška kopané o posledním prohraném zápase bezděčně vzdaluje posluchače do bezpečné vzdálenosti.

Vyprávění lidí, kteří naprosto postrádají této mimické exprese, je suché, nezajímavé, všechna poutavost mizí v jejich bezvýrazné tváři, i kdyby vykládali, že na nich byl spáchán pokus o úkladnou vraždu.

Kolik živosti vkládá do svého projevu řečná žena, když vypráví o své hádce se sousedkou: ruce v bok, vypjatá hruď, vykročení vpřed, výhružný zákmih pravé paže vzad s dlaní obrácenou vpřed a s napjatými prsty, důvěrné naklonění dopředu, poťukání na čelo, zaťatá pěst, rozhozené ruce ... vypravěčka znovu p r o ž í v á svou rozepři, ilustruje a náležitě karikuje i svou společnici, vžívá se do ní.

Od této ilustrativní exprese na jejíž rozbor navazuje také B.BRECHT při své koncepci efektu Z, musíme odlišit f o r s í r o v á n í , neboli zesilování určitého výrazu. Člověk v tomto případě bezděčně zesiluje či úmyslně podtrhuje určité komponenty svého vyjádření. Mimika zde zpravidla podléhá určité selekci, výběru a stylizaci: přehání své výrazové prostředky. U některých dam lze přímo konstatovat předběžnou přípravu před zrcadlem, které napovědělo, jaké pózy a gesta či mimické variace působí zajímavě, půvabně a roztomile. Tím se tato varianta zase blíží přetvářce.

c) Patologické varianty

Sledujeme-li dissociaci projevu a vnitřní, přirozené zážitkové kontinuity, jako jedné ze stránek herectví, najdeme určité projevy tohoto druhu také na poli duševní patologie.

Teatralita hysteriků zpravidla spočívá ve vystupňování předstírání a zastírání, ilustrativní exprese a forsírování. Nepřináší tedy novou kvalitu, ale spíše patickou kvantitu forem předcházejících.

Zvláštní rozštěp prožívání a výrazu pozorujeme u skupiny schizofrenií. Schizofrenik zpravidla prožívá jiné pocitové dimense, nežli je vůbec schopen vy-

jádřit. Za maskovitou tváří se může skrývat úzkost, za zevním obrazem pláče apatie. I málo zkušený často rozpozná zvláštní dojem cizoty, kterým působí schizofrenní mimika, i když vyjadřuje různé afekty. Jindy zjišťujeme současně působící nesouladé mimické prvky: ústa se stereotypně usmívají, oči ztrnule a bezvýrazně hledí do prázda. Zvláštním mimickým projevem je grimasování a manýrování. Při grimasování se objevuje v obličeji určitý výraz: grimasa úsměvu, úšklebek, vytažení obočí naprosto beze vztahu k situaci a s tendencí k opakování. Někdy jde o projevy mimicky neobvyklé: intenzivní našpulení úst směrem k nosu, roztahování a stahování ústních koutků. Podobné bizarní grimasy zachytil na svých "charakterových hlavách" sochař F.X.Messerschmidt, který sám trpěl duševní chorobou.

Od grimasování je třeba odlišit tiky, které jsou vždy naprosto stejné a výrazově málo intenzívní (potrhávání ramenem, mrkání, poškubávání ústními koutky). Na další podrobnosti nebudeme zacházet.

Manýrování schizofreniků se týká gestiky a pohybů všeobecně: pacient chodí po chodbě ústavu, dělá přehnaně dlouhé kroky, při kterých se vždy předkloní a švihne rukama. Mívají bizarní ráz: podává ruku s loktem přitisknutým k žaludku a s dlaní otočenou vzhůru.

Někdy pozorujeme přímo "vytvoření role" u pacientů s bludy.

Tak nemocná, která uvěřila, že je sestrou Ježíše Krista, se začala chovat povzneseně, s kazatelským patosem a výrazem exaltace v obličeji. Pacient, chorobně přesvědčen o svém "knížecím" původu, začíná vystupovat aristokraticky a žádá oslovení "vévodo".

Při echomimii pacient napodobí výraz tváře protějšku, při echopraxii jeho pohyby.

Do kategorie patologické dissociace výrazu bychom mohli zahrnout některé tzv. "nutkavé jevy", které mají plynulý přechod k normě. Jedná se o určité nutkavé popudy, nastupující, tak říkajíc, proti všemu rozumu. Člověk pociťuje nutkání vykonat nějaký pohyb nebo ceremoniel, který je neúčelný. Při tom pociťuje zvláštní napětí, dokud nutkavým popudům nevyhoví.

Tak např. jít po obrubě chodníku a nesestoupit s ní, třikrát pokleknout před každým oltářem. Freud se domnívá nacházet obdobu mezi náboženským a nutkavým ceremonielem a vysvětluje obojí na společné bazi. Církevní obřady jsou stejné pro všechny, neurotické ceremonie jsou pro každého jiné - v obou případech jde o obranu proti pocitům viny.

Závěry:

1. Povšimli jsme si, že herectví je charakterizováno - mimo jiné - změnou

bezprostředních výrazových tendencí osobnosti. Abychom mohli podrobněji analyzovat herecký projev, všímáme si různých forem výskytu tohoto fenoménu.

2. Vedle komplexního výskytu především ve hře a kultu, nacházíme jej v elementárních stopách v normálních i patologických projevech chování lidí.
3. V normě pozorujeme disproporci výrazu a vnitřní popudové spojitosti v předstírání a zastírání (simulaci a dissimulaci), při ilustrativní expresi a forsírování.
4. V patologii: především v teatralitě hysteriků, mimické dissociaci schizofreniků, v grimasování a manýrování, při převzetí "paranoické role" (změna vystupování na podkladě bludu), při echopraxii a echomimii.
   Zvláštní oddíl tvoří tzv. pohybové nutkavé jevy.
5. Pozorované analogie naši otázku po psychologické podstatě herectví nezjednodušily. Naopak: dotkli jsme se v různých souvislostech nové problematiky: fantazie, napodobení, sugesce, symbolizace, sdílení atp., které se v různé míře v pozorovaných obdobách vyskytují. Musíme se tedy blíže zabývat procesy, které se mohou v herectví a obdobných projevech účastnit.

5. Napodobivost.

Sklon k napodobování je totiž lidem vrozen od dětství a právě tím se člověk liší od ostatních živočichů, že je nejdokonalejším napodobitelem a že své první zkušenosti získává napodobováním; také mají z reprodukcí všichni potěšení.

ARISTOTELES

K obrázku venkovské idyly patřívala tato drobná epizoda: přichází neznámý pán z města. Ihned má za sebou několik dětí, které se pro zábavu ostatních pitvoří po jeho pohybech, skryti za jeho zády.

K celkem oblíbeným vyražením studentů všech dob patří imitování profesorů. Studenti to provádějí se stejnou radostí a chutí, jako primitivové imitují zvířata. To není myšleno ani jako urážka studentů, ani jako urážka profesorů.

K proslulým číslům zábav některých přírodních národů patří např. imitace supů, peroucích se o kus masa.
V repertoiru Irokézů se objevila zábavná čísla, předvádějící za bouřlivého smíchu různé jim nepochopitelné záliby bělochů, jako např. brusalení. Zdánlivě nepochopitelná pantomima domorodců, kteří se za války setkali s jednou formou moderní civilizace, se objasnila jako nápodoba pohybů přistávajících výsadkářů.

Říká se, že některé zlozvyky jsou nakažlivé. Syn, ztotožňující se s otcem, napodobí jeho potřepání nohou. "Skupinový" tik, spočívající v přimhuřování oka u žáků stejné třídy se vysvětlil identifikací s oblíbeným učitelem. Hovoříme-li s člověkem, který např. zajímavým způsobem krčí nos, nebo se bezděčně ušklebuje, pocítíme nutkání "dělat to po něm", což je ovšem nespolečenské.

F.Brohm, Z.Brunecký, V.Holub hovoří - spolu s jinými - o "instinktu napodobivosti". Považují jej za jeden z šesti základních instinktů dětského věku. Instinktu napodobivosti odpovídá potřeba identifikace s dospělými, potřeba autority.

V procesu vývoje dítěte hraje značnou roli napodobování řeči. Podle M.Seemana je napodobování řeči akusticko-motorický a opticko-motorický podmíněný reflex. J.Hrbek vysvětluje vznik řeči takto:
"Dítě slyší slabiku, kterou samo nevyslovilo, vzruch proběhne vypracovaným okruhem, dítě opakuje." Stačí-li samo "proběhnutí vzruchu" k imitaci není jisté, ale lze to hypotheticky připustit. Každopádně je míra "instinktivní napodobivosti" nejasná. Nepodobivost není nijak jednoduchý pojem, jak by se snad zdálo.

Snaží-li se učeň napodobit mistra v práci s bruskou, jde o jiné motivy, nežli když dívky napodobují účesem, pohyby, oděvem obdivovanou filmovou hvězdu. Napodobuje-li student učitele ve výslovnosti angličtiny, jde o jinou záležitost, nežli při převzetí obratu, intonace a výrazů u členů chuligánské party. Některé výrazy a úsloví se šíří takřka společenskou infekcí, např.: "To se vr." "Nebuď troškař!" "To je žrádlo!" "Bezva." "No čestně, bábi!" V posledním případě jde většinou o identifikaci, snahu po laciné vtipnosti, ale také o nedostatek invence tam, kde se řeč hemží podobnými banalitami.

St.H.BRITT rozděluje imitaci takto:
a) podmíněně reflexní
b) imitaci po fázi pokusů a omylů
c) úmyslná imitace
Imitace netvoří specifikum herectví. Je pouhým nástrojem, složkou hereckého projevu právě tak, jako u jiných lidských činností. Vyšší stupeň imitace předpokládá:
1. pozorování
2. porozumění
3. výběr

Ani děti při úlohové hře nekopírují. Karikují, nebo naopak podtrhují důstojnost, identifikují se s pocitem převahy, nebo vědomí ideálu.

"Činí-li dva totéž, není to totéž."
Herectví je potud umění, pokud nepodléhá bezděčné, "podmíněně reflexní" imitaci: jinými slovy: pokud je tvůrčím projevem. Přesazení určitých odpozorovaných prvků projevů jiných lidí do role, je řízeno právě touto rolí.

Závěry:

1. Při imitaci všeobecně jde o různou úroveň motivace.
2. Motivace může být bezděčná, nevědomá a záměrná.
3. Při záměrné imitaci jde buď o identifikaci, touhu po ztotožnění, snahu "přivlastnit si cizí zážitky", nebo o formu specificky lidského učení, získávání dovedností.
4. Záměrná imitace předpokládá pozorování, výběr a porozumění.
5. Imitace v tomto případě není kopírování, ale tvůrčí akt.
6. Otázka instinktu napodobivosti je problematická. Spíše by se dala uvažovat o projevech napodobivosti jako složce různých instinktivních funkcí.

6. Hypnosugesce.

M.MARTERSTEIG se domnívá, že při hereckém převtělování jde o určitý případ autosugesce a hypnózy.

S u g e s c e je dosud značně nadužívaným pojmem. Popularita tohoto pojmu - při všech výhradách k nepřesnostem běžného vyjadřování - je odrazem skutečnosti, že při sugesci nejde o výjimečnou záležitost, ale o proces všedního dne.
Sugesce je odvozena z latinského "sub gero", doslova: podkládám, podsunuji. Musíme si tedy objasnit, c o je "podkládáno" p o d č í m . V duchu symboliky vyšší-nižší, nahoře-dole, která pronikla do představ o vrstvách psychiky, platí za "hořejší" funkce myšlení, rozumové, oblast "nadjá", "já" apod.
Při sugesci je tedy sugerendu něco podkládáno pod touto "vyšší" vrstvou, takže můžeme s B.STOKVISEM a M.PFLANZEM definovat: "Sugesce je afektivní ovlivnění psychosomatické celistvosti na podkladě ....afektivní resonance." "Sugesce je ovlinění myšlení, cítění, vůle nebo jednání jiného člověka obejitím rozumové složky osobnosti na podkladě základního lidského výkonu, který vede k afektivní resonanci."
Pro naše účely zatím postačí konstatování, že sugestivní ovlivnění je takové působení na člověka, které se vymyká kontrole myšlení či záměrnému kritickému hodnocení.

Při sugestivním vztahu se role rozdělují: sugerovaný ("sugerendus") přejímá působení sugerujícího ("sugestora").
Při detailnějším rozboru však můžeme zjistit, že také sugestor přejímá vlivy sugerenda a že jejich vzájemný poměr není jen jednostrannou aktivitou a pasivitou, ale že vyplývá z jejich vzájemného očekávání (B.STOKVIS, M.PFLANZ).

H y p n ó z a je pak zvláštním stavem zúženého vědomí, vyvolaného pomocí sugesce. Při průběhu hypnózy či speciálně zaměřené sugesce záleží do značné míry na představě sugerenda.
Mezi sugescí a autosugescí jsou plynulé přechody.
Pacientka, u které jsem neměl v úmyslu provádět hypnózu a kde, jak jsem se domníval, probíhal běžný psychoterapeutický rozbor, později sdělovala, že byla uspána a musela - i kdyby nechtěla - vše nahlas říkat, na co byla tázána. Dodatečně jsem zjistil, že ve stejné místnosti a na stejném vyšetřovacím lehátku jsem v té době prováděl u jiné pacientky hypnózu. Jejich vzájemné sdělování dojmů ovlivnilo představu a očekávání první pacientky, která se pak "cítila být uspána" a prodělávala určitou formu hypnózy na základě sugestivního ovlivnění spolupacientkou.

Sugesce nás ovšem nepostihuje jen ve vyhraněné formě psychoterapeutického či experimentálního vztahu sugestora a sugerenda; ale ve zprostředkované formě při působení reklamy, veřejného mínění, propagandy apod.
P.R.HOFSTÄTTER dává jako příklad "recept propagandistů":
"Čím více se to podaří rozvinout tísnivý a beznadějný stav nevědomosti tvých posluchačů, tím snáze budou přesvědčeni o tvých výlučných řešeních."

Podle Stokvise a Pflanze je také sokratovský dialog založen na podobném postupu: nejprve ukazuje omyly a konflikty - pak přináší řešení.
Zdá se, že vědomí nedostatku je účinným předpokladem sugesce.
"Sugestibilita je nedostatek naléhající na vyrovnání, orientující se na mezilidské vztahy; má tendenci přivádět vyrovnání cestou obejití rozumové stránky osobnosti." Sugesci nelze oceňovat jen negativně. Bylo by neúnosné, kdybychom všechny motivace a poznatky měli získávat jen racionální cestou: sugesce, či "sugestivní vliv" v mnohém usnadňuje naše chování a náš život. Sama o sobě není ani dobrá, ani zlá: záleží na podmínkách jejího působení.
Jestliže má v běžném lidském povědomí spíše negativní ráz, je celkem jednoznačně kladně hodnocena v umění: "sugestivní účin uměleckého díla".

Za charakteristiku hypnózy lze pokládat, že hypnotizovaný se chová, myslí, cítí a prožívá tak, jak se domnívá, že od něj očekává hypnotizér. "Hypnózu sice nelze ztotožňovat s herectvím; hypnotizovaný však přece jen hraje divadlo...
Část uspokojení, které pociťuje experimentátor, jestliže se jeho sugesce daří, vyzařuje na hypnotizovaného, který se s ním ztotožňuje." (Stokvis)

Psychoanalytici vidí v hypnóze funkci otcovskou (hypnotizér) a funkci dítěte (hypnotizovaný). Upozorňují, že hypnotizovaný často věří v neobyčejnou moc hypnotizéra podobně, jako děti v určitém stadiu věří na všemohoucnost svých rodičů. V jakém vztahu je sugesce a hypnóza k herectví?

Především musíme konstatovat, že ani sugesce, ani hypnóza netvoří podstatu herectví, poněvadž jsou přítomny v mnoha mezilidských procesech: je spíše na místě se tázat, zda existují takové formy mezilidských vztahů, které by byly zcela prosty sugestivního elementu.

Na sugestivní vztahy mezi hercem a divákem zatím nebudeme zachášet (psychologie diváka - viz příslušnou kapitolu).

Nakolik se může sugesce, resp. autosugesce podílet na vztahu herce k roli? Herec se vždy určitými částmi své osobnosti s rolí ztotožňuje: problém vžívání či záměrného nácviku od dob DIDEROTova "Hereckého paradoxu" neopustil jeviště.

Chybou některých úvah bývá, že nechápou tvoření role jako proces, v jehož různých fázích vystupují do popředí různé mechanismy. Neexistuje ani "ryze citový" ani "ryze racionální" herec. Určitá míra "vžívání" je při práci na roli nezbytná.

Herec, hrající předepsanou roli musí do určité míry "uvolnit vnitřní prostor" pro budoucí roli: je determinován (značnou měrou) textem. Je zde určitá a n a l o g i e vztahu sugestora (zastupovaného autorem či režisérem) a sugerenda (herec).

Herec přistupuje na rozdělení rolí: dramatik určuje rámec, směr, kterému se herec v tomto případě snaží vyhovět. Pocity a činy, hercovo jednání je takto podřízeno záměru role, které se dává do služeb. Tato primární potřeba hrát, navazující patrně na určitý zážitek nedostatku "jednoho života", s potřebou "přivlastnit si zážitky jiných lidí", nebývá rozumně motivována.

Na rozdíl od běžné sugesce si však herec u v ě d o m u j e areál této působnosti, zmocňuje se role. Můžeme tedy mluvit o elementech sugesce, nikoliv o sugesci v obvyklém slova smyslu. Vymkne-li se tato kontrola herci z rukou, dochází k jakési " p o s e d l o s t i r o l í ", kdy role pronikne jeho osobnost, strhne hranice sebekontroly, vymkne se z rozmezí jeviště: zde teprve můžeme hovořit o a u t o s u g e s c i, resp. a u t o h y p n ó z e, ztratí-li herec sebekontrolu, vědomí hranic mezi rolí na jevišti a rolí skutečnou, která se podobá vystupňovanému psychodramatickému "acting out".

Že herectví poskytuje k podobnému stavu příležitost, nelze popírat. Z této okolnosti však nelze činit pravidlo, ani odstrašující příklad, netrpí-li tím nakonec herec sám.

Závěry.

1. Podstatným znakem sugesce je mimorozumové ovlivnění lidské činnosti, působení obcházející kritické hodnocení, které by za jiných okolností bylo namístě.
2. Hypnóza je zvláštní stav zúženého vědomí, vyvolaný sugescí. Hypnotizovaný se snaží hrát roli podle svých představ o očekávání ze strany hypnotizéra.
3. Sugerendus a sugestor se ovlivňují vzájemně.
4. Sugestivní efekt je součástí velké oblasti běžných mezilidských vztahů.
5. Vhodnou půdou pro působení sugesce je vědomí určitého nedostatku.
6. Sugesci nelze hodnotit jen negativně: má svou pozitivní stránku v usnadnění životní orientace člověka. Všechny poznatky a motivy nemůžeme čerpat "rozumovou činností".
7. V herectví můžeme konstatovat elementy sugesce.
8. Herec přebírá roli určenou dramatikem či režisérem. Částečná identifikace s rolí probíhá v kontrolovaném areálu "divadelní roviny".
9. Dojde-li ke ztrátě této hranice (v nejrůznější intenzitě i extenzitě) získává role vládu nad hercem, místo opačného poměru.
10. "Posedlost rolí" stírající hranice osobnosti a kontrolované identifikace, je vlastně případem sugesce či hypnózy (autosugesce či autohypnózy).
11. Pro jednoduchost neprobíráme rozdíl mezi auto-sugescí a hetero-sugescí: přechody jsou plynulé a řídí spíše bezprostřední podněty (u autosugesce sugerend sám, u heterosugesce sugestor). Pro naše účely není tato přísná diferenciace nutná.

7. Sen, snění, fantazie a skutečnost.

Příteli, co je básnění?
Dávati pozor na snění!
Člověka nejhlubší pud a blud
může jen v snách být proniknut...

HANS SACHS

Sny jsou prožitkem a podtextem pocitu neskutečnosti, podobně jako umění.

F.NIETZSCHE

Kouzelný dětský svět je světem divů především proto, že je proniknut fantazií. Dítě dokáže v listech plovoucích po kaluži vidět moře s konvojem pirátských lodí, pár střepů na smetišti proměnit ve zřícenínu starého hradu. Podobně jako dítě proměňuje svět kolem, proměňuje také samo sebe: děvčátko se stává princeznou, kluk indiánem, rytířem nebo kosmonautem. Dítě se snaží přizpůsobit svým sněním: nejen si představuje, že je Robinsonem, ale snaží se jednat

"jako kdyby" byl Robinsonem. Ztvárňuje své sny do role. F.NIETZSCHE říká, že "...dramatický projev je vidět se před sebou změněna a nyní jednati tak, jakoby se opravdu událo převtělení do jiného těla, do jiné povahy."
Herec svůj "sen" nerealizuje jen v představách, ale v "tělesném vyjádření". Z této globální aktivizace, čerpá svou sílu také psychodrama. J.L.MORENO v něm vidí efektivní prostředek k možnosti prožití rolí, které člověku úzký rámec všední skutečnosti odpírá. K.S.STANISLAVSKIJ si rovněž všímá této okolnosti: "Lidé vždycky tíhnou k tomu, co jim není dáno, a herci hledají na jevišti to, co jim není dáno v životě." "...Nejvyšší radost herce ... konat cizí skutky jako své vlastní."
V divadle psaných rolí předchází hru fantazie dramatika, na kterou navazuje fantazie herce. Jaké místo zaujímá fantazie v duševním životě člověka? Jak souvisí fantazie, sen, umění a herectví? V čem tkví polarita poznání v ě d e c k é h o a u m ě l e c k é h o ?

Zabýváme-li se tématem fantazie, ocitáme se na širším poli, nežli je umění. V úvodních kapitolách jsme si ukázali, že člověk má schopnost nejkomplikovanějšího odrazu skutečnosti ze všech živočichů: vytváří si "vnitřní" svět, který mu pomáhá proniknout objektivní skutečnost, ale přináší zároveň nebezpečí, že se této bezprostřední skutečnosti může vzdálit. Věda i umění se svým způsobem vzdalují bezprostřední skutečnosti: zvíře žije v přítomnosti, člověk v budoucnosti a minulosti.

V j e m , jako bezprostřední odraz zevních podnětů slouží jako výchozí materiál vědě i umění. Každá z obou oblastí však tento materiál zpracovává svérázným způsobem. Věda je zaměřena především k práci s pojmy a vztahy, umění k práci s představami a obrazy.

P ř e d s t a v a vzniká jako obnovení vjemu, když jeho aktuální podněty zmizely. Mohu si vyvolat vzpomínku, obraz milované osoby, i když sedím právě u psacího stroje a pod oknem slyším motor automobilu a vysypávání uhlí.

K záměně představy a skutečnosti za bdělého stavu nedochází: představa pro mně znamená jiný stupeň reality nežli skutečnost, ve které se nacházím. Tento poměr se však může změnit ve snu, nebo v halucinatorním stavu.

Stejně tak mohu myslit na vzdálené věci, kombinovat rovnice, tvořit úsudky, které se zdaleka netýkají mého současného prostředí. Ve snu mohu pozorovat spontánní kombinace dílčích představ: procházím se v obchodním domě, který se podobá divadlu a restauraci, potkávám muže, který má postavu strýce, je oblečen v římskou togu a má obličej našeho vrátného. Kombinovat však mohu nejen představy, ale i pojmy. Určitý řád, který v pojmové či obrazné činnosti zachovám, nebo více méně uvolním, bude rozhodovat o tom, zda produkt této mé "práce" s pojmy či představami bude fantastický či spekulativní.

Pojem, který vystupuje s přibývající abstrakcí, odmyšlením smyslového charakteru představ, může rovněž zavádět k absurdnostem, jako představy "živých obrazů". Člověk si dokáže větší nesmysly pomyslit, nežli představit.
Snění, ke kterému dochází za dne, do jisté míry kontrolují a usměrňují. Zdá se, že snění a myšlení vystupuje za poněkud odlišných podmínek.
Obrazné představy se vynořují spíše v klidu, v jisté pohodě, myšlení se objevuje především za jistého napětí, kdy potřebuji řešit nějakou situaci, kterou nemohu vyřešit okamžitou činností. Představivost pracuje spíše pomaleji, plynule, myšlení mění obsahy rychleji, někdy skokem z jednoho tématu na druhé. Myšlenková řada má určitou tendenci k uzavřenosti. Uvolnění se dostavuje s řešením, či závěrem původního problému, řada obrazů může defilovat stále dál, je otevřená, pokud ji nepřeruším myšlením, které ve mně na příklad nějaká nepříjemná představa vyvolá, nebo nějakým jiným "zevním" způsobem. Vedle asociativních citů (v.t.), ve mně myšlení probouzí pocit napětí, kdežto představivost vyvolává spíše city a je city nesena.

Fantazie je v podstatě kombinační schopnost. GOETHE mluví při kombinaci pojmů o "exaktní fantazii".
Schopnost myšlení ovlivňuje i obraznost. Obrazné představy primitiva jsou jiné, nežli obrazné představy inteligentního člověka. Představivost či fantazie neznamená vzhledem k myšlení něco podřadnějšího.
Snění stejně jako umění, vytváří novou oblast citů a zážitků, které nejsou bezprostředně odvoditelné z přírody: umění tyto zážitky objektivuje, projikuje do činů či do předmětů: nesleduje touto proměnou cíle praktické, nebo poznání ve smyslu vědy, ale přenesení vlastních zážitků na jiné lidi a také - jakkoliv se to zdá paradoxní - na sebe sama (pozdější vnímání svého objektivovaného výtvoru).

"Pocity, které dříve sloužily biologickým účelům jsou v umění tak spojeny, že zprostředkují hluboký zážitek, který příroda sama o sobě nedává."
(K.LEONHARD)

Rozdílnou funkci slova ve vědě a v umění je možno demonstrovat v poezii. Báseň na nás nepůsobí argumentací, ale tím, že aktivuje kombinace představ, které obcházejí logické zpracování: evokují v nás city mimorozumovou cestou.
Zde se opět dotýkáme problému sugesce a sugestivnosti v umění.
Povšimněme si úryvku Apollinairových "Ocúnů":

.... To ocún kvete tam - má zbarvení tvých víček
Pod tvýma očima je tmavý půlměsíček
I ten je zbarvený jak ocúnový květ
I já z tvých očí spásám celý život jed...

Specifikum poezie neodhalíme nějakým racionálním ekvivalentem: básník si myslel

to a to. Báseň čerpá svou účinnost z okolnosti, že slova nemají jednoznačný význam: báseň stírá logické vymezení pojmů, ale obnovuje v nás různé konstelace, které s jednotlivými slovy mohou, ale nemusí souviset. Účin této básně si primárně logicky nedokazujeme. Báseň se spíše blíží volnému, snovému řazení představ:

barva ocúnu - zbarvení víček - oči - zbarvení kruhů pod očima - zbarvení ocúní - louka - dobytek - pastva - ocúny - jedovatost - ocúny - oči - jed - omamná moc jedu - léká a škodí - omamná moc pohledu - lásky - nebezpečí.

Básník o d h a l u j e o b r a z n o u g e n e z u s l o v a , v ě d e c j i a n u l u j e .

Účin básně ovšem nespočívá pouze v této okolnosti: působí také rytmem, rýmem, onou těžko kvantifikovatelnou směsí spojitosti a přerušení, libosti a asociativních pocitů, vázaných na opakování (rytmus, melodický motiv) a pocitů novosti (neobvyklé spojení).

Snění má tedy s uměním společnou obraznost, fantazii vzhledem k existující realitě, představuje odklon od bezprostředních zážitků, vytvoření svérázné skutečnosti, kde je člověk pánem bez ohledu na praxi, uvolnění od pout okamžiku.

Hovoříme-li o snění a umění jako o určitém odklonu od reality, neznamená to, že tento odklon musí vést člověka p r o t i r e a l i t ě , k neplodnému snění (existuje také neplodné filosofování). Člověk se od umění zase vrací ke skutečnosti, ale vrací se citově obohacen.

Herectví nemá ke snu a snění výlučnější vztah nežli jiné druhy umění.

Závěry.

1. Umění pracuje převážně s představami, věda převážně s pojmy. Představy zachovávají větší příbuznost se smyslovostí vjemů, pojmy se od ní vzdalují.
2. Pro vědu je charakteristická kombinace pojmů a logických vztahů, pro umění kombinace představ. Omezuje-li se působnost vědy převážně na city asociativní a novosti, evokuje umění city spojené s obraznými vzpomínkami, s tendencí k vytváření nové smyslové skutečnosti.
3. Značná část uměleckého efektu spočívá na procesech blízkých sugesci, tj. vyvolává city obejitím rozumové, uvědomělé kontrolní složky. To nevylučuje kombinaci "teoretického". Myslící a vzdělaný člověk má jinou fantazii, nežli primitiv. Primárním posláním umění není popularizace vědeckých myšlenek, ale citové uvolnění a obohacení člověka.
4. Citové zážitky, které přináší umění se mohou stát předmětem přemýšlení a vědy. Toto "intelektuální zpracování" však už není těžištěm efektu uměleckého zážitku.

5. Umělec při své tvorbě pracuje s vědeckými poznatky, zobrazuje i tento svět proniknutý vědeckým myšlením: vědecké poznání je mu však nutným prostředkem, nikoliv však cílem.
6. Bytostné sepětí umění a snění jako výrazu neuspokojení realitou (či lépe řečeno: okamžitou podobou prostředí) nemusí vést člověka k úniku od skutečnosti, k definitivní deserci do světa subjektivních projekcí, ale k intenzívnějšímu prožívání skutečnosti, zážitku tvůrčí síly, k možnosti měnit skutečnost podle svých představ, k společnému citovému sdílení radosti z krásy.
7. Herectví má k oblasti umění a snu stejný vztah, jako jiné oblasti umění.

8. Symbol a symbolizace.

Směr divadelního symbolismu, reprezentován M.MAETERLINCKEM, hledal "raison d´etre" divadla ve zprostředkování universálních symbolů: období jeho slávy v devadesátých letech minulého století brzy pohaslo.

J.GASSNER upozorňuje na paradox snahy najít vyjadřovací prostředky pro nevyjádřitelné. Divadlo se stalo tribunou mlhavých mystických znaků, kterým stačil dramatický dech nejvýše na krátké, jednoaktové hry. Obnovení symbolických koncepcí však přinesla psychoanalýza. Nešlo už o to, vyjadřovat nějakou mystickou symboliku, ale chápat spíše účin divadla a umění jako symbolů, které evokují své podvědomé souvislosti. Symbol se jevil zástupcem určitých pudových hnutí, která neprošla cenzurou a svou cestu do vědomí si našla v podobě symbolů. Symboly tedy reprezentovaly zakuklené pudy, prodírající se na jeviště vědomého života.

Už Freudův žák E.JONES pocítil nutnost se poněkud vyrovnat s celkem vágním pojetím svého učitele. Vymezuje symbol těmito znaky:

1. symbol nahrazuje jiný pojem nebo představu tak, že v původním pojmu obsažená představa je prostřednictvím symbolu oslabena
2. symbol může obsahovat primární element, protože má s tímto elementem něco společného
3. vyjádření se neděje abstraktem, ale konkrétními optickými nebo akustickými znaky
4. jejich užití odpovídá časným a primitivním stadiím lidského vývoje
5. symbol může být výrazem skrytého nebo zahaleného pojmu
6. jeho vznik následuje nejčastěji spontánně a nevědomě.

Symbol představuje ze dvou pojmů jen jeden, je to podmíněno ne tak zevní podobností, jako potlačujícím afektem.

Nezahrneme-li do popisné definice genetickou hypotézu, tj. vznik symbolu potlačením nežádoucího obsahu, obdržíme tuto definici:
jako symbolický můžeme označit takový projev, který vyjadřuje původní význam náhradním, názorným vyjádřením na podkladě spřízněného znaku. Všeobecný důvod vzniku symbolu není zcela jasný: zdá se však, že důvod proč lev je symbolem síly, srdce lásky a lebka se skříženými hnáty smrti, není v potlačení nežádoucího významu, ale jednoduše v převedení abstraktnější formy vyjádření v konkrétní, obraznou. Protože se tím stává náhradní označení mnohoznačným, je možné, že může být vědomě či nevědomě užito k "zastíracím účelům". Protože symbolické dešifrování nekonvenčních symbolů svádí ke značné libovůli, vyvolaly symbolické interpretace oprávněný odpor.

Ani v současnosti však pro některé interprety neztratila symbolika svou přitažlivost. Tak FOU DJI TSAI vidí v Zemanově "Baronu Prášilovi" vlastně symbolizovanou problematiku dvou typů nazírání: extroverta a introverta. Když extrovertovaný baron a introvertovaný Kosmonaut zjistí, že "... život na zemi je jen zkáza a morální bída, tím rychleji se vrátí na měsíc", který je útočištěm básníků, nešťastných a zamilovaných.

Že podobný způsob uvažování je na západě rozšířen, dokumentuje např. H.R. TEIRICH na Hesseho románu "Narzis und Goldmund".
"Narcis a Goldmund jsou v podstatě jedním člověkem... Ve smyslu Jungově je to úkol vyzrání, vědomě projít oběma stránkami života: extrovertovanou a introvertovanou."
K symbolickým interpretacím i tvůrčím záměrům zaujal v doslovu k "Majitelům klíčů" stanovisko M.KUNDERA:
"Fantastika moderního umění je protisymbolická a konkrétní. (Tak jako je, dejme tomu, fantastický, ale nesymbolický každý lidský sen, mínám sen, co se v noci spí)...Symbolismus a symbolistní postupy vznikají v pravém slova smyslu tam, kde onen první, bezprostřední význam (tj. sad nebo klíče), je potlačen ve prospěch druhého významu, kde slovo, představa, fakt, jsou degradovány na pouhý znak, zástupku, symbol něčeho druhého."

Také v řadách daseinsanalytiků vidíme, při jejich důrazu na platnost "hic et nunc", odmítání symboliky v lidských projevech, včetně "teoretického spekulativního balastu při výkladu snu." (M.BOSS)

Zdá se však, že při opuštění "symbolismu jako programu", neváhají filmaři ani divadelníci tu a tam použít symbolu jako vyjadřovací zkratky.
Proces symbolizace v psychickém životě existuje, i když ho nijak nemíníme přeceňovat. Řada badatelů zaznamenala spontánní symbolizaci ve stavu únavy a usínání. Tak M.SILBERER pozoruje sám na sobě, že když se ve stavu únavy pokouší na něco myslet, nabývají jeho myšlenky podobu obrazů.

Když jsem si při usínání uvědomoval, že se soustředím na zážitek usínání a nepřipustím do vědomí žádnou jinou myšlenku, objevil se mi ihned následující obraz: za uzavřenými dveřmi místnosti čeká netrpělivě nějaká postava na vpuštění. Nelze také přehlédnout množství poměrně přesvědčivých kazuistických studií a rozborů snů, které mluví pro hypotézu, že se ve snech mohou symboly objevit, i když nelze vykládat sny podle nějakých standardních šablon. Určité tušení, že jde ve snu o symboly, lze spatřovat i v lidových snářích, které se pokoušejí sny dešifrovat, třebas naprostá nepřiměřeným způsobem. Vzpomeňme na biblického Josefa-vykladače, věštícího faraonovi na podkladě snu "sedm let hubených a sedm let tučných".

Příklad snové symboliky:

projednává se otázka dalšího působení pracovnice v určité instituci. Dvě skupiny pracovníků se o ni přou, ona zatím žije v napětí, jak to dopadne. V té době se jí zdají opakovaně variace na toto téma: je na jevišti, před veřejností, má hrát nějakou roli, spoluherci se jí snaží odtáhnout z jeviště; jedni táhnou nalevo, druzí napravo, až ji roztrhnou.

Symbolická jednání lze spatřovat také v lidových pověrách a obyčejích: vynášení Mařeny či Smrtky za hranice katastru, aby se už nevrátila. Milenci si nemají darovat ostré předměty, aby si nepopíchali lásku. V případě, že od podobného obdarování nemohou upustit, mají se raději píchnout (jemně) skutečně, aby nebezpečí odvrátili.

Symboliku můžeme najít i v některých obratech řeči: světlo poznání, cesta vzhůru, ocitnout se na šikmé ploše atd.

I když nemusíme interpretovat píseň "Ke každému zámku je klíč" v duchu psychoanalytických symbolů, nelze popřít, že blízko symbolům stojí básnické metafory atd.

Jakou tedy může hrát roli symbolika v divadle?

Vzpomeňme, jak v období Protektorátu, nabývaly četné hry pro diváky symbolického významu: historie porobeného a osvobozeného národa se stávala symbolikou přítomnosti. Zde ovšem šlo o výjimečnou situaci strachu, stísněnosti, nesvobody, které si hledaly povzbuzení. Není tedy možné, že také herec i divák může nacházet v divadle symboliku svého osobního příběhu? Nelze to vyloučit. Zdá se však, že za normální situace a u zdravého člověka lze divadelní prožívání (a umělecké prožívání vůbec) s výjimkou záměrně použitého symbolického prvku vyložit i bez užití symbolické interpretace. Nebo by symbolisace nabyla tak obsáhlého významu, že by nám nic nevysvětlila.

Závěry.

1. Symbolika se může stát jedním z prostředků jevištní řeči, zdá se však

neúčelné vysvětlovat divadelní zážitek cestou účinku symbolu.

2. Symbolika, kterou chápeme především jako převedení obecnějšího do roviny názorného má konkrétní, obraznou řeč společnou s uměním.
3. Symbolický je takový projev, který vyjadřuje původní význam náhradním názorným vyjádřením na podkladě spřízněného znaku.
4. Proces symbolizace se objevuje spontánně při usínání, únavě, snu. Symboly můžeme najít také v kultu, spisech mystiků, v básních, pověrách a zvycích, při duševních nemocech a v některých obratech řeči.
5. Symbol se obrací na podvědomé souvislosti, které v okamžiku vnímání jsou uvědomovány částečně. Prvky symbolického"vnímání", či lépe: prožívání při divadelním zážitku nejsou zcela jasné a teoretická koncepce symbolu v těto souvislosti nepřináší podstatné obohacení.

9. Diskuse o pojmu herectví.

V minulých oddílech jsme se soustředili na analogie a projevy, které s herectvím vykazovaly určitou podobnost. Snažili jsme se stopovat elementy herectví v různých podobách:

v dětské hře, v kultu, ritu, v magickém jednání při pověrách, v předstírání a zastírání. Zabývali jsme se také úlohou různých funkcí a procesů, které se na těchto činnostech podílejí: napodobivost, sugesce a hypnóza, sen, snění, fantazie, symbol a symbolizace. Nerozebírali jsme blíže proces sdělování, protože je podrobněji rozveden v kapitole o instinktech.

Elementy herectví, které jsme zkoumali, projevují v různých souvislostech rozmanité funkce, můžeme je hodnotit a srovnávat z různých hledisek.

Můžeme zdůraznit tyto jednotlivé aspekty:

I. p o z n á v a c í : napodobení, imitace, výměna rolí je prostředkem úplnějšího a důslednějšího ovládnutí skutečnosti i po stránce motorické
II. v ý r a z o v ý : je prostředkem sebevyjádření, nástrojem sdílení a dorozumění, navazuje na prioritu mimiky a gesta před slovem
III. m a g i c k ý : je apelem na okolí, aby přijalo náš svět, naši osobnost: zaklíná bohy, lidi, chce je získat, upoutat a ovládnout
IV. t v ů r č í : vytváří novou skutečnost, rozšiřuje horizont prožívání, umožňuje prožít stavy a přivlastnit si pocity, které běžná realita odpírá: objektivuje sen, fantazii, opojení
V. r e l a x a č n í : uvolňující účin hravosti, vstup do světa hry, kde tragické může být vytvořeno a zase odvoláno
VI. r e p r o d u k č n í : potřeba zpřítomnit si, znovuprožít minulost, uchránit ji před pomíjejícností, zopakovat si libé zážitky (vítězství,

vylekání někoho, sexualitu), magicky oživit minulé, přesvědčit sám sebe, že minulost je zvládnuta.

Tyto funkce jsou zapojeny v primitivních formách herectví i psychodramatu. Čím se liší nynější herectví od elementárních forem? Jak je lze definovat? V jakém vztahu je k jiným uměním? Vždyť mnohé hořejší aspekty jsou součástí umění vůbec!

Herectví je složkou umění divadelního, které je kooperativní, komplexní, s rozsáhlou dělbou úkolů: dramatik, výtvarník, režisér, skupiny vzájemně jednajících herců apod.

Herectví je užívání hlasu, gesta, mimiky a pohybu k vyjádření uměleckého záměru. Kratčeji: herectví je uměním tělesné exprese. Tím není řečeno, že jeho jednotlivé složky se nemohou osamostatnit: hlasová v rozhlase a recitaci, mimická v pantomimě.

Závěry.

1. V elementech a příbuzných projevech herectví můžeme sledovat především tyto funkce: poznávací, výrazovou, magickou, tvůrčí, relaxační, reprodukční.
2. Některé z těchto funkcí jsou společné celé oblasti umění. V různých uměleckých odvětvích však jejich podíl vystupuje nestejně do popředí.
3. Herectví je nedílnou součástí umění divadelního, které je uměním kooperativním, komplexním, časově prostorovým a auditovně vizuálním.
4. Herectví je uměním tělesné exprese.

10. Proces herecké tvorby.

Abychom mohli lépe sledovat proces herecké tvorby, podívejme se nejdříve, pro srovnání, na problematiku herectví v psychodramatu, na herecké projevy lidí, kteří nejsou ani profesionálními herci, ani nevycházejí z metodiky ochotníků; nepřipravují svou roli. S určitým nárokem na pravděpodobnost můžeme říci, že v omezeném měřítku jsou hereckého projevu schopni všichni lidé, odpadnou-li předsudky, nebo prestižní a jiné obavy. Při psychodramatu má herec za úkol hrát především sebe sama, nebo osoby, které jsou k němu v blízkém vztahu. Nejsnazším úkolem je hrát sebe sama v nějaké skutečné situaci, na kterou si vzpomínáme: ani zde však nejde o věrnou reprodukci. Nebezpečí zkreslení je především tam, kde pociťujeme - ať už vědomou, nebo nevědomou - tendenci něco "retušovat". Je uměním psychodramatika tyto situace rozpoznat. Jsou-li přítomny obě strany, např. manžel a manželka, korigují své projevy navzájem. Snaha o věrnost zobrazení je do jisté míry odrazem důvěry k psychodramatickému teamu. Vžije-li se objekt psychodramatu do znázorňované situace, blíží se

pravdivému obrazu tím více, čím více se odpoutá od výchozí instrukce: není omezován psanou rolí, musí těžit sám ze sebe a zde snadno proniknou právě osobní motivy a postoje, reminiscence na skutečnou situaci. Někdy pozorujeme, že herci vadí, nemůže-li se vyjádřit do všech podrobností. V těchto případech je zpravidla "vžití do role" nedostatečné. Snaha o pregnanci v podružných faktech ukazuje ke svérázným rysům osobnosti.

Při výměně rolí (vymění si role s jiným členem teamu), také tehdy, hraje-li někoho jiného nežli sebe sama, můžeme už často ze hry rozpoznat vztah k zobrazované osobě. Nikdy nemůžeme "zahrát všechno". Při nejmenším stylizujeme alespoň v tom, že něco vybíráme: a to "co" vybíráme, mluví za nás. Vedle toho bývají některé projevy zobrazované osoby zdůrazněny nebo potlačeny. I psychodramatický herec tedy s t y l i z u j e roli. Motivy této stylizace však nejsou uvědomělé, nebo umělecké, ale bezděčné, často nevědomě determinované, nebo ovlivněné sdělovací funkcí "zde a nyní".

Psychodramatický herec začíná s rámcovým náčrtem situace: pak si zpravidla vybaví počátek znázorňované situace a další hra se rozvíjí jednak na podkladě asociací představ a m o t o r i k y , jednak v závislosti od podnětů spoluherců, alter ego, ředitele. Propracování se omezuje na "vrácení scény", "opakování", kde usilujeme buď o větší věrnost, vžití, nebo variace stejného tématu.

Psychodramatická improvizace je tedy závislá buď na napodobení sebe sama v minulosti, na napodobení jiných osob, nebo na rozvinutí motoricko-verbálních asociací, má-li herec za úkol hrát fiktivní situaci, či sama sebe v budoucnosti a tak podobně.

Fáze práce na roli je zkrácena na minimum, nebo prakticky odpadá, herecká tvorba začíná a končí s psychodramatickým sezením. Výkon psychodramatického herce není určen uměleckým hledištěm, spokojujeme se takovým vyjádřením, které vyhovuje našim výchovným či léčebným záměrům. Na plasticitě hereckého výrazu se i zde může projevit mimicko-gestické nadání uměleckým účinkem. Psychodramatikovi je však i ev. umělecký záměr pouhým prostředkem. Divadelní herec má situaci podstatně odlišnou: jeho projev je determinován rolí, jeho hra je podřízena požadavkům umění.

Vlastní herecké tvorbě nutně předchází z í s k á v á n í zkušeností. Herec musí být nadán pozorovacím talentem a psychologickým smyslem: psychologický smysl je zvláštní citlivost k jiným lidem, kterou studium psychologie může prohloubit, ale nikoliv nahradit. Hercova pozornost se týká především srovnání projevů různých lidí ve shodných situacích, a sebe sama v podobných podmínkách. Fantazie je pak nástrojem kombinace jednotlivých znaků mimicko-gestic-

kého ev. verbálního projevu, zdůrazněním a potlačením příslušných složek v závislosti na roli.

P ř i d ě l e n í m r o l e začíná hlavní proces herecké tvorby. Různé školy vypracovaly své systémy, které mají proces herecké tvorby usnadňovat: epická koncepce B.BRECHTA, směřuje k uplatnění "efektu Z", MEJERCHOLDOVA "biomechanika", STANISLAVSKÉHO "koncentrační systém" vedoucí k vytvoření "kruhu veřejné samoty" atd. Nebudeme zabíhat do detailů, které jsou předmětem samostatné disciplíny "herecké tvorby". Užití určitého systému záleží do značné míry na osobnosti učitele i na osobnosti herce, na celkovém pojetí divadla. "Stanislavskij o tom napsal tři knihy. Není pochyby, že velice moudré a informované. Ale byla by chyba, kdyby se z tohoto dělala jediná cesta k herectví. Neexistuje jediná cesta k ničemu." (J.WERICH)

V oddílu věnovanému psychologii skupiny jsme poukázali na důležitost "skupinového ovzduší" v působení na každého jejího člena. Skupinové ovzduší je neméně závažné tam, kde jde o umění kolektivní a kooperativní, jako je umění herecké. Tvůrčí kolektiv o vysoké kohezi, spojený se zájmem o divadlo, je stimulátorem umělecké práce, skupina plná antagonismů a rozporů neurotizuje a oslabuje elán, snižuje práceschopnost: tyto závěry, ke kterým se Stanislavskij opakovaně vrací, jsou všeobecně platné: nejen pro kolektiv herců. Vzájemná souhra nezačíná až na jevišti, ale už ve skupině divadelních pracovníků.

P ř i j e t í r o l e je přijetím úlohy ve vztahu k jiným úlohám a k záměru dramatu. Herec se přibližuje nárokům role, jeho největším radostiučiněním je vyhovět jejím požadavkům (srv. sugerent a sugerendus). Vlastní osobnost ustupuje osobnosti dramatické: herectví je uměním jevištní charakteristiky osobnosti hry.

Čím méně jednoznačně je osoba - role ("persona") určena dramatikem a vyžadována režisérem, tím větší projekční pole skýtá. Čím je osobnost herce rozvinutější (sjednocující vlastnosti více typů), tím je bohatší rejstřík jeho výrazových potencí; tím snáze zvládá různorodé pole.

Zdá se, že v mnohých případech lze osobnost rozvinout, "rozšířit", jak naznačuje Jungova myšlenka o zrání osobnosti, jako zvládnutí extrovertované i introvertované stránky života.

Herec, který přijal roli, je nyní ve dvojím zásadním silovém poli:
1. podřízení autoritě role
2. uplatnění své vlastní osobnosti (srv. pozitivní agresivitu).

Obě složky nerozlučně souvisí. Uspokojení herce nelze vysvětlovat jen z první tendence (submise) ale i z prožívání vlastní dovednosti, z uspokojení, které přináší vědomí dobře vykonané práce, vědomí vlastní šikovnosti.

Může-li v extrémních případech vést první složka k méněcennosti, přeceňují k zážitku méněcennosti vůči autoritě, může druhá složka souviset s narcismem, sebezálibou, sebeobdivem: obě tendence jsou nezdravé a umění nepřátelské. Při tvorbě role se podílejí rozum i cit: pověstný Diderotův "herecký paradox" snad obě funkce přeceňuje v jejich samostatnosti. Plná distance od role, ani naprostá identifikace s rolí není možná. V prvním případě by herec připomínal kybernatický automat, ve druhém případě paranoika. Tvorba není procesem jednorázovým, ale časovým: o tom, kdy která složka vystupuje do popředí, v jakém poměru a na jak dlouho, rozhoduje konkrétní situace a herecký typ.

JAMES-LANGEova teorie a SEČENOVOVY poznatky o souvislosti pohybu s emocionalitou, i zkušenosti psychodramatiků upozorňují na tento vztah: určité výrazové pohyby usnadňují určité emocionální stavy - určité emocionální stavy jsou naopak doprovázeny určitými pohyby. Stane-li se určitý pohyb mechanickým, "naučeným", umožňuje našemu vědomí, aby se mohlo zabývat jinou činností. Nemyslíme na zapínání knoflíku. Jestli se však naše vědomí skouzne k jiným, s tímto úkolem nesouvisejícím vzrušujícím myšlenkám, může se narušit i tento mechanismus. Živým svědectvím jsou nedopnuté knoflíky na nejrůznějších částech oděvu roztržitých profesorů.

Nemá-li se herecký projev stát opakovanou šablonou, vyžaduje vždy určité "přeladění", určitou pozornost.

Sebekontrola či mechaničnost, také stupeň identifikace se od okamžiku k okamžiku, od představení k představení mění.

"Někdy mi to jde samo. Když se dostanu do takového divného stavu, jako bych vystoupil sám ze sebe a poslouchal sebe. Dělám to citem a koriguji to velmi přísně intelektem. Každá podstata dobrého herectví je spoluprací tohoto citu, nedefinovatelného, s elektronkovým mozkem, který musí dělat technologickou práci, spojenou s produkcí citu." (J.WERICH)

Závěry.

1. Začíná-li herecká tvorba převzetím role, vyplývají předpoklady pro ni z přípravy, která začíná dávno před tím.
2. Herec shromažďuje "látku" k rolím celou svou předcházející zkušeností.
3. Domníváme se, že tato zkušenost je, spolu s přizpůsobivým pohybovým výrazovým talentem, podmíněna schopností "psychologického citu", pozorností k sobě (introspekcí) i pozorností k projevům jiných lidí, ve schopnosti psychologického postřehu, správného výběru a paměti.
4. Práce na roli je ovlivňována prostředím skupiny tvůrčího kolektivu.
5. Přijetí role staví herce mezi tendenci k sebevyjádření a k podřízení roli.
6. Míra distance od role, identifikace s rolí, podíl myšlení a vcítění je pro-

měnlivý. Herecká tvorba se odehrává v čase, během kterého vystupují do popředí jednou ty, jindy jiné složky.

7. Herectví je uměním jevištní charakteristiky osobnosti a mezilidských vztahů.

11. Typy hereckých osobností.

Tak jako můžeme v herectví sledovat uplatnění různých funkcí, jako můžeme hodnotit z různých úhlů (viz odd.9), tak bychom mohli nacházet různé motivace, které přivádějí člověka k potřebě hrát, být hercem. Zde se setkáváme s dosud nejasnou otázkou vzniku a vývoje umělecké osobnosti. Nemůžeme-li dát jednoznačnou odpověď na otázku po dynamickém vývoji, platném pro každého herce, můžeme se zamyslet nad otázkami herecké typologie v souvislosti s psychologickou typologií všeobecně (v.t.).

Kretschmerova typologie se svým pokusem o subtilní vymezení vlastností cyklothymního a schizothymního okruhu, stejně jako obecnější a dynamičtější typologie Jungova, nám pouze umožňují závěr, že extrémní varianty obou typů jsou pro herectví nevhodné. Zdá se, že úspěšní umělci patří především k typu smíšenému, při čemž by vyhraněný tragický talent měl převahu rysů schizothymie, realistické a komické zaměření převahu cyklothymie. V každém případě je podobné dělení hereckých typů úzké.

Nietzschovo dělení uměleckého živlu apollinského a dionýsovského ("Zrození tragédie") ukazuje sice dvě zajímavé polohy uměleckého projevu ("snění" a "opojení"), ale neposkytuje vhodné východisko k umělecké typologii ani všeobecně, ani pro herectví. Oba póly se mohou prolínat a současně neobsáhnout celou škálu herectví, kde se podílí mnohem více faktorů.
Stanovisko E.JAENSCHE o vhodnosti typu S (v obou jeho formách) se pro účely herectví zdá podnětné.

O vypracování herecké typologie se v poslední době pokusil také K.LEONHARD. Domnívá se, že jsou v podstatě rozhodující dva typy herců: ti, kteří jsou schopni hrát především sebe samy a ti, kteří mají schopnost v různé míře převzít rozličné role.

Herci, kteří nemají určité hysterické vlastnosti, mohou hrát pouze role, které odpovídají jejich vlastní postavě. Jedině v těchto rolích působí přesvědčivě. Nepotřebují v tomto případě nic potlačovat, ale mohou zůstat sami sebou.
LEONHARD se snaží tuto variantu dokumentovat na mnichovském komikovi K.Valentinovi, který byl anankastickou osobností (v.t.). Herci prý jsou často citliví a vášniví a často upadají do afektu, kdy jej jiní pouze "hrají". Tento

paradox objasňuje tím, že hrané afekty se snadno zmocní vědomí a rychle zapudí vše, co nepatří k roli: tak snadno probouzejí v divákovi spoluprožívání apelem na příslušné instinkty.

Určité typologické rozdělení přináší rozlišení jednotlivých hereckých oborů. Hlubší psychologické souvislosti a jejich ověření na větším počtu herců zatím nemáme k dispozici.

M.RUTTE ve své psychologické studii "O umění hereckém", uvádí několik typologických systémů vypracovaných divadelními odborníky i psychology, přece však na závěr kapitoly poznamenává, že aplikace typologických systémů na herce je obtížná: k různým obtížím musí dojít vždycky, když se nějaká soustava "pokouší třídit ideálním schématem bohatou a nevyčerpatelnou lidskou přírodu". Domnívá se, že orientační studium typů se musí opírat o dynamický rozbor jednotlivých osobností herců ve vztahu k jejich konkrétní umělecké tvorbě: k prognóze talentu, uplatnění a ev. překonání obtíží je pro praxi nejdůležitější právě poznání herce jako individua s ohledem na obecné vztahy mezi jednotlivými funkcemi, postoji či "stránkami osobnosti".

Závěry.

1. Konfrontace herectví s různými psychologickými typy nás přivádí k závěru, že optimální herecký typ je smíšený.
2. Převaha určitého okruhu může mít vztah ke specifičnosti hereckých oborů.
3. Jako východiska lze užít nejrůznějších typologií, mají však především orientační význam.
4. Pro požadavky herecké praxe je patrně nejzávažnější především dynamické studium konkrétní osobnosti.

S O U H R N : PSYCHOLOGIE HERECTVÍ

Předpokladem psychologického studia herectví je také srovnání a konfrontace příbuzných projevů. Elementy herectví nacházíme především v dětské hře, v kultu, ritu, v magickém jednání a v různých projevech běžného mezilidského stylu, jako je předstírání, zastírání, přehánění a oslabování různých projevů, při motorickém znázorňování jako doprovodu vyprávění. V souvislosti s tím vystupují do popředí různé psychologické procesy jako napodobivost, sugesce, sněni, symbolizace. Tyto elementy herectví mohou podle situačního kontextu plnit různé funkce: poznávací, výrazovou, magickou, tvůrčí, relaxační, reprodukční.

a dorozumívací či sdělovací. Některé z těchto funkcí jsou společné celé oblasti umění. Specifikum herectví spočívá v užití gesta, mimiky, pohybu, hlasu k vyjádření uměleckého záměru. Herectví je uměním tělesné exprese. Je složkou umění divadelního, které je kooperativní, komplexní, s rozsáhlou dělbou úkolů. Je uměním sugestivně vizuálním a časoprostorovým. Vlastní herecké práci - tvorbě role - předchází fáze sbírání zkušeností, která je dána pozorností k sobě i k okolí, citem pro psychologické souvislosti a odpovídající paměti. Při práci na roli nastupuje tvůrčí fantazie a její tělesné ztvárnění. Podíl myšlení a vcítění, sebekontroly a identifikace je proměnlivý a individuálně odlišný. Ideálním typem je typ smíšený, nevhodné pro herectví jsou extrémní varianty. Na podkladě typologií můžeme snáze formulovat typologické varianty, které jsou pro herectví nevhodné, nežli vyčlenit nějaký universální vhodný typ.

V rámci uplatnění uvnitř herecké profese je třeba především zkoumání jednotlivých osobností herců.

21996 Z13

X.

P S Y C H O L O G I E D I V Á K A

1. Skupinová charakteristika.

Přes různé moderní pokusy o "aktivizaci diváka", zůstává základní charakteristikou jeho funkce p ř i h l í ž e n í divadlu. Tato funkce vystupuje do popředí především u diváka filmového a také u diváka televizního.
Diváci představují početnou skupinu lidí, která se sešla, aby sledovala film či divadlo.

Prostorové uspořádání není dáno orientací "face to face" diváků k sobě navzájem, ale vzhledem k hercům, a "ramenem proti rameni" vzhledem ke spoludivákům. Kontakt mezi členy skupiny se realizuje teprve reakcí na předváděný děj. Diváci se vzájemně nemusejí znát, během představení nevyvíjejí vzájemnou interakci, po představení se zase rozcházejí, skupinová koheze (která je vlastně dána jen sdílením vymezeného prostoru) trvá jen tak dlouho, jak dlouho trvá divadlo či film.

Srovnejme nyní divadelní publikum s následující stupnicí utváření skupin podle B.STOKVISE a M.PFLANZE:

1. množství lidí (lidé čekající na vlak)
2. masa (vzájemně indukovaná netrpělivost, když má vlak zpoždění)
3. skupina (cestující, kteří se vzájemně domluví, jsou aktivní a jdou urgovat k přednostovi stanice)
4. společnost (usednou do restaurace, kde společně tráví zbývající čas)
5. sdružení (rozhodnou se, že budou každoročně se scházet)
6. spolek (dohodnou se na předpisech, které budou dodržovat).

Diváci nemusejí nijak překročit stadium "masy", aby byli pokládáni za diváky. Zevním uspořádáním tedy publikum představuje skupinu, která se blíží davu. Od davu se však také liší: tendence ke společné akci je omezena: každý má své vyhrazené místo, které nesmí svévolně opouštět, účastníci se podrobují určitým předpisům (nesmějí rušit ostatní, nemohou libovolně navazovat kontakty a měnit prostorové vzdálenosti).

Závěry:

1. Diváci představují svéráznou skupinu lidí, která je dočasně shromážděna ve

stejném prostoru, na podkladě společného, přesně vymezeného zájmu: shlédnout představení.

2. Skupina je sjednocena vzhledem k představení, jehož průběh určuje vzájemnou afektivní resonanci i trvání této skupiny, jejíž členové jsou anonymní a nenavazují bližší sociální kontakty.

3. Prostorové uspořádání a tělesná poloha (sezení) vytvářejí předpoklady pro vznik davových či masových psychických reakcí, které jsou zároveň regulovány a potlačeny.

2. Skupinová aktivita diváků.

Bližší sociální kontakty diváků divadla, televize a filmu jsou odlišné. Divadlo představuje širší společenskou záležitost. Lidé chodí do divadla ve večerním oblečení, v přestávkách se setkávají známí, vyměňují si názory, vzájemně se seznamují. Tyto okolnosti však vyplývají spíše z technické stránky, která se spojila s určitou konvencí a nesouvisí nutně s podstatou diváctví.

V užším kontaktu během vlastního představení se nacházejí pouze skupiny přátel, známých, manželů, kolegů, milenců, kteří se na ně společně vypravili. Ani zde není považováno za slušné, vyměňují-li si rušivě své názory, nebo projevy sympatií. Dá se říci, že tendence diváka je chovat se tak, jako by ostatní diváky nepozoroval: nejde ovšem jen o tendenci primární, spojenou s "ponořením se" do děje, ale také o tendenci společensky vynucenou. I v rodinné skupině, která se sesedne kolem televizoru se stává vzájemný kontakt řidším, pozornost je zaměřena jiným směrem, nežli na sociální interakci mezi diváky.

Odmyslíme-li si tedy tyto netypické formy kontaktu, můžeme teprve přejít k projevům, které jsou pro skupinovou mentalitu diváka charakteristické. Abychom mohli odlišit aktivitu, která je adresována herci, jako reálnému člověku, povšimněme si diváka filmového. Každý účastník skupiny citlivě registruje "skupinové ovzduší" a také mu do značné míry podléhá: jde o jevy skupinové indukce či sugesce, které jsou někdy příčinou posílení vlastních citových zážitků či projevů, jindy je přímo vyvolávají. V nudných místech filmu se často lavinovitě šíří pokašlávání a posedávání na židlích. Od toho musíme odlišit vyhledání pohodlnější pozice před blížící se scénou, kterou chce divák "vychutnat". Pak zavládne nehybnost, napjaté ticho, kdy skupina jako očarována vyčkává dalších událostí. Pokles napětí při rozřešení situace vyvolává hromadný oddech. Zábavné situace vedou k oživení, komické k výbuchu smíchu. F.E. LANGE (která v podstatě ztotožňuje publikum s davem) mluví o "crowd laughter", tedy o smíchu "davu" či "množství". Autorka sledovala reakci smíchu diváků

a chování publika při opakování stejné komedie, srovnávala délku smíchu po určitých komických situacích. I při měnícím se publiku se smích vázal na stejné epizody a délka smíchu nepřesahovala rozdíl 1 vteřiny.

Smích je nakažlivý. Člověk se nesměje jen tomu co vidí na scéně, ale směje se také proto, že se smějí ostatní. Někdy se divák natolik zalyká smíchem, že ze sebe ani nedovede vypravit otázku, čemu se to vlastně směje. Uniformita chování diváků se v případě pozorování F.E.LANGE dá vysvětlit poměrně rovnocenným okruhem návštěvníků divadla, kde pak vzhledem k jednotlivým divákům platí určitý vztah k statistické nivelizaci. J.GLUCKSMAN referuje o rozdílech v chování odlišných skupin: "Dělal jsem průzkum také po oblastních divadlech ... mám záznamy ze všech konců republiky... Zkoumali jsme reakci diváků v pražském divadle. Rozbory jsou tak různé, že kdybychom se měli řídit podle toho, jak si to diváci představují, tak bychom vůbec nehráli." V našich podmínkách dosud chybí rozbor skupin diváků s ohledem na bližší diferenciaci podle povolání, vzdělání, zájmu, pohlaví, určení reakcí ve vybraných skupinách podle věku, různého vzájemného poměru sociálních okruhů v dané skupině diváků, reagujících na představení.

Závěry.

1. Užší skupinový kontakt lidí předem seznámených netvoří podstatu skupinové interakce diváků.
2. Vlastní interakce diváků vyplývá ze spontánních reakcí na představení, uskutečňuje se vzájemnou afektivní resonancí, která je v podstatě fenomenem skupinové sugesce.
3. Chování jedince přihlížejícího představení v početné skupině se liší od situace, která by vznikla, kdyby představení přihlížel o samotě.
   (Z tohoto poznatku vychází m.j. V.J.MEJERCHOLD, když žádá divadlo "s celými desetitisíci").

3. Vztah skupiny diváků k ději.

K.LEONHARD upozorňuje, že pasivita publika, která zabraňuje divákům v aktivním zásahu do děje, je uměle vytvořenou situací: divák prožívá popudy k činnosti, které musí tlumit.

Skupina footbalového či sportovního publika nám tuto tendenci dokumentuje. Poměrně neorganizované shromáždění diváků, přibližuje na sportovním stadionu strukturu skupiny davu: proto se někdy stává, že publikum projeví i činy agresivitu vůči hráčům i rozhodčím, že se formují vzájemně znepřátelené skupiny

s agresivními tendencemi. U primitivního či dětského publika - v našich podmínkách - a u živějších - jižních letor - pozorujeme zřetelně tuto primární tendenci vmísit se do děje. Publikum varuje ohroženou hrdinku před hrozícím nebezpečím, spílá intrikánovi, děti volají na Kašpárka, kde má jít hledat princeznu.

Ve starém Řecku zřejmě tvořil určitý přechod mezi divadlem a herci chorus, který v zastoupení diváka zasahoval do děje. V Sofoklových "Slídičích" se Silenos obrací do publika se žádostí o radu. V kultických hrách a mystériích se nejširší publikum zapojuje dílčími úkony do dramatu (vykonávání různých ceremonií).

Ve středověkém divadle církevním rovněž nenacházíme přehradu mezi jevištěm a hledištěm: divák se účastní zpěvem písní, odpovídá určitými verši.

Moderní divadlo se snaží odstranit iluzionistický předpoklad přehrady jeviště a hlediště amfiteatrálním uspořádáním, přenesením děje do publika, nástupy z hlediště atd. Přerušováním demarkační linie rampy jsou také tradiční "repliky k divákům". Možnosti této aktivace však nejsou neomezené a rychle se vyčerpávají.

Epické divadlo (B.BRECHT) se snaží řešit účast diváka podněcováním k přemýšlení, V.M.MEJERCHOLD poznamenává, že "... jednou ze základních funkcí divadelního umění je podněcovat divákovo myšlení". Pověstný Brechtův "efekt Z" má poskytnout diváku svobodu místo citového očarování. Zde se však už dostáváme daleko od divákova impulzu "zasáhnout do hry". Jde zde však o určitý druh sublimace původní motorické aktivity v aktivitu intelektuální.
Znemožnění identifikace vede k přeložení činnosti do myšlení a tím také zbavuje podnětu k motorické aktivitě.

Závěry.

1. Úměrně se sníženou sebekontrolou, vžitím do děje a nezvládnutím motorických impulzů se projevuje biologicky primární tendence k zásahu do hry.
2. Porušení reálné a divadelní roviny můžeme pozorovat u dětí, primitivů a motoricky netlumených letor.
3. V moderním divadle se objevují snahy aktivace diváka apelem na myšlení jako ekvivalentu jednání i rozrušování demarkační linie mezi hledištěm a jevištěm. Tyto snahy obsahují psychologicky nestejné motivy.
   (Hraji-li jako divák v Kohoutově "Takové lásce" soudní publikum, je-li část dramatickeho děje přesazena do jedné z lóží, jsem vybízen k hlubší identifikaci s dějem. Odhalují-li se přede mnou divadelní techniky, přestavují-li se kulisy před mýma očima, jsem upozorňován na divadelní realitu proti iluzivní realitě jevištní.)

4. Interakce hlediště a jeviště během představení.

Divadlo má proti televizi a filmu jednu nenahraditelnou přednost: přímá afektivní resonance se neodehrává jen mezi skupinou herců a diváků. Podněty z hlediště vnímá herec a publikum ví, že je vnímá. K podobné afektivní resonanci dochází na koncertech improvizované jazzové hudby. Hudebník je spoluprožíváním posluchačů stimulován k vyššímu výkonu, což vyplývá ze sdělovacího instinktu (v.t.). K adresnému kontaktu mezi publikem a hercem dochází při potlesku. Tato konvenční dorozumívací forma hraje pro herce důležitou úlohu: dobře rozezná potlesk ze zdvořilosti, nadšenou vděčnost nebo chladně odmítavé zatleskání. Zasahuje-li divák do hry poznámkami, nebo různými projevy nelibosti, prožívá herec pocit trapnosti: nemá publikum v moci.

Ve vztahu herců a diváků nacházíme podobné rozdělení rolí jako ve vztahu sugestora a sugerenda. Herec je spokojen, když jeho výkon je sugestivní a podrobí diváka svému záměru, když publikum ovládne. Tato emocionální korespondence dochází svého uplatnění především při jevištní improvizaci. Jak účinnou afektivní resonanci dovede na příklad vyvolat J.Werich, nebo improvizační výstupy v dnešních oblíbených divadlech malých forem. Sugestivní podrobivost diváků někdy dostupuje té míry, že diváci naprosto nekriticky podlehnou dřívějším šablonám i při výstupech slabší úrovně. To však patří už do jiného oddílu.

Závěry.

1. Mezi hercem a hledištěm dochází k afektivní resonanci, vyplývající z onoho vědomí "zde a nyní", kterých dociluje pouze divadlo, ale nikoliv film a televize.
2. Působení je vzájemné: ani publikum zde není vzhledem k herci zcela pasivní a herec výlučně aktivní.
3. Herec citlivě registruje odezvu diváka a "skupinová atmosféra" ovlivňuje jeho výkon.

5. Průběh divákova zážitku.

Divák usedá na své místo a očekává začátek představení. Zaujímá pohodlnou polohu, aby nepříjemné, nebo prostě jakékoliv svalové vjemy nerušily jeho pozornost, která se napříště cele zaměří k jevišti, nebo k promítací ploše. Ví, že se před ním bude rozvíjet děj, který je postaven mimo běžnou realitu a do nějž nebude zasahovat. Jeho postoj se však liší od postoje pozorovatele, který usedl na mez, aby pozoroval letní pohodu, nebo brigádníky na poli.

Ví, že se před ním bude rozvíjet příběh, od kterého očekává, že jím bude zaujat a souhlasí s tím, aby zaujat byl, otevírá se příštímu zážitku.

Budeme se především zabývat divákem filmovým a divákem našeho prostředí a doby. Divák souhlasí se svou rolí převážně pasivního příjemce představení.

Člověk, který pokud možno, nehybně sedí, nezabývá se žádnou svalovou prací nebo přemýšlením, je v podstatě člověkem, který sní - uzavře-li se zevním dojmům - nebo člověkem pohotovým přijímat sugesci: k tomu přispívá mlčení, nehybnost, tma. Za těchto okolností také snáze mizí prožívání zevní reality a rozlišování mezi představou a skutečností. Sní-li člověk sám pro sebe, usměrňuje do jisté míry tok představ - naprosto pasivní jsme ke svým představám jen ve snu.

Pasivita filmového diváka se bude podobat pasivitě snícího člověka: jeho vědomí ovšem bude širší, nežli vědomí člověka ve snu: film se bude držet logiky bdělého života, bude apelovat i na pozorumění situací, které je ve snu vyřazeno. Proti běžnému stavu však bude vědomí zúženo na obsah světel a stínů na plátně. Zůstane-li při tom divák kritický, bude-li si celou dobu uchovávat distanci, filmu se nepodařilo jeho sugestivní kouzlo: nezaujal.

F.NIETZSCHE upozorňuje na jednu stránku divadelního zážitku:
"Individuum zmizelo, byvši pohlceno citi bytostí. Tento úkaz se šíří jako nákaza: celé množství se cítí takto očarováno."
Divák se raduje, prožívá napětí, vyhrknou mu slzy nad osudy, o nichž před chvilkou ještě neměl ani potuchy.
Divák sleduje objektivovanou fantazii - film, jako svou vlastní. Vstoupil do světa filmových představ, stal se jejich zajetcem. Toto přivlastnění je možné jen díky tomu, že na plátně probíhají děje, které jsou nějak blízké jeho vlastním problémům, přáním, přiznaným i nepřiznaným tužbám, že na plátně spatřuje vise, v nichž může pozorovat sám sebe. Divák se v nestejné míře identifikuje s rolemi ve filmu. Identifikuje se s nositeli podobných konfliktů, jaké sám prožil nebo prožívá, s postavami, které se ocitají v situacích, v jakých by sám chtěl být; tvůrci filmu pak určují jakýsi univerzální identifikační klíč: divák je donucen (podaří-li se ho cele zaujmout) se alespoň částečně identifikovat s jejich zorným úhlem, s jejich koncepcí života. Vedle této globální tendence se převážně identifikuje s hlavními hrdiny a v různých situacích také s činy vedlejších postav.
Promýšlení a zpracování obsahu filmu se zpravidla odehrává až po jeho ukončení. Film v člověku aktivuje celou řadu pocitů: na vrcholu divákého zážitku, kdy je citová aktivace nejsilnější, si divák takřka neuvědomuje své reálné okolí. Toto citové pohnutí, tento indukovaný "acting out" zřejmě nelze ztotožňovat s katarzí. Ke katarzi dochází tehdy, jestliže film či divadlo nějakým

způsobem uvolnil divákovo napětí, ukázal mu cestu z jeho konfliktů nebo problémů. Vzrušení, které film přináší, nepředstavuje pouze případné ukojení některých potřeb: může také potřeby a požadavky stimulovat, např. v oblasti erotické a jiné agresivity, životního standardu, může odtlumovat společenské zábrany, stejně jako pomáhat při jejich tvoření. Čím více divák podléhá filmovým visím bez dodatečného nebo paralelního kritického zpracování, tím větší je možnost sugestivního efektu na něj. Jistá snadná dostupnost vžití do světa hry zvyšuje u nezralých individuí nebezpečí myšlenkové pohodlnosti, k níž technika filmového zaujetí přímo vybízí.

Divadelní divák je aktivnější. Divadlo přináší bohatší možnosti ztvárnění reálné a divadelní roviny.

Koncepce iluzivního dramatu je bližší filmu nežli divadlu.

Pobouření mladého S.EJZENŠTEJNA nad opiem filmu je výsledkem stejných zkušeností, jako diskuse o koncepci diváka a herce prožívajícího či myslícího.

Sama divadelní praxe ukazuje na spojení obou prvků: realismu i teatrality (J.GASSNER).

Závěry.

1. Je pravděpodobné, že obrovský rozvoj filmu ovlivnil i diváka divadelního. Toto ovlivnění je dvojznačné: divák se v kině učí být pasivním příjemcem objektivovaných a hotových visí, ale současně očekává divadelní specifikum.
2. Divadlo představuje bohatší možnosti v manipulaci s jevištním a reálným rozměrem.
3. Průběh divákova zážitku začíná akceptací pasivní role, na kterou navazuje vnímání umělé skutečnosti, přerůstající v iluzi pravděpodobnosti a vrcholící ve vnímání divadelní pravdy. (J.GASSNER)
4. Fáze akceptace role diváka je provázena pozicí v sedě, nehybnosti, nemluvností, šerem v sále. Tito činitelé usnadňují sugestivní působení hry.
5. Divák postupně vyřazuje vnímání reality a identifikuje se s koncepcí, postavami, či jednotlivými jejich činy v souladu se záměry tvůrčího kolektivu a se svými osobními předpoklady.
6. Divadelní zážitek diváka se do značné míry podobá hypnotické změně vědomí a snu: tato okolnost vystupuje především u diváka filmového.
7. Kritické zpracování není nutnou průvodní součástí divákého zážitku: čím méně má tendenci k přemýšlení, tím větší příležitost má sugesce.

6. Společenská funkce divadla.

Efekt divadla či filmu nekončí v okamžiku, kdy divák opustí kino či divadelní sál, a jeho role jako diváka nezačíná v okamžiku, kdy usedne na své křesílko. Film, divadlo i televize jsou předmětem stále vzrůstajícího počtu odborných prací, které studují "prostředky společenského ovlivňování".
"Celý svět spojují filmová díla, nově vytvořenou a technicky propracovanou civilizací společné představivosti." (I.PONDĚLÍČEK)
Svým bezprostředním citovým účinkem, snadnou dostupností a názorností se film stal nejmasovějším uměním s těžko překonatelnou působivostí.

Hledáme-li historické paralely společenské funkce filmu, musíme sestoupit až k prapůvodním zdrojům, z nichž se kdysi herectví a divadlo oddělilo. Kult a mýtus ztělesňoval kdysi skupinovou fantazii s kodexem etických a světonázorových složek, hrdinské zpěvy a oslava činů předků zprostředkovaly kdysi společensky závaznou koncepci života. Posluchači slepého pěvce Homéra se identifikovali s hrdiny s bohy, bavili se a zároveň si uvědomovali své společenství. Zkazky a mýty, které šířili profesionální vypravěči se staly námětem dalšího zpracování, rozvíjení a projekcí laických vypravěčů, postupným prosíváním neúčinných složek se tvořil z mnoha stran a pramenů tradiční obsah.

Je těžko rekonstruovat působení hrdinských zpěvů, ság a mýtů, protože jsme celou svou mentalitou a způsobem života vzdáleni jejich anonymním tvůrcům. Snad však můžeme s jistým nárokem na pravděpodobnost srovnat tehdejší společenskou f u n k c i mýtu s funkcí filmu. Také film,a v menším areálu divadlo,předává nejširším masám určité pojetí života. Tvůrci filmu a divadla jsou vedle své skupinové umělecké příslušnosti také příslušníky moderního lidského společenství a v různých variantách zobrazují fantazie, přání a životní představy současného člověka. Jsou zároveň příslušníky společnosti, která je dosud rozdělena na třídy a proto i v různé míře tlumočí třídní stanoviska nebo alespoň vyhovují různým třídním zájmům. Klademe si otázku, které obrazy jsou modernímu divákovi nejblíže a jaké rozdíly můžeme pozorovat v nárocích diváků na západě a u nás.

Zdá se, že určitá část filmového zájmu se překrývá. Překrývá se také značná část ovzduší moderního technického světa, ve kterém žijeme. Toto konstatování nepřináší závěr, ale problém. "Potřeby jakéhokoliv druhu i druhotné potřeby představivosti, úniku, průzkumu, sympatií, erotiky, spočívají v jednoduchém faktu: že jsou provokovány a tím se v nich pokaždé připravujeme na nové a stále pohyblivé okolnosti." (PONDĚLÍČEK)

Podle J.ALDRIDGE je západní filmová tvorba s holywoodským ústředím v čele ovládána jednou stránkou Freudovy filosofie: potlačením a osvobozením sexu.

Není divu, že podobná vulgarizace se odráží v postoji "laissez faire" - "dělej si co chceš" i při výchově mládeže. Tak se mohlo stát, že v kritické diskusi při níž F.WERTHAM ukazoval na deformující vliv "comics", televize a filmu se objevily naivní názory o katarzi, kde prý se záporná agresivita a nezdravá sexualita uvolňuje na poli obraznosti a tím se odvádí ze skutečné roviny mezilidských vztahů. Efekt podobných námětů je však jiný: stimulují předčasné sexuální zájmy, podněcují pudovou stránku sexuality, apelem na nižší instinkty a senzačnost otupují vnímavost, citlivost a zdravý stud, předvádí obraz člověka - konzumenta životních požitků a udílí společenský placet životní povrchnosti a duševní prázdnotě. Nivelizace zájmů, vytváření sériového typu člověka, napodobujícího účesem, chováním a vyjadřováním módní hvězdy, se zájmovými dominantami sexu a atributů životní úrovně, vede koneckonců k existenciální frustraci. I když nelze souhlasit s J.ALDRIDGEM se všemi jeho vývody o psychoanalýze, je jeho následující závěr výstižný: "Přízemní egoismus, hrubost, vulgární materialismus, odmítání dávného a úporného boje člověka za osvobození - to jsou prvky freudistického dramatu, které nutí západního intelektuála nedívat se dál, nýbrž vidět všechny problémy jenom uvnitř člověka. Zachraňuje ho to i před jiným a těžším problémem - problémem sociální odpovědnosti."

Upozornili jsme na dvojí tendenci člověka: identifikovat se s tvůrci filmu a identifikovat se dle svých osobních zájmů s dílčími osobami či situacemi. Tato druhá tendence může převážit při hodnocení filmu: divák nepochopí "filosofický záměr" díla, ale soustředí se na drastické, nebo sexuálně dráždivé momenty: pro někoho může být Hamlet napínavou historií mordů a mnohé neorealistické tragédie pikantní sexuální podívanou.

Že potěšení z filmu či televizního programu není zdaleka závislé na tom, zda divák skutečně pochopil smysl děje, jsme si prověřili při průzkumu efektu filmu na duševně nemocné. U normálního diváka však jde o stav neuspokojivý. Nezdá se, že by výchova diváka spočívala jen v rukou filmových či divadelních tvůrců.

Z hlediska sociální psychologie je zajímavým projevem kult hvězd. U nás nedávno analyzoval "Případ B.Bardottové" I.PONĎĚLÍČEK. Upozorňuje, jak závažnou roli zde hraje záměrné aranžování "mýtu" filmovými propagandisty. Toto aranžmá však vychází vstříc určité skupinové potřebě.

V uctívání hvězd můžeme sledovat několik procesů:

a) divák prožívá hru s níž se v různé míře identifikuje: sympatie k roli jsou vázány na jejich představitele; téhož představitele je možno vidět v různých rolích
b) hra končí, ale představitel zůstává: divák ho spojuje s rolí; je mu důvěr-

ně známý, vždyť jeho osudy spoluprožíval

c) film na základě určitého módního typu nabídl určitou konkretizaci ideálu, který byl během představení spojován s erotikou

d) divák spojuje reálnou postavu herce či herečky se svým erotickým vzorem - "ideálem"

Tento uctívaný ideál - v případě stejného pohlaví - může nabývat podoby narcistní identifikace, v případě druhého pohlaví je pak - mimo jiné - i předmětem částečného přenosu.

Vedle "kultu hvězd" jehož zdroje mívají erotický ráz, musíme odlišovat upřímný zájem o hercovu osobnost, spojený s vděčností za jeho umění. Základní "sociální orientační reflex" nás vede k touze poznat blíž osobnost těch, s nimiž jsme se seznámili v divadle, ve filmu nebo četbou knihy (v.t.).

Také tato popularita má podobné schéma vzniku, jak je výše načrtnuto, nevyvěrá však primárně ze zdrojů sexuálních.
Zejména v oblasti komiky můžeme sledovat přímo vytvoření "podmíněného reflexu". Stačí, aby se oblíbený komik objevil na scéně a divák se už směje, aniž by herec něco komického řekl, nebo udělal.

Vysoký sugestivní účin herectví, jeho zásadní možnost rozšiřovat oblast životních pocitů, přinášet radost ze sdílení mezi hercem a publikem, mírnit lidské bolesti a zesilovat lidské radosti, přinášet uvolnění scénickým řešením konfliktů, které se týkají každého z nás, je divadlo nástrojem nedozírných účinků. Především na pracovnících divadla a filmu záleží, zda tato oblast bude přispívat k srážení člověka do životních nížin, nebo k jeho povznesení k nejvyšším metám lidství.

Závěry.

1. Film dává také herectví ráz nejmasovějšího umění moderní doby.
2. Film a divadlo přinášejí, podobně jako kdysi mýtus a kult, nejširším vrstvám koncepci života, vznikající na podkladě demytologizované společenské fantazie.
3. Film i divadlo vládnou mohutným sugestivním účinkem, který navazuje na určitou afektivní připravenost publika. Dojde-li k afektivní resonanci, přechází stadium akceptace k sugesci, která může v dalším - neprojde-li kritikou - přejít ve "stadium effectionis", shodně se Stokvis-Pflanzovým rozborem sugesce.
4. Stadium efektu nemusíme spatřovat jen v negativních stránkách, na kterých je nápadný (imitace nežádoucích vzorů, masová nivelizace vkusu), ale také v pozitivní složce: výchova ke společenské citlivosti, smyslu pro spravedlnost, čest apod.

5. Drama také provokuje k zamyšlení a obohacuje citovou složku. Divák spolu s hercem prožívá v jevištní rovině zkušenosti, které ho nepodrobují tíži reality.
6. Zájem o herce, spojený s pocitem úcty a vděčnosti, je pochopitelný: vždyť herec proniká do intimního světa diváka a stává se jeho součástí. Nezdravý zjev je možno vidět teprve v nekritickém kultu hvězd.

S O U H R N : PSYCHOLOGIE DIVÁKA

Divadlo nemůže existovat bez herce ani bez diváka. Během představení dochází ke složité afektivní resonanci (termín Stokvisův) mezi skupinou diváků a skupinou herců navzájem i uvnitř obou skupin. Jestliže během představení převládá aktivita na straně herce a pasivita na straně diváka, není toto rozdělení úloh absolutní. Herec dostává impulzy od publika, které mají vliv na jeho projev. Aktivita diváka je spontánní a ovlivňuje také spoluprožívání celé skupiny. Divák v našem prostředí nezasahuje do děje, potlačuje eventuelní motorické impulzy a zaujímá postoj očekávání, který je do jisté míry příbuzný s očekávajícím postojem sugerenda v hypnóze. Navozený stav intenzivního pasivního soustředění však není nadán podobnou mírou zúženého vědomí a výlučného raportu vzhledem k jedné osobě. Tento stav je zřetelnější u diváka filmového, nežli u diváka v divadle. Nejde o totožnost, ale o obdobu změněného vědomí v hypnóze a ve snu. Divák se v různém rozsahu identifikuje s rolemi, situacemi, koncepcí. Není zaručeno, že jeho výsledný dojem se bude krýt s koncepcí tvůrčího kolektivu. Představení navazuje na určité postoje diváka a jeho účin také přetrvává i nadále.

XI.

P S Y C H O L O G I E P O H Y B O V É H O V Ý R A Z U H E R C E

Celá tato nekonečná pestrost vnějších projevů mozkové činnosti se redukuje nakonec na jediný jev - na svalový pohyb. Směje-li se dítě, když spatří hračky, usmívá-li se Garibaldi, když ho pronásledují pro jeho nadměrnou lásku k vlasti, chvěje-li se dívka při první myšlence na lásku, tvoří-li Newton zákony světa a přenáší-li je na papír - všude je konečným faktem svalový pohyb.

I.M. SEČENOV

1. Výraz a projev.

Jakékoliv zjistitelné známky nějakého děje označujeme jako p r o j e v . Říkáme, že při pádu tělesa se projevuje zákon gravitace, při pádu vlády nebo dívky jejich vnitřní slabost atd. Vždy předpokládáme, že za pozorovanými jevy se skrývá něco hlubšího, co lze poznat zobecňováním. Z projevu usuzujeme na vnitřní zákonitosti, spojitosti, na obsah. Toto všeobecné stanovisko zaujímáme i v psychologii: za jednotlivými lidskými projevy se snažíme najít jejich podstatu, za proměnlivostí dílčích pozorování objevujeme duševní zákonitosti, osobnost.

Životní pohybové projevy člověka zahrnují nejrůznější varianty: od mrkání víček přes řeč, kresbu a písmo, ke stažení vlásečnic při úzkosti a rozšíření při rumění, až po svéráznou činnost střev při strachu (poslední možnost zpravidla na jevišti nepředvádíme).

Zevní projevy života označujeme jako v ý r a z . J.BOBON zahrnuje do kategorie projevů duševního života "vnější znak vnitřních stavů realizovaný slovem, písmem, kresbou, malbou, zvukem, mimikou a gestikulací".

V ý r a z lze rozdělit:

a) podle smyslů, na které působí: především auditivní a vizuální receptory. Určitou formu výrazu duševního dění je možno vidět také v kožním smyslu, nástrojem sdělování mohou být i sliznice (intimní erotika, sexuální sdělování) (hmatem např. při stisku ruky apod.). U zvířat hrají v tomto ohledu

zřejmě vyšší roli čichové vjemy: např. pachy, informující partnera o sexuální připravenosti

b) podle fixace prostředím: aktuálně působí mluvená řeč, pohyby; stopy po pohybech vnímáme při řeči psané, malbě, sochařství, při těch změnách, které v prostředí navodil lidský pohyb a jejichž spojitost s tímto pohybem zůstala uchována.

c) podle bezprostředního a zprostředkovaného vztahu ke svalovému zdroji výrazu: významový efekt mimiky, gesta, tělesného pohybu je bezprostřední, kdežto v případě písma a mluvy na nás nepůsobí bezprostřední pohyb, ale změna, kterou tento pohyb dočasně navodil v zevním prostředí. Nevnímáme svalový pohyb hlasivek přednášejícího (vizuální cestou), ale slova, která jsou jeho výsledkem (auditivní cestou). Vjem zvuku je výsledkem chvění pružného prostředí, zachycovaného auditivním analyzátorem. Stejně tak nás při pozorování obrazu nezajímají pohyby svalů mistrovy ruky, ale barvy na plátně

d) podle podílu sdělovacího efektu a funkce sdílení: bezpochyby může být každý pohyb zdrojem určitých informací o duševním stavu individua: utíkající člověk prožívá specifický duševní stav, který se však liší podle toho, utíká-li na závodní dráze, či před vzteklým psem, utíká-li za někým, nebo před někým. Tento pohyb pro nás má určitý sdělovací, informativní význam, ale neodehrává se především pro sdělování. Muž, který omylem usedl do mraveniště a jeví při tom značný nepokoj, se nepotřípá a nepoplácává proto, aby nás informoval, že je mu kontakt s hmyzem nepříjemný, ale proto, aby se mravenců zbavil. Pohyby, které mají primárně sdělovací význam označujeme jako g e s t a . U m i m i k y se složka biologická a sociální prolínají: mnoho žen by neplakalo, kdyby nemělo publikum. Přesto však někdy pláčí i o samotě, aniž by o tom alespoň dodatečně vyprávěly. V tom případě lze ovšem namítnout, že jde o záležitost neprokazatelnou. Výlučně sdělovací funkci má řeč. I samomluva je sdělením s fiktivním partnerem.

Závěry.

1. Projev je kategorií jakýchkoliv vnějších známek nějakého nepřímo pozorovaného děje.
2. Je užitečné rozlišovat mezi fakty pozorovanými a vysouzenými.
3. Výraz je zevním projevem duševního dění.
4. Pro herecký projev jsou závažné výrazy auditivně vizuální, aktuální, zprostředkované i bezprostředně svalové, s bezděčným i záměrným sdělovacím výrazem.

• Zvukové projevy.

řispěvek k diskusi o prioritě gesticko-mimického či hlasového dorozumívacího yjádření naráží na četné obtíže.

l.RUTTE chápe primární vztah matky k dítěti jako mimickogestickou konexi, ři níž pláč a smích lze považovat za embryonální stav komedie a tragédie.

ł.HABERMANN upozorňuje na dvě výrazové vrstvy lidské řeči:
'Její fonetická funkce je podmíněna logicko-gramatickou stavbou, jindy však významovým obsahem a emocí."
'Tatáž věta může být výrazem překvapení, radosti, zlosti, smutku apod."
:dá se, že informativně regulující vliv mají od počátku zvukové i pohybové ýrazy, tj. živočichové vzájemně usměrňují své chování exteroreceptory, při iemž větší sdělovací obsah zprvu náleží zvuku. Jemné rozlišování mimiky je až na úrovni člověka, kdežto u nižších živočichů má mimika jen velmi málo základních šablon. Největší kapacita informací náleží bezesporu řeči, tedy zvuku. Informační kapacita není ovšem přímo úměrná emocionálnímu efektu. Obecné pojmy shrnují bohatou kolekci informací, mohou však ponechat člověka citově chladného, kdežto výkřik, jehož sdělovací obsah může být docela chudý, způsobí silnou citovou odezvu.
Je možné, že před artikulovanou řečí předchází významová diferenciace nejrůznějších zvuků, které je hlasové ústrojí schopno tvořit.
Jedině řeč však může být nástrojem sdělování k o m p l e x n í c h s o u - v i s l o s t í , zatímco subartikulační signální zvuky obsahují spíše j e d n o r á z o v á s d ě l e n í : u zvířat nenacházíme nikde ekvivalent řeči. F.DEMBOWSKI potvrzuje, že zvířecí dorozumívací prostředky nepřesahují rozmezí okamžitých reakcí. Pes štěká, kňučí, vyje, vrčí, můžeme rozlišit pozdravný a nepřátelský štěkot, škála významových zvuků opic je ještě širší: určité zvuky mobilizují příslušníky skupiny ke shromáždění, útěku a přepadu. U zvířat, která žijí ve stádech či rodinách je nutnost zvukového dorozumění nabíledni, nemají-li se poztrácet, chtějí-li si oznámit nebezpečí aj.

Určitý tón Galtonovy píšťaly, imitující příslušný výrazový zvuk vyvolává u bílých myší náhlé seskupení těsně k sobě.
H.FIEBIG se domnívá, že určitou sumací podobných podnětů, lze zvíře i usmrtit.

Zvláštní funkci zvuku můžeme sledovat v pohlavním životě zvířat. U ptáků je, dle J.KOMÁRKA, třeba rozlišovat mezi hlasy a zpěvy. Jarní zpěvy slouží milostnému vábení, signalizují určité sexuální rozpoložení partnera, hledajícího protějšek. Na základě zoopsychologických paralel přichází K.LEONHARD k závěru, že při libém vjemu naslouchání zpěvu u lidí, hrají určitou roli erotizující po-

city. Zdá se, že podobné efekty lze konstatovat zejména v některých variantách jazzových výrazových prostředků.

Jednorázové hlasové signály jsou bohatě zastoupeny u přírodních národů. M.HASTINGSOVÁ, která za druhé světové války sloužila v americké armádě, se zřítila s letadlem v jednom novoguinejském údolí. Brzy k ní dolehla "zvláštní, stále sílící vlna zvuků, podobající se supění velké psí smečky". Později zjistila, že jde o signál přivolávající členy kmene k místu neštěstí.

VANOVERBERG zaznamenává u negritů tyto zvláštní signální zvuky: 1. velmi vysoký a dlouhý pronikavý křik, jehož tón se nemění, znamená: kde jsi? - užívá se hlavně v pralese 2. křik podobný jako předchozí, ale poněkud nižší - co se děje? 3. týž krátký, střídající se s krátkým hlubokým - přijď! Pojď sem! - užívá se v pralese, nebo když se domorodec blíží k nějakému obydlí. 4.dlouhý pronikavý křik, který začíná ve vysoké poloze a pomalu klesá (tento křik vyrážejí všichni přítomní, když náhle zahřmí, nebo se zvedne vítr) 5. skupina zvuků emocionálního rázu.

Jako ilustraci podobné formy dorozumívání můžeme uvést halekačky, nebo volání dětí v lese. U Kríků existuje "kašel smrti" a "kašel vítězného bojovníka". Z uvedených příkladů můžeme vidět, jak zvuky nabývají stále komplikovanějšího dorozumívacího významu. Otázka, nakolik pronikají do signálního, resp. dorozumívacího rázu zvuku bezděčné biologické faktory, je dosti komplikovaná. Jistě existují zvuky, které nemají jedině signalizační význam. Snad se k nim dá připočíst předení u kočky, sténání u člověka, které provází svalovou námahu apod. Sporné území představuje p l á č a s m í c h . Smích a pláč lze považovat za elementární lidské projevy, které nejsou schopny zvláštního vývoje. Sdružují mimický, gestický a fonický výraz.

P l á č představuje v mnohém ohledu jednodušší projev nežli smích. Nastupuje především jako výraz lítosti, smutku, který je spojen s vědomím ztráty nějaké hodnoty, resp. se ztrátou nějaké příjemnosti, libosti a ochuzením "JÁ". Pláč ze soucitu vzniká introjekcí a identifikací. Pláč z radosti je netypický: lépe je hovořit o pláči z dojetí, který je v "potěšujících" situacích často možno chápat jako výraz ambivalence.

U s m í c h u je záležitost ještě složitější. H.BERGSON vystihuje tuto situaci: "Co je podstatou smíchu? Co tvoří podstatu všeho směšného? Co má společného výraz clowna, hra se slovy, záměna ve frašce a scéna v jemné veselohře? Jak destilovat substanci, která propůjčuje tak různým věcem stejné, někdy naléhavě působivé, jindy zcela diskrétní aroma?"

W.BETZ zdůrazňuje uvolňující funkci smíchu. Zejména v napjaté situaci má vtip a následující smích osvobodivý ráz.

Explosivní vypuzování vzduchu při smíchu může být až bolestivé. Podobnou reakcí je kašel, jehož cílem je uvolnit dýchací cesty. Ale nemůžeme říct, že by kašel uvolňoval. Hlasitost smíchu sama o sobě, se zdá být výrazem veselí. Ve smíchu proráží zadržovaný sebecit.

J.ZUTT srovnává fysiologickou stránku smíchu a pláče. Pro smích je charakteristický klonický výdech, pro pláč vdech (vzlykání). Pohybová pohotovost je nižší u smíchu nežli u pláče. R.MÜLLER-FREIENFELS vysvětluje smích nikoliv jako reakci pramenící z příjemného, ale naopak jako reakci vycházející z nelibosti. Jeho biologický význam spočívá v abreakci nepříjemných stavů, v uvolnění vnitřního napětí: jeho příjemný ráz nastupuje teprve druhotně. Smích, který je čistě tělesně vyprovokován při lehtání, údajně dokumentuje funkci odreagování lehké nelibosti.

G.HABERMANN ve své studii věnované fyziologii a fonetice smíchu navazuje na pojetí H.PLESSNERA. Tělesná existence přiděluje člověku dvojí roli (excentrická poloha): člověk j e tělem a současně prožívá určitý vztah ke svému tělu. Dvojroli člověka tedy tvoří aspekt "býti tělem" a "míti tělo". V běžném životě s jeho fixacemi na obvyklé cíle člověk neprožívá nutnost vyrovnání tohoto "býti" a "míti", či "světa uvnitř" a "světa venku". V neobvyklých situacích se člověk setkává s obtížemi. Jeden člověk je schopen si uvědomovat své stavy a svou předmětnost. Pláč a smích je nutno chápat z tohoto zvláštního vztahu člověka ke své tělesnosti. V situacích, které lze jednoznačně zvládnout, reaguje člověk jako osoba a užívá těla jako nástroje. Při smíchu a pláči ztrácí osoba vládu, kterou nyní přejímá tělo. Člověk u p a d á do pláče či do smíchu. Jejich eruptivní ráz je staví do blízkosti emočních výrazů, jejich neanalyzovatelná zevní forma je přibližuje podobným procesům jako zblednutí, zčervenání, zvracení či kašlání. Nezměnitelnost, bezděčnost a bezprostřednost jim však opět dávají charakter výrazových posunků. U málokterého výrazu se nám tak snadno daří rozlišovat přirozenost a chtěnost. Smích a pláč vzbuzují nejintenzivnější účast. Ztráta celkového ovládání spolu s afektivní nemožností najít odpovídající výraz a vhodnou odpověď, je v pláči a smíchu vlastně sui generis zodpovězen. Nastupují tedy, když selhává jednání, řeč, mimika a gestika. Vzniklá dezorganizace má však různý ráz podle toho, zda obsahuje nějakou životně ohrožující složku, nebo ne.

Nezodpověditelné situace, které neohrožují, vedou ke kapitulaci člověka jako psychosomatické jednoty: ztrácí vztah ke své fyzické existenci, ale "nekapituluje"jako osoba, neztrácí hlavu ani při pláči, ani při smíchu. Neřešitelná situace má jediné řešení: odpoutat se od ní, získat distanci. Tato "nezodpověditelnost" je dle PLESSNERA obsažena v různých situacích, vyvolávajících smích, v podobě: mnohoznačnosti, ambivalence, dvojsmyslnosti, překřížení smyslových vjemů.

Funkci "neobvyklého spojení" jako podkladu vtipu a směšnosti zdůrazňuje také K.LEONHARD. "To, co člověka dráždí při lehtání zvláštním způsobem ke smíchu, to jsou únikové reflektorické pohyby.... skýtající neobvyklý obraz, že jednotlivé nezvládnuté tělesné části jdou vlastní cestou. Toto "neobvyklé spojení" ... dráždí lehtaného i přihlížejícího, prvního větší měrou, protože pohyby sám prožívá."

PLESSNERŮV výklad jistě obsahuje mnoho cenných postřehů, které v mnohém ukazují cestu k řešení situační podmíněnosti smíchu a pláče.

Smích a pláč vždy vystupuje jako dvojice protikladů, či jako polarita. Snad je možno vyslovit hypotézu, že jejich společný rys vyplývá z odpovědi na jinými prostředky nezvládnutelnou situaci, představující napětí s tendencí k uvolnění: v obou případech přináší motorický efekt určitou úlevu (lidová moudrost: vyplač se, uleví se ti). Polarita obou projevů je ve směru signalizace libosti: pláč je reakcí na situace spojené s její ztrátou, smích na situace spojené s jejím ziskem. Smích podmíněný lehtáním uvádějí někteří autoři do vztahu k sexualitě.

Srovnáme-li s tímto hodnocením zdrojů smíchu následující tabulku jeho kvalit, jak je uvádí G.HABERMANN, vynoří se nám otázka původních a odvozených vlastností smíchu. Zdá se, že v přenesených situacích ztrácí smích svůj uvolňující ráz, nabývá rysů násilnosti, nepřirozenosti, ztrácí spontaneitu, výbušnost i intenzitu.

I. konvenční, zdvořilý, nicneříkající (prázdný a pošetilý), rozpačitý smích
II. přátelský, dobrotivý, "z náklonnosti", hledající kontakt, srdečný, nekomplikovaný (výraz původní radosti)
III. rozpustilý, družný, "z plna hrdla" (např. nad groteskně komickým)
IV. nadřazený, blahosklonný, žoviální, sebou spokojený
V. podceňující, posměvačný, ironický, domýšlivý
VI. pohrdavý, znevažující, zlomyslný, škodolibý (vysmívání)
VII. trpký (ze zklamání, rozhořčení, vzdoru)
VIII. pokrytecký, lstivý, zchytralý
IX. oplzlý, frivolní, chlípný
X. chechtavý, vrkavý (požitkářský)

HABERMANN pak určuje čtyři základní kvality smíchu, o nichž se domnívá, že umožňují rozpoznání základních situací, kterými jsou vyprovokovány:

I. šťastný, pobavený, radostný smích, který vyrůstá ze srdečného, dobromyslného postoje, nebo z potřeby kontaktu s jinými lidmi
II. družný smích, nejčastěji s účastí celého těla, dostavující se nejčastěji ve společnosti, např. nad komičností v divadle

III. frivolní, oplzlý smích, např. nad vtipy sexuálního obsahu, nad oplzlostmi. Základní situace tohoto smíchu má někdy orgastická rysy: přináší vybití napětí a současně uspokojení

IV. posměšně nenávistný smích, pramenící ze škodolibosti a pocitu vlastní nadřazenosti.

Při fonetické analýze jednotlivých skupin byly shledány rozdíly, i když ne vždy jednoznačně vyhraněné.

K.LEONHARD rozebírá spojení fonů "ha-ha", které prý je dokladem střídání zážitků neuvěřitelnosti ("a") a uvolnění ("h"). Sotva kdy se ovšem podaří nějaké jednoduché schéma, nebo sestavení "partitury" jednotlivých variant smíchu, či vztahu smíchu k typům osobnosti, jak si to např. představoval ABBÉ DAMASCENE (1662), který se domníval, že zvuky "hi-hi-hi" se dají přiřadit k melancholikům, "he-he-he" cholerikům, "ha-ha-ha" flegmatikům, "ho-ho-ho" sanguinikům.

Smích v sobě spojuje podmíněnost habituální i situační. Dešifrovat jednotlivé složky je obtížné. V rámci zkoumání osobnosti nás zajímá především jaké situace člověk zvládá smíchem a ty varianty reakcí smíchu, které jsou vzhledem ke "společenskému průměru" neobvyklé. Význam konkrétního smíchu zatím dovede lépe analyzovat člověk, nežli důmyslné elektroakustické přístroje.

E.JACOBSON si všímá vývoje smíchu u dětí. Kojenci a děti se smějí na podkladě všeobecné reakce na intenzívní ukojení a při bezprostředním očekávání tohoto ukojení. U starších malých dětí souvisí smích nějak s motorikou: smích vybavují krátké rytmické pohyby, lehtání, pozorování rychlých pohybů. Nejednou lze pozorovat dvoufázový průběh: I. napětí - resp. úzkostně zabarvené očekávání příjemného závěru II. uvolnění. Pro pozdější vývojová stadia se zdá být charakteristická expozice na základě uvědomění vnějšího nebo vnitřního nebezpečí, spočívajícího na pudových konfliktech a předběžného pocitu uspokojení z očekávání vítězství "já". Identifikací a projekcí může člověk prožívat jako směšné i problémy jiných lidí.

Závěry JACOBSONové nejsou v zásadním rozporu s předcházejícími názory. S některými dalšími analytickými specifiky, které autorka dále rozvádí, však nelze bezevšeho souhlasit. Hranice mezi pláčem a smíchem kolísá. Nezdá se, že by objevení slz bylo spolehlivým rozlišujícím znamením. Slzy se objevují u nemluvňat asi v 6.týdnu jejich života. Pláč bez slz údajně vysušuje nosní sliznici, která se stává vhodným prostředím pro bujení infekce: slzy obsahují lisozym, který má baktericidní účinky. Podle této teorie by byly slzy vlastně sekundární reakcí organismu na vysušování sliznic. Ani zde nám nezbývá, nežli se zatím spokojit s dohady.

Podle darwinistických autorů je pláč ve své původní formě vlastně volánín o pomoc. Výraz zármutku dospělých je zeslabený pláč dítěte. I když musíme pláči přiznat také tuto funkci, nezdá se, že by to byla funkce jediná. Přemos sociabilisace, který u člověka proniká většinu výrazových funkcí, se však jistě zmocňuje pláče jako a p e l u n a o k o l í . V mnohých případech se pak stává tato varianta dominantní: smutní lidé se rozlítostní přítomností druhého, když se mu svěřují; plačtivý neurotik, který byl uklidněn, se znovu rozpláče při vyšetření. Někdy se zdá, jakoby se člověk "vháněl do pláče", "chtěl se ponořit až na dno utrpení". Motivace je zřejmě dvojí: donutit okolí k soucitu a tím je ovládnout, získat pomoc, a dále - vrhnout se do soufalství v magickém očekávání, že bude vyvolán opačný účinek.

Pocit "uvolnění pláčem" snad záleží v motorickém efektu (i když ve vlastním slova smyslu neúčelném) - každý cit vede k motorické aktivitě a sekundárně pak k pocitu, že člověk pro svou záchranu "cosi" podnikl, i když toto "cosi" může být objektivně iluzorní. V některých případech se zdá, že po fázi pláče dochází k určitému uklidnění, k malé "citové přestavbě osobnosti", která může vést k novému pohledu na situaci a k pokusu o reálné řešení.

Motorická a fonická složka pláče bývá u dospělého člověka tlumena. Jestliže se utrpení zvyšuje, dochází pak k "prolomení vzlykotu". Přemáhání pláče zvyšuje vnitřní napětí.

Faktor "volání o pomoc" resp. "hledu po sympatii" se zdá být vyjádřen tendencí plačícího vyvolat tělesný příklon okolí (pohlazení, dotyk a podobně). Vyhoví-li adresát na podkladě evokovaného soucitu tomuto apelu, nabere pláč dočasně na intenzitě, protože odpadnou zábrany - je akceptován. Pak se spravidla zmírňuje a uklidňuje.

Závěry.

1. Zvukové sdělování je v podstatě postaveno na subartikulačních signálních zvucích a na artikulované řeči.
2. Předřečové zvukové výrazy mají jednorázovou sdělovací hodnotu, teprve řeč přináší možnost sdílení komplexních souvislostí.
3. Nelze přesně rozlišit, nakolik do škály zvuků vydávaných živočichy pronikají biologicky výrazové a sociálně sdělovací prvky. Zdá se, že v mnohých případech může nabývat původně biologicky determinovaný zvuk sociálního či signálního významu.
4. Sociálně signální funkcí rozumíme takové chování živočicha, které vedle své funkce individuálně biologické je zaměřeno na vyvolávání odezvy u jiného živočicha.
5. Problematika sociálně signální (sdělovací) funkce a biologické funkce

vystupuje do popředí u smíchu a pláče, kde se bohatě podílí výraz zvukový a mimický, resp. gestický a pantomimický.

6. Smích a pláč tvoří polární dvojici, spojenou podmíněností nezvládnutelnou situací, která vyvolává napětí, směřující k uvolnění.
7. Hypoteticky předpokládáme vztah k vnímání libosti: u pláče převládá vědomí její ztráty, u smíchu vědomí zisku či převahy.
8. Je pravděpodobné, že smích se projevuje i v přenesených významech, kde zpravidla můžeme pozorovat výrazné změny spontaneity.
9. Ambivalence smíchu i pláče jsou možné.
10. Psychologický rozbor smíchu i pláče jako zpracování určitých zážitků a situací má význam pro poznání osobnosti. Výsledky zkoumání podrobnějších vztahů jsou dosud v počátcích.

3. Funkce mimiky a gestiky.

Za průkopníka zkoumání výrazu bývá považován CH. BELL. Výrazy mohou mít "praktickou" funkci (když pes cení zuby, je to účelný pohyb), ale také funkci vyjadřovací. Jednému vyjádření emocí slouží u člověka, kde praktická stránka může být neprokazatelná (jak se domníval Bell např. při pohybech obočí, ústních koutků).

CH.DARWIN naproti tomu tvrdí, že každý výraz byl původně užitečný. Stanoví tři principy emocionálního výrazu:

1. princip užitečných asociovaných návyků: původně byly výrazové pohyby zaměřeny na docílení praktických cílů, zautomatizovaly se, sdružily se s určitými situacemi ("podmíněný reflex" Pavlova), přenesly se na situace analogické: z některých pohybů zůstaly vlivem přenesení do jiných situací jen zbytky. Darwin zde anticipuje přeměnu původních podmíněných reakcí v nepodmíněné.
2. princip antitézes: opačné impulzy vedou k opačným pohybům. Jestliže jedna emoce vyvolává určitý pohyb, vyvolává protikladná emoce pohyb opačný, i když třeba nemá žádný smysl (tj. "praktický" smysl).
3. princip přímého účinku excitovaného nervového systému na tělo: "přelití nervové činnosti do všech přístupných kanálů".

Příklad (1): hlasová stránka pláče je prakticky volání o pomoc. Výraz zármutku dospělého je zeslabený pláč dítěte.

(2): smích je opakem vzlykání: výdech-vdech (podle R.S.WOODWORTHA a H.SCHLOSSBERGA).

DARWIN uvádí tyto možné mimické souvislosti:

při přemýšlení se krčí čelo a zvedá obočí, aby zrak jasněji zřel
škrabání za uchem v rozpacích - výraz tendence zbavit se něčeho, co nám
v hlavě překáží
soufalec lomí rukama - snaží se od sebe odstrčit strast
ve zlosti - člověk svírá pěsti, skřípe zuby, jakoby se chtěl vrhnout na protivníka
přikyvování v souhlase - přibližujeme hlavu mluvčímu
vrtíme hlavou a zavíráme oči v nesouhlasu - snažíme se zapudit nežádoucí.

Podle R.MEYNERTA mají posuňky líbých citů ráz agresivní, nelibých defenzivní. Je zásluhou darwinismu, že upozornil, jak původně svalové zvládnutí skutečnosti dalo podklad pro pozdější vyjádření komplikovanějších duševních dějů.

Z původní tělesné percepce je odvozena řada významu:
životní tíha a lehkost, člověk stoupe vzhůru, nebo klesá dolů, ohýbá hřbet nebo má pevnou páteř, je stísněný "úzkostný", nebo volný atd. Někteří autoři se domnívají, že podobnou symboliku lze najít v podvědomém zařazení věcí "vpravo" a "vlevo", přenesením laterality: pravá strana znamená vědomé, rozumové, mužské - levá strana: podvědomé, nejasné, ženské.

Většina popudů způsobujících smrštění mimických svalů snad byla původně bezděčná a vznikla převážně chuťovým podrážděním, později nabyla významu častou podmíněného spojení a fixací. V tomto ohledu je zajímavé srovnat mimiku odlivosti a opovržení.

K.LEONHARD vede hranici mezi instinktivním jednáním a výrazovými pohyby.
I n s t i n k t i v n í jednání je vybavováno zvnějšku, je zaměřeno na dosažení určitého cíle.
V ý r a z o v é pohyby: jsou vybavovány vnitřním stavem, nemají určitý cíl (např. štěkání psa či mňoukání kočky má účinek na jiné živočichy, ale nikoliv bezprostředně, nýbrž proto, že jiní jedinci se podle něj orientují.

Výrazové pohyby člověka vzbuzují u jiných lidí citové reakce, jako např. soucit. Při dialogu určuje jeho citovou dynamiku především výrazová komponenta. Registrace vlastního výrazu snad může u člověka, jehož instinktivní jednání je zúženo, přispívat k rozpoznání svých vlastních citových hnutí a tím určovat další specifickou reaktivitu.

Čím hraje u člověka větší roli intelektuální kontrola a diferenciace, tím jsou jeho výrazy jemnější a méně intenzívní.
Bezprostřední a nespoutaná výrazovost je typická pro děti a jednoduché povahy.
Výraz je zde často spojen s neusměrněnou hybností celého těla.

Při posuzování mimického výrazu jiných lidí, lze experimentálně prokázat tyto zvláštní poznatky:

a) většina výrazových šablon je obtížně zařaditelná bez znalosti celkové situace, na níž člověk reaguje
b) v běžném životě závisíme především od účinku toho, co partner dělá a hovoří, nežli od diferenciace mimiky
c) tam, kde výraz tváře připouští různé výklady, může se při usuzování na emoci uplatnit sugesce a autosugesce.

Výrazové pohyby rukou jsou dešifrovány s přibližně stejnou pravděpodobností jako mimické výrazy tváře.

Pro herce vyplývá z těchto poznatků několik závěrů:
divadelní divák je pro svou distanci odkázán spíše na vyhraněnou mimiku a svůj dojem staví především na mimice řeči, gestech a pohybech celého těla. Film se svým detailním podáním tváře vyžaduje naopak jemné a diferencované mimické výrazy. Mimika herce však nemá význam jen z hlediska diváka, ale také z hlediska herce samotného: výrazové pohyby určují průběh jeho zážitku a působí na herecký projev spoluherce.
Významem jemně diferencované mimiky obličeje stoupá v situaci "face to face" při dramatických okamžicích.
Emocionální výraz herce se kvalitativně kryje s přirozeným, kvantitativně někdy projevuje lehkou tendenci k nadsazce, což mimo jiné souvisí s nutností jevištní nadsázky.

Závěry.

1. Při sledování geneze většiny mimických projevů zjišťujeme, že jejich původní funkce nebyla pouze sdělovací.
2. Sdělovací funkce mimika nabývá teprve v průběhu vývoje.
3. S touto vlastností nabývá mimika specifických vlastností a dosahuje nejvyšší jemnosti u člověka, kde se stává nedílnou součástí hlasového projevu.
4. Mimické a pohybové reakce zaměřené původně výlučně na předmětné cíle se přenesly i do oblasti duševní, abstraktní a podílejí se na řadě symbolických výrazů v řeči.
5. Jestliže je možno teoreticky rozlišovat mezi instinktivními a mimickými projevy, nacházíme v praxi plynulé přechody.
6. Emocionální efekt mimiky je bezprostřednější nežli efekt pouhého slovního sdělení.
   (Pozn. srov. účinek vážné zprávy pronášené s veselým obličejem, suché konstatování neštěstí a výraz děsu na tváři.)
7. V denním životě podkládáme projevům lidí city spíše na podkladě posouzení celkového jejich chování v dané situaci a na podkladě řeči.
8. Mimika nabývá zvláštního významu při dramatické situaci "face to face". Proto hraje závažnou roli při sugesci resp. hypnóze.

9. Divadelní divák si tvoří svůj závěr především na podkladě situačního kontextu, hlasové mimiky a celkových pohybů.
10. Ve filmu přistupuje v důsledku detailních záběrů lidské tváře náročný požadavek na nejjemnější propracování všech odstínů mimiky obličeje.

4. Držení těla a chůze.

První dojem, kterým působí člověk už zdálky, budí jeho chůze, pohyby a držení těla, příp. postoj. Známého člověka dokážeme identifikovat na dálku podle chůze, někdy i podle zvuku kroků. Chůze nám také spravidla ohlašuje náladu, duševní rozpoložení člověka. Čekáme-li na někoho, kdo se vrací z vyřízení nějaké závažné záležitosti, odhadneme spravidla ještě než promluví, nežli mu stačíme pohlédnout do obličeje, "s jakou j d e " . V pohybech a chůzi se významně zrcadlí afekty.

V kterékoliv divadelní hře můžeme najít doklady pro dramatickou nosnost chůze a držení těla. Několik kroků může vyjádřit hlubokou vnitřní tragédii, několik herecky nezvládnutých kroků ji může také pokazit.

Vedle okamžitých dojmů a zážitků může celkový styl chůze charakterizovat i trvalejší vlastnosti osobnosti. Lidový jazyk nám zachoval mnoho takových pozorování: pyšný člověk "se nese", pánovitý "rázuje", ustrašený "se šourá", "tichošlápek" nemá dobré úmysly.

Jak bohatý slovník označuje různé varianty chůze! - cupitání, šapkání, vykračování si, hopkování, plouženi, šlapání, kolébání, pochodování atd. Jednoduchá stylizace chůze často slouží k rychlému komickému afektu, vzpomeňme "pana Hulotta" J.Tattiho, Chaplinova "poutníka", nebo Válkova "smutného muže".

Chůze však častěji podává i hlubší charakteristiku osobnosti.
Především se však musíme pokusit o rozlišení jednotlivých komponent držení těla a chůze.

D r ž e n í t ě l a .
Držením těla rozumíme průběžný, ve všech pohybech obsažený statický moment, určený vzájemnou polohou hlavy, ramen, hrudníku, páteře a končetin (G.KIETZ). Pro držení těla je charakteristické určité svalové napětí, které má různý stupeň a směr. Vedle fyziologické stránky má také svou stránku psychologickou, zážitkovou. Dosah této skutečnosti si uvědomuje už W.JAMES, když úvažuje o vztahu mezi pohybovou, ev.svalovou stránkou držení těla k citu. Jestliže se nahrbíme, "schoulíme", se stlačeným hrudníkem, jsme připraveni k docela jiným pocitům, nežli při vzpřímeném postoji s rameny stlačenými dozadu a vztyčenou hlavou. Vlivu uvolnění svalstva a určitých tělesných poloh využívají indická

cvičení jóga a také jejich evropská varianta "autogenní trénink" J.H.SCHULZE. Zážitek svalového napětí či uvolnění je jednak součástí různých pocitů (srv. např. duševní "napětí", "úzkost", "stísněnost"), jednak může určité pocity navozovat (srv. např. Stanislavského relaxační cvičení).

Napětí se může týkat určitých částí těla ve zvýšené míře.
C e l k o v é d r ž e n í t ě l a je určeno buď směren vzhůru - vzpřímené, nebo v horizontální rovině - vpřed či vzad: předkloněné a zakloněné. Uvolnění směřující dolů vede k skleslému držení, vpřed k ohnutému.
Č á s t e č n é d r ž e n í t ě l a :
h l a v a může být při napětí-ochablosti vzpřímená, visící, otočená stranou, pokleslá na stranu a podobně
r a m e n a pod tlakem vzad, vytažená vzhůru, spuštěná, uvolněné vpřed, symetricky na obou stranách, nebo asymetricky, na každé straně jinak
p a ž e - natažené (pod tlakem dolů), přitažené k tělu, visící, rotované, částečně či celkově napjaté, symetricky nebo asymetricky
d r ž e n í t r u p u se nejčastěji shoduje s tím, co označujeme jako "celkový postoj". Také na n o h o u je patrné napětí, pokles v kolenním kloubu, symetričnost atd.

Při c e l k o v é c h a r a k t e r i s t i c e p o h y b u hodnotíme vztah mezi časem a dráhou jako: r y c h l o s t pohybu či m r š t n o s t .
S m ě r pohybu se nám především u chůze projevuje jako přímost, zakřivení, či "cik-cak linie".
S m ě r o v ý d y n a m i c k ý a k c e n t tíhne vzhůru, dolů nebo vpřed. Liší se od hořejší statické kategorie "napětí". Týká se tlaku nebo tahu, nejedná se o "držení".
("Nadnesená chůze" není totéž co "vzpřímené držení těla".)

Věnujme si také vynaložené s í l y , která je různá u "energických" pohybů a pohybů chabých, malátných.
E l a s t i c i t a či p r u ž n o s t se projevuje v tendenci k návratu do původní polohy, v "pérování". Přehnanou elasticitu např. vykazuje "houpavá chůze".

P r ů b ě h p o h y b u lze charakterizovat dráhou, kterou pohyb opisuje v prostoru. Typická je o b l o s t, okrouhlost nebo h r a n a t o s t - " k ř i v k a p o h y b u ". Průběh pohybu je zachycen také formou o p a k o v á n í. Opakování se děje buď rytmicky, pohyb je plynulý, jedna část vyplývá z předchozí, nebo v t a k t u , kde opakování je odděleno klidovou pauzou = je d i s k o n t i n u i t n í . Pro studium chůze je třeba pozorovat také začátek pohybu (vykročení) a konec (dokročení). Pohyb může měnit směr. Neuspořádaný pohyb označujeme jako útržkovitý, f r a g m e n t á r n í .

Zařazení pohybu do celkových souvislostí nám určuje jeho s t y l (např. silácky mrštný, trhavě dřevěný, křečovitě zbrzděný apod.).

Č á s t e č n é p o h y b y p ř i c h ů z i .

Na k r o k u sledujeme a) délku b) šířku stopy c) vztah mezi momentem pohybu a opory (tj. mosmou funkcí): tam, kde převažuje hybná funkce nad nosnou, dochází k plynulé mrštnosti, při opačnám poměru je pohyb trhaný, "useknávaný" d) podle síly působící proti tělesné váze, rozeznáváme lehký a těžký krok e) zvednutí a položení nohy: těžké, lehké, přímo, stranou, na celé chodidlo, na špičky f) výška zvedání nohou g) "švih" - předkmih a zákmih.

S o u h y b y se na chůzi podílí víceméně celé tělo v různém rozsahu a stupni.

P o h y b y t r u p u ve směru sagitálním ("komíhání"), laterálním ("kolébání"), dále otáčení a různé souhyby gluteální krajiny udávají chůzi zásadní ráz. P o h y b y r a m e n otáčením vpřed či vzad pokračují v rotaci trupu, ramena se také zvyšují či snižují. Pro posuzování chůze je významná synchronizace či asynchronnost pohybů ramena a nohy. P a ž e sledují kyvadlový pohyb spolu se zákmihem či forsírováním (zesílením) předkmihu. Pohyb může nasazovat v ramenním, loketním kloubu nebo v zápěstí. H l a v a sleduje zákmih, předkmih a otáčí se. Všímáme si také z v u k u chůze, její p r a v i d e l n o s t i a v a r i a b i l i t y . Index variability nám vyjadřuje intraindividuální rysy v různých situacích.

Máme-li ne zřeteli tyto základní aspekty chůze, pohybu a držení těla, můžeme přistoupit k vlastnímu psychologickému studiu. Především si musíme uvědomit určitou mnohoznačnost pohybového výrazu. Z určitého znaku můžeme na širší psychologické souvislosti usuzovat s určitou pravděpodobností teprve tehdy, vidíme-li jeho zařazení do celkové motoriky, jeho "pohybový kontext". K takové "diferenciální diagnostice" nám pomáhá studium variant, kombinací a vzájemného působení příslušných výrazových prvků.

Hybnost jistě souvisí s konstitucí, mimoto má především biologický, účelový význam. V individuálních variantách však můžeme sledovat složku neúmyslného výrazu určitých vlastností i složku úmyslné stylizace některých pohybů za účelem vyvolání dojmu.

Budeme sledovat závěry, ke kterým na podkladě experimentu a pozorování dochází GERTRAUD KIETZ, navazující především na poznatky PH.LERSCHE. Při interpretaci výrazového obsahu lidské chůze vychází z tzv. charakterologických dominant. Typ osobnosti je takto determinován vlastností, která nápadně vystupuje do popředí a udává tak tón chování a prožívání člověka, např. dominanta vůle, citovosti, myšlení. Je pochopitelné, že ve většině případů jde o různé smíšení vlastností, vytvářejících dynamiku osobnosti.

N a p j a t é d r ž e n í t ě l a .

Zvýšené svalové napětí znamená všeobecně pohotovost k akci, k činnosti. Vzpřímené, přiměřeně napjaté držení těla mají především výkonní lidé, iniciativní až "agresivní", pro které svět je především výkonným polem činů, zásahů, plnění úkolů. Extrémně vyjádřená tendence k cílené činnosti může mít negativní stránku v určitém ochuzení niternosti, neschopnosti se "pasivně otevřít dojmům". Čím je volní organizace člověka silnější, tím větší má tendenci k napjatým pohybům. Tento vztah můžeme pozorovat při vypjatém volním úsilí: zaťaté pěsti, sevřené čelisti, semknuté rty. Křečovitá námaha může být neúměrná cíli. Při cestě za nějakým cílem se tělo n a k l á n í v p ř e d . Nevýhodou může být výlučná zaměřenost na cíl, při čemž člověk pozbývá smysl pro vše ostatní. Jiná varianta související s napjatým držením je převažující v ě c n o s t : zaměření "k věci" bez zřetele na okolí, osobní city, nejednou provázená nedostatkem fantazie.

Č i l o s t bývá charakterizována napjatým držením těla ve shodě s elasticitou a rychlým tempem. S a m o ú č e l n ý t l a k k č i n n o s t i je však neprospěšný. Tlak k činnosti pozorujeme u v i t á l n í c h r a d o s t n ý c h p o v a h pohyb je ventilem energie, snahou vycházet činně světu a lidem vstříc, současná tendence k prožívání dojmů a tím i menší podřízení cíli, napětí snižuje. Aktivita však nemusí směřovat jen navenek, ale také"dovnitř" jak nám ilustruje požadavek s e b e o v l á d á n í . Sebeovládání je spojeno s aktivním potlačováním různých vnitřních impulzů. Příčiny tohoto sebeovládání ovšem mohou být různé. H r d í a p y š n í l i d é se stejně jako "radostní lidé" cítí být "povzneseni". Jestliže však radost povznáší člověka nad svět a překážky, hrdý se cítí být pro své vlastnosti povznesen nad ostatní lidi, má vystupňovaný pocit vlastní hodnoty, dívá se "svrchu". Tato tendence "vzhůru" je vyjádřena vzpřímeným postojem, zpříma drženou nebo i lehce zakloněnou hlavou. U lidí n e d ů v ě ř i v ý c h má sebeovládání brzdící, potlačující, obrannou funkci. Tak např. také intence k cíli může být přehnaně brzděna v opačném směru, tělo je poněkud zakloněno, "nohy předbíhají". Akcentované tlumení volních impulzů nacházíme často u "disharmonických", p r o b l e m a t i c k ý c h osobností, jimž chybí bezprostřední vztah k životu: zde zjišťujeme strnulost, zevní napětí odpovídá protikladnosti napětí vnitřního, objevuje se svalová námaha, odtržená od celkového zaměření, uzavřenost a zdrženlivost, s brzděním hybnosti. Odnímá pohybu elasticitu a plynulost.

U v o l n ě n é a o c h a b l é d r ž e n í t ě l a .

Uvolněné a ochablé držení těla je do značné míry protipólem předcházejícího: znamená chybějící, sníženou pohotovost k aktivitě. Tam, kde u rozjařených či jednoduše v e s e l ý c h - r a d o s t n ý c h lidí převládá poživačnost,

prožívání pod aktivisujícím tlakem, pozorujeme naopak uvolněnost. Ochablí jsou také t u p í a l e n o š i , u nichž je snížena vitalita, nezájem o smysl a hodnotu dění. K podobnému stavu dochází při ú n a v ě . Člověk se nechává životem unášet, místo aby mu šel vstříc. Znamená-li v určitém rozmezí uvolněnost p ř í s t u p n o s t d o j m ů m , která je někdy spojena se zvýšenou tendencí ke s n ě n í , k denním fantaziím, chybí i tato složka u d e p r e s e , stísněnosti, s m u t k u . Starosti, které přivedly člověka k r e s i g n a c i , uvádějí stav, ve kterém člověk nic nečeká, nic nemůže dosáhnout, svět je prázdný a chudý, člověk prožívá "tíhu života", pociťuje svou vlastní váhu; tendence k činnosti je omezena na minimum. Pokleslá hlava, nevšímající si okolí, je výrazem přerušeného sociálního kontaktu, nezainteresovanosti. Depresivní je "těžkomyslný". Sklon hlavy rozlišuje líného a depresivního.

T ě ž k á c h ů z e .

Napětí svalstva při chůzi předpokládá i moment "statického držení těla": pohybem přenášíme tělesnou váhu při harmonickém spojení rozsáhlé svalové soustavy. Střídá se napětí i uvolnění, síla směřující na jednu stranu je vyrovnávána svalovým působením opačného směru. Tělo klesá, je opět zvedáno vzhůru atd. V á h a c h ů z e je do jisté míry tak závislá na váze tělesné a je ve vztahu k biotypu. Touto okolností musíme omezit využití "tíže kroku" pro diagnostiku.

T ě ž k á c h ů z e vyplývá z poddávání se tělesné váze. Těsně souvisí s ochablým držením těla a má úzký vztah ke snížené vitalitě, depresi, smutku, starostem. Těžká chůze reprezentuje m a l o u a k t i v a c i v ů l e . Člověk se slabou vůlí není schopen organizovat síly, které má k dispozici, vzhledem k cíli; není schopen mobilizovat sílu k překonávání překážek. Proto nacházíme těžkou chůzi také u lidí s netlumenou pudovostí, se sklonem k beznadějnosti. Převládající tendence k těžké chůzi může být dočasně dissimulována (viz dále).

L e h k á c h ů z e .

Lehká chůze souvisí se zvýšeným napětím. Může být známkou z v ý š e n é v i t a l i t y i následkem c í l e n é a k t i v i t y z vyšších vrstev osobnosti. Je známkou z v ý š e n é s v ě ž e s t i , o p t i m i s m u , r a d o s t i . Už v mytologických představách se svatí a andělé "vznášejí". Může být projevem sebeovládání v pohybových souvislostech s napjatým postojem (hrdost, vůle k činu, tvůrčí síla). Lehkou chůzi však mají i s v ě t u o d c i z e n í i d e a l i s t é (viz Kretschmer), orientovaní "vzhůru", odmítající tíži hmotného světa, j e m n o c i t n í a p ř e c i t l i v ě l í na dotyk reality či lidí a osoby vyznačující se p l a c h o s t í . Plachý

člověk nechce budit pozornost ani hlukem, který působí těžká chůze, ani pohyby (chůze po špičkách), je také spravidla mnohem více zaměřen na svůj zjev, nežli by se zdálo. Lidé c t i ž á d o s t i v í a j e š i t n í se snaží budit pěkný dojem ev. vyvolat pozornost. Lehká chůze působící dojmem mladosti, síly, svěžesti, je proto vhodnou předlohou napodobování, o to vítanější, že se napodobit dá. Kietzová zjistila, že když svým pokusným osobám oznámila, že budou pozorovány, jejich chůze nabyla na lehkosti. Ve vyhraněných případech simulace svěžesti však působí lehká chůze dojmem úmyslnosti, je přehnaná. Lehká chůze bývá užívána zejména při k o k e t é r i i ž e n . Na rozdíl od plachosti či cílené aktivity je charakteristická zejména množstvím souhybů (viz dále).

Z v ý š e n é s o u h y b y .

Na chůzi se víceméně podílejí souhyby celého těla. Svědčí o vztahu člověka k zevnímu prostředí, člověk svou aktivitou v souhybech zahrnuje větší či menší prostor. Aktivní souhyby nejsou k účelovému zaměření chůze (přemisťování) nutné. Představují tedy určitý "luxus". Autistický, od okolí izolovaný člověk postrádá tendenci k pohybu. Naproti tomu extrovertované typy (Jung), cyklothymové (Kretschmer), integrovaní navenek (Jaensch), veselí a podnikaví lidé, kteří mají silný vztah k okolí, jsou při chůzi celkově pohybliví, živí.
Je třeba započíst i vztah mezi konstitučním, biologickým turgorem motility (= tlakem k hybnosti) a vztahem ke světu.

Pohyblivý člověk žije s okolím, "souzní", resonuje s pohybem života. Veselý člověk je otevřen světu ve dvou směrech: přijímá i dává podněty. Tuto mimořádnou živost můžeme pozorovat u jižních typů. W.KEMPER, který pracoval se skupinami v Evropě a později v Brazílii, potvrzuje u Brazilčanů onen nenucený smysl pro kolektiv. Tito lidé nežijí sami pro sebe, ale pro jiné: potřebují pro svůj život, pro své činy, ovzduší přihlížejícího okolí. Jejich výrazová spontaneita jim umožňuje vyjadřovat vnitřní impulzy v širokém jemně odstíněném pásmu. "Jižní typ" se svou bohatou pantomimickou hybností nejen žije, ale hraje své životní role před tváří ostatních.
Tento poznatek přispívá k hodnocení souhybů při chůzi. Mnohdy je chůze umocněna až v jakýsi taneční pohyb, souhyby jsou "hrané pro publikum", ale zcela přirozene spojeny s radostí z pohybu, chůze je rytmická, harmonická.
Silným vztahem a závislostí na okolí jsou poznamenáni také j e š i t n í lidé. Ješitnost je narcistický sebecit. Souhyby ješitných jsou stigmatizovány napětím a určitou křečovitostí, mnohdy manýrovaně přehnané. Připomeňme si ztrátu přirozených ladných pohybů dítěte u malých děvčátek, "pyšnících se" novými šaty. Chůze ješitných bývá provázena otáčivými souhyby trupu, rozšiřujícími zorné pole, umožňujícími sledovat efekt na okolí.

P o d r á ž d ě n é - n e v r l i jsou rovněž orientování na společenské prostředí, i když negativně: jejich úsečné, přímé a hranaté pohyby jsou "údery do prostoru". Pociťují nepřátelství k lidem, prožívají protest proti tomu, že je okolí vystavuje nepříjemným pocitům.

N e r v ó z n ě - p ř e d r á ž d ě n í pojímají okolí jako ohrožující moc-nost. Impulzy, které nestačí zvládnout, vedou k neladným, diskoordinovaným "nervózním" pohybům.

L h o s t e j n ě - b e z s t a r o s t n í mice vykazují souhyby, ale ty mají spíše pasivní ráz: v pohodlné ledabylosti nebrzdí a neusměrňují synkinézu.

B e z o h l e d n ě b r u t á l n í hledají v okolí uplatnění svých egoistických zájmů. Necitliví k zájmům ostatních, se smyslem pro "politiku širokých loktů". Jejich souhyby se proti podrážděným liší větší pravidelností a stálostí.

Snížení souhybů.

Snížené souhyby či zmenšené souhyby jsou výrazem zúženého vztahu ke světu a malého turgoru, ev. úmyslného tlumení pohybových impulzů.

S m u t e k provází odklon od zevního světa. Ochuzení pozitivních hodnot jde ruku v ruce s prožitkem životní tíhy, utlumuje vitalitu a tím i pohybové impulzy. Člověk, který je přes hluboký smutek donucen k chůzi, realizuje jen nezbytné pohybové impulzy, bez souhybů.

I duševní o t u p ě l o s t , nevnímavost, vede k pohybovému ochromení, těžkopádnosti a ztrátě aktivních souhybů.

P l a c h o s t přináší rovněž oslabení kontaktu: jde však jen o zevní účinek. Vnitřní postoj, jak víme, není lhostejný k okolí: naopak, je závislý na efektu u lidí. Plachý přibrzďuje pohybové impulzy a vystříhá se především souhybů, vzdalujících se od tělesné osy; stejně jako se obává nápadných synkinéz, se však vyhýbá i nápadné zpomalenosti, která by rovněž mohla vyvolat pozornost. V okamžicích, kdy pociťuje, že se stává předmětem pozornosti, nejednou neúměrně zvýší sebekontrolu, takže se v pohybech projeví nevyrovnané napětí, které poruší soulad chůze.

Zmenšené souhyby provázejí odmítání kontaktu u pyšných a h r d ý c h . Všimněme si aristokratického postoje a chůze. U výrazně hrdých je těžiště osobnosti v nitru, nezávislé na okamžité reakci prostředí, často ve spojitosti s vírou ve svou vyvolenost osudem, s vírou ve zvláštní kvality své osobnosti:"distancují se od jiných". Zvláštní pathos d ů s t o j n o s t i tkví ve snížení souhybů, ve spojení s malou hybností, pevností úsporného pohybu a ve vzpřímeném držení těla. Hrdý nehledá kontakt ani uznání ostatních lidí, své sebevědomí zakládá na vlastním sebehodnocení.

P ý c h a na rozdíl od pravé hrdosti podléhá vnitřnímu nutkání srovnávat se s jinými. Do držení těla pak proniká napětí, vyvolávané čekáním na efekt. Pýcha pouze předvádí, vystavuje nezávislost na okolí, která je zdánlivá. Při v y h r a n ě n é v ě c n o s t i je tlumeno vše,co nesouvisí s dosažením cíle, což se projevuje také v potlačení souhybů. Zvýšené napětí, bránící přirozeným synkinézám, pozorujeme také u k ř e č o v i t ě v y p j a t é v ů l e .

F l e g m a t i c i neforsírují souhyby, ale také nevynakládají energii na brzdění: "klátí" pažemi.

R o z m r z e l í a r o z z l o b e n í potlačují synkinézy jako projev sebeopanování. Svérázmou chůzi s napjatým držením těla typu "být ve střehu" a s potlačením synkinéz -"být nerápadný"- vidíme u těch, kteří s a m i n e p o z o r o v á n í , chtějí p o z o r o v a t jiné.

Z v ý š e n á p r u ž n o s t.

Pohybový turgor, tendence produkovat pohyby, jistě ovlivňuje i elastičnost. Pružnost je uspořádaný a zaměřený pohyb, který je nadán jistou mrštností. Čím více odkláníme od pohybu pozornost, čím je spontánnější, tím větší má tendenci k mrštnosti (srv. točení palci z dlouhé chvíle, spontánní pohyby při naslouchání rytmické hudbě). Výrazu pružnost se užívá také ve spojení slov "duševní pružnost". I zde nám představuje formu přizpůsobivosti. Pružnost nabývá výrazné podoby teprve v harmonickém ucelení. Zdravé d í t ě se pohybuje pružně. Odtud záliba dětí v hopsání a poskakování. Elastičnost působí dojmem svěžesti, štěstí, radosti, slouží "tendenci vzhůru" Pro tyto dojmy, které vyvolává, může rovněž sloužit k z á m ě r n é m u e f e k t u n a o k o l í .

Určitý pohyb pružnosti můžeme sledovat v tradičních jevištních postavách mazaných sluhů a úslužných lichotníků.
Může se spojovat také se ctižádostí a touhou po s e b e u p l a t n ě n í . Je typická v projevech j i ž n í c h p o v a h .

S n í ž e n á p r u ž n o s t .

Znamená poruchu celkové harmonie a rovnováhy duševních sil. Tato porucha může být vyvolávána buď přebujelostí horních kontrolujících vrstev osobnosti (vůle, plachost), nebo oslabením určitých komponent duševního života. Tak u tupých, líných a smutných chybí napětí a pohotovost k akci, u podrážděných myšlenková a volní ukázněnost, u pudových usměrňující kontrola, u citově plochých hloubka a diferenciace citového života.

O b l o s t p o h y b ů .

Může-li sloužit elasticita snaze o vyvolání dojmu, nedaří se v tomto smyslu využít oblosti, okrouhlosti pohybu. Oblost je výrazem síly a neporušenosti endothymního základu, vystupuje do popředí ve stavu vnitřní harmonické vyrovnanosti, pohotovosti k přizpůsobení a přirozenému uvolnění. Souvisí s elasticitou a uvolněným držením, ztrácí se vlivem záměrného působení.

P ř í m o č a r o s t p o h y b ů .

Přímé pohyby mohou sloužit k vyvolávání dojmu. Působí dojmem ráznosti, r o z h o d n o s t i a p e v n é v ů l e . V jiném kontextu se však objevují při r o z p a č í c h . Rozpačití lidé bývají obdařeni schopnostívciťovat se do pocitů jiných lidí: spoluprožívají trapnost, které byli případně příčinou (ať už skutečně nebo domněle). V pohybech se objeví určitá hranatost, přímé pohyby, které mají nejistý, neurčitý, přeskakující ráz. Oblost pohybů se ztrácí při c i t o v é m v z p l a n u t í ; zneklidnění, rozzlobení či postrašení lidé ztrácejí ladnost.

R y t m i c k á c h ů z e .

Podle L.KLAGESE je rytmus projevem zdravého, přirozeného a původního života. G.Kietzová proti tomu poznamenává, že při rytmu nejde o "samovládu základních psychických vrstev", ale o harmonii osobnostní nadstavby s hlubokými vrstvami duševna. Jestliže dominují vyšší vrstvy, rytmus se rozpadá. Rytmická chůze je tedy výrazem integrace.

T a k t c h ů z e .

Mezi rytmem a taktem je bohatá škála přechodů. Převaha taktu nad rytmem je výrazem volního napětí, podřízení cíli, ev. myšlení. Znamená převahu osobnostní nadstavby. Ve vztahu přímočarého vedení pohybu, taktu a napjatého držení těla se nabízí možnost uniformního předvádění jednomyslnosti, vůle a odhodlání (přehlídky sportovců a vojáků).

P o h l a v n í r o z d í l y v c h ů z i .

Ženy vykazují proti mužům větší interindividuální a intraindividuální variabilitu chůze. Příčiny těchto rozdílů spatřuje Kietzová jednak ve větší výrazové spontaneitě ženy, tj. v tendenci převádět pocity v tělesný výraz a také v rozdílné integraci. Muž dokáže snáze "vyřadit" určité oblasti svého nitra, izolovat je od aktuálních projevů a činností.V jeho vnitřních rezervacích mohou vedle sebe žít různé světy a city, aniž by se vzájemně podstatně ovlivňovaly. Muž má větší sklon k desintegraci nežli žena. Muži je chůze především prostředkem k dosažení cíle, tj. přemístění. V pohybech ženy proudí mnohem více její individuální podstata a prožívání, situace "zde a nyní".

Chůze jí není jen účelnou činností, ale i prostředkem výrazu a působení. Větší krok a tíha chůze muže - oproti ženě - vyplývá také z anatomických rozdílů (váha, svalový a kosterní systém). Vedle toho prý hrají roli i duševní rozdíly: muž se při chůzi opírá p r o t i zemi, ženu země "n e s e". Muž si svými pohyby podrobuje prostor, žena ho používá. Lehčí chůze ženy souvisí také s její "existenciální tématikou", v níž zážitky spjaté s dotykem hrají významnou roli. Určitá plachost před dotykem patří k podstatě ženství. U pudových, neukázněných žen nikdy trvale nepozorujeme lehkou chůzi. Lehká chůze je současně nástrojem koketérie, která je v různé míře rovněž ženským atributem. U žen převládá rytmus, plynulost; u mužů takt. Proto pochod vyřízeného zástupu žen v taktu vyvolává smíšené pocity.

Závěry.

1. Chůze a postoj patří k projevům, které nás už zdálky informují o duševním rozpoložení lidí. Tato skutečnost má zásadní význam pro divadlo, které počítá s distancí diváků.
2. Chůze je současně složkou celkové hybnosti. Pohybovou charakteristiku člověka lze do značné míry demostrovat na chůzi.
3. Diagnostika chůze je pro herce tím důležitější, že ji používá jako typické výrazové charakteristiky jevištní postavy, aniž by musel počítat s pravděpodobností relativity či absolutnosti paralely mezi výrazovou hodnotou chůze a duševními obsahy.
4. Podle G.Kietzové jsou při diagnostice chůze významné především tyto aspekty:

   Kategorie držení těla: 1. celkové držení těla
   2. držení hlavy, ramen, paží, trupu, nohou

   Kategorie pohybu: 1. celkový pohyb: mrštnost, zaměření, dynamicky akcentovaný směr, síla, pružnost, průběh (křivka pohybu - opakování v rytmu či v taktu), styl
   2. dílčí pohyby: velikost kroku, šířka stopy, vztah mezi momentem opory a pohybu, váha, počátek a ukončení kroku, předních a zadních nohy
   3. souhyby (trupu, ramen, paží, hlavy)
   4. hluk, který chůze působí
   5. pravidelnost
   6. variabilita
5. Určitý způsob chůze může charakterizovat nejen okamžité duševní rozpoložení, ale i trvalejší povahové vlastnosti.
6. Kietzová zjišťuje tyto základní varianty:

   1. držení těla a) napjaté (vzpřímené)
      b) uvolněné (ochablé)

2. váha chůze — a) těžký krok
b) lehký krok

3. souhyby — a) oslabené sinkinézy
b) zesílené

4. pružnost — a) vysoká
b) nízká

5. průběh — a) obraz (křivka) pohybu
aa) oblost
bb) přímost
b) způsob opakování
aa) rytmus
bb) takt

7. Lze konstatovat rozdílnost pohybové charakteristiky muže a ženy.

5. Cit a herecký výraz.

Na skutečnost, že city úzce souvisejí s v ě d o m í m , u nás poukazoval už K.KUFFNER. Původní obsah citů, přimykající se úzce k instinktivně-pudové sféře s její hybností, zřejmě pramení z u v ě d o m ě n í p o ě i t k ů , které navozují instinkty a pudy v tělesných orgánech. Člověk si uvědomuje své tělo prostřednictvím všech smyslů. Pozoruje svůj pohyb, uvědomuje si tělesnou lokalizaci "přede mnou" "za mnou" "po straně", pozoruje změny zorného pole v souvislosti s pohybem, především s pohybem hlavy. Slyší zvuky, které vydává i zvuky, které působí v okolí. Jestliže zrakem a sluchem umisťujeme předměty mimo sebe (i své tělo), čicháme a chutnáme "v sobě". U tlakového či dotykového smyslu si neuvědomujeme jen tlak z okolí, ale také naše vlastní tělo, působící proti tomuto tlaku. Zde má význam také propriocepce v níž působí na kůži tlak svalů, kostí, nacházejících se pod ní, napětí kůže a svalů atd. I bez kontroly zraku si správně uvědomujeme polohu a tělesné pohyby (receptory v kůži, svalech, šlachách, kloubech),(polohově-pohybové ústrojí ve vnitřním uchu). Na ploskách nohou pociťujeme zvlášť výrazně kolísání, zatížení atd. Vnitřní tělesné orgány si neuvědomujeme stejným způsobem jako svaly. Jejich činnost vstupuje do vědomí v podobě "celkového sebecitu",nebo prostřednictvím specifických pocitů při nemoci nebo afektech (tlučení srdce a tepání cév při napětí, úzkosti, strachu; zvláštní pocity kolem žaludku apod.). Nelibé pocity vycházející z tělesné percepce se netýkají jen bolesti, ale také tlaku, teploty, svědění, pálení a různých těžko definovatelných pocitů, signalizujících buď nebezpečí nebo skutečné porušení tělesné integrity. Svérázné pocity jsou spojeny s vyměšováním,sycením, pohlavní činností.

Už v oddílu o vytváření sociální distance jsme si řekli, že dítě sprvu nezná hranice svého těla a nemá přesnou představu o své tělesnosti, o jejích možnostech a omezeních. Veškeré tělové pocity, zařazeny do prostorové souvislosti, pomáhají vytvářet " t ě l o v é s c h é m a " .

Různé části těla nemají stejný vztah k našemu JÁ. Němečtí autoři hovoří o pocitu "ICH-NÄHE" - "blízkosti k já" u různých tělesných částí a orgámi. Konečky prstů u nohou i u rukou jsou nadány menší "blízkostí k já", nežli hlava, hrudník apod. Tato skutečnost má určitý význam při prožívání bolesti i při citových zážitcích.

Citové zážitky jsou těsně spjaty s vegetativními orgány: s cévami a srdcem, dechem, se složením krve apod.

Různé afekty jsou provázeny nejen vnějšími výrazy, ale také různými změnami vegetativními: při hrůze se zježí vlasy, "naběhne husí kůže" (musculi erectores pilorum), zbledne pokožka (stažení cév), rozšíří se zornice (pupilární emoční reflex), svalstvo ztuhne, dech je nepravidelný: typické je "zatajení dechu", tj. zastavení dýchacích pohybů ve fázi inspirace (nadechnutí) a pak zrychlené a prohloubené dýchání. Podobné nepravidelnosti provázejí činnost srdeční. V hrůze může člověk "polykat" i mít sucho v ústech. Na zážitku emoce se tedy podílejí exteroceptory (SHERRINGTON) spolu s interoceptory (které jsou uloženy ve vnitřních orgánech). Vjemy z m ě n v n i t ř n í h o p r o s t ř e d í určují s p e c i f i č n o s t e m o c e .

"...každý výraz je integrální částí komplexního schematu nervových, svalových a žlázových změn, které tvoří emoci." (R.S.WOODWORTH, H.SCHLOSSBERG)

DE CRINIS upozorňuje na antagonismus mezi prokrvením povrchových a vnitřních částí těla při afektech. Rozdělení krve v těle je jednou ze složek vzniku emocí.

W.JAMES a C.G.LANGE upozornili svým paradoxním výkladem vzniku emocí (že totiž emoce vznikají na základě vjemů z periferie - "jsme smutni, protože pláčeme", "máme strach, protože utíkáme") na závažnost p o d í l u registrace výrazových změn v dynamice emocí.

V určitém smyslu se odvolává na Jamese V.E.MEJERCHOLD:

"Postava znázorňuje, že prchá před psem, předstírá úlek. Pes neexistuje, ale člověk se dal na útěk, jako kdyby ho pes pronásledoval. Během tohoto pohybu.. vznikne opravdový pocit strachu...určujte jednotlivé výjevy tak, aby vás vedly do patřičné nálady a připravily po fyzické stránce na situace do nichž se dostanete."

A.J.TAIROV vyzdvihuje problematiku vžití se do role: "... pro schopnost vyvolávat a oživovat osobní prožitky nemusí být člověk ještě hercem, tj. umělcem...

Při jisté pozorovací schopnosti a s určitou dávkou citlivosti, nebo dokonce při nervovém onemocnění, může se takovému prožívání naučit každý... stačí potlačit v sobě přirozený stud a přinutit se zveřejňovat intimní pocity a osobní zážitky."

A konečně B.BRECHT: "Pro herce je obtížné a úmorné vyvolávat v sobě každý večer určité emoce, nebo nálady, naproti tomu je jednodušší předvést vnější příznaky, které tyto emoce provázejí, nebo ohlašují... herec ani na chvilku nedopustí, aby se beze zbytku proměnil v postavu... na zkouškách lze použít vcítění jen jako jedné z četných metod pozorování."

Dialektickou podstatou této diskuse je fakt rozdílnosti citu a výrazu na straně jedné a podmíněnost výrazu citem na straně druhé. Tuto okolnost jsme v širší souvislosti komentovali v oddíle o předstírání a zastírání.

Hercův umělecký cíl spočívá v pohybovém ztvárnění vlastního těla. Toto ztvárnění vyjadřuje mimo prosté akce, kde citový podíl ustupuje do pozadí, také afekty, které právě pro svou citovou indukci jsou středem pozornosti. Herecké umění je ovšem širší, nežli je pouhé zobrazování afektivních hnutí.
Divák vnímá vnější projevy citů: vnitřní dění je před jeho zraky skryto. Ve filmovém detailu pak vynikají i vegetativní efekty, které jsou vůlí bezprostředně neovlivnitelné: "pot úzkosti", "naběhlá žíla hněvu" (zhoršený odtok krve z čelní žíly při vzrušení), rozšíření zornic atd. Těmto efektům se dá uměle napomoci.

Můžeme po herci chtít pravé city? Může docílit skutečný zážitek?
Začněme poslední otázkou. Pokusně lze prokázat, že určitá výrazová schémata jsou vrozená, nevznikají naučením, ani nápodobou: byla pozorována i u slepých dětí, kde možnost nápodoby byla vyloučena. Vedle toho podléhají některé výrazy konvenci a modifikaci kulturním prostředím. Zdá se však, že ani při rozdílech mezi kulturními oblastmi nejsou výrazy citu protikladné, ale spíše nadhodnocují určitou stránku, složku základního výrazového schématu. Největší shodu můžeme pozorovat právě u afektů a to u jejich vegetativní stránky, kde můžeme sledovat shody dokonce u různých druhů živočichů včetně člověka.

Docílit určitého výrazu nezávisle na situaci je možné prostřednictvím představy. Tak např. v hypnóze je možno navodit různé vegetativní změny ne přímo rozkazem, ale představou situace, která k podobným reakcím vede. B.STOKVIS referuje o padesátiletém debilním muži, který dokázal na požádání zmenšit nebo zvětšit zornice: p ř e d s t a v i l s i vždy "světlo" nebo "tmu". Jiný muž dokázal vyvolat na horním rtu kapičky potu, když si představil, že jí ostré koření apod.

Řada metód využívá opačného postupu: navozením určitého výrazu chce docílit

příslušného duševního rozpoložení. Do jisté míry využívá této zkušenosti i Stanislavského metóda. Mystikové se nejednou pokoušeli uplatnit čínskou moudrost: "Všechny údy jsou uvolněny, když je duše v harmonii."
Autogenní trénink J.H.SCHULZE spojuje obě možnosti: základní uvolněné držení těla "v pozici vozky na kozlíku", je východiskem vytvoření vhodného rozpoložení pro cvičení tělových představ, zaměřených na zvládnutí vegetativních reakcí. Herec spravidla nepotřebuje znát anatomii mimických svalů a výrazová schémata zachycená pomocí grafů. Základní výrazy má každý z nás osvojeny jak ve "vrozené expozici", tak ve společensky získaných konvencích. Předvádíme-li nějakou osobu v afektu, začínáme představou citového hnutí, jejíž živost může být různého stupně. Pohybová realizace se u dobrého herce dostavuje bezděčně, na podkladě preformovaných reflexních spojů; opravu vyžaduje jen rámec koncepce role, či stylizace. Řekli jsme si o převažujícím rysu hereckého temperamentu, který snadno vyvolává představu, výraz a s tímto výrazem spojí určitý prožitek. Herec tedy může docílit velmi pravdivého zobrazení projevu citu a také citu samého. O nebezpečí "posedlostí rolí" jsme se zmiňovali. Musí však bezpodmínečně herec prožívat hrané city? Míra "vžití se" je individuální. Divákovi na nějakém plném vžití herce do role nemusí záležet. Domníváme se však, že herec se v určité fázi tvorby zmocňuje výrazu především pomocí představy, která je už svou podstatou názorná, tj. smyslově živější a tím i citově věrnější a bližší "vžití", nežli racionálně vedená plastičnost CRAIGOVÝCH herců-loutek.

Míra naturalismu není však pro divadelní efekt rozhodující. Často citovaný případ Coquelina, který při scéně zobrazující spánek skutečně usnul, není přesvědčujícím argumentem pro nepřirozený dojem z opravdového "vžití se".
Coquelinův nefalšovaný spánek mohl být směšný z těchto důvodů:

a) přestal respektovat nutnost překlenutí distance mezi jevištěm a hledištěm - ve filmu by po této stránce jeho spánek nepůsobil rušivě
b) jeho vzezření ve spánku přestalo odpovídat hrané postavě a začalo být spánkem jiné osoby: chrápáním Coquelina osobně.

Jiným uváděným příkladem bývá podívaná na toreadora umírajícího v aréně skutečně a na toreadora, umírajícího pouze ve hře. Film se snaží i takovou scénu zpodobnit co nejrealističtěji. Rozdíl zde není (z hlediska diváka) v míře přirozenosti projevu, ale v celkovém kontextu situace. Je ovšem pochopitelné, že naturalisticky umírající toreador bude aktivovat jiné citové vrstvy, nežli např. toreador umírající za ryčného zpěvu v opeře, nebo s ladnými pohyby v baletu. Divadlo skýtá možnost různých forem zobrazení a polemika z jednoho pólu proti pólu druhému, nemívá opodstatnění k obvinění protipólu z neuměleckosti. Život žádá různost, nikoliv uniformitu.

Závěry.

1. City jsou výsledkem vnímání tělesných změn ve vztahu k určitým podnětům.
2. Veškeré tělesné pocity zařazeny do prostorových souvislostí, tvoří "tělové schéma". Tělové schéma zachycuje jednotný, centralizovaný obraz našeho těla.
3. Oproti jiným vjemům je zážitek naší tělesnosti neostrý, i když tvoří neustálý doprovod našemu vnímání a prožívání.
4. Tělové schéma tvoří svého druhu "tělesné já", tělesnou osobnost, která má své centrální i periferní oblasti. Různé vnitřní orgány a části těla jsou pociťovány jako různě vzdálené od "já".
5. City a afekty (tj. intenzívní, vystupňované city), nejsou prožívány všemi částmi těla stejnoměrně. Myšlení prožíváme v hlavě ("asociativní city"), city pramenící z pudů, resp. instinktů, vykazují určitou lokalizaci (difusní) ve vztahu k příslušným anatomickým systémům.
6. City provází množství vegetativně-biochemických změn.
7. Každý výraz je součástí změn, které tvoří emoci.
8. Navození zevního výrazu může usnadňovat a podporovat živost vybavení příslušné emoce.
9. Živá představa určitého citového rozpoložení může napomáhat tvorbě příslušného výrazu.
10. Výsledný efekt nemusí být identický se skutečným afektem.
11. Divákův vjem není bezprostředně závislý od hercova prožitku, ale od jeho výrazu.

S O U H R N : PSYCHOLOGIE POHYBOVÉHO VÝRAZU HERCE

Každý vnější projev mozkové činnosti můžeme redukovat na pohyb. Pohyby pokládáme za projevy určitých vnitřních dějů. Zevním projevem duševního dění je pohybový výraz. Pro herecký projev je podstatný současně vnímaný zrakový i sluchový dojem, který vyjadřuje záměrné i bezděčné projevy člověka. Zvukové projevy zahrnují zvuky vydávané hlasovým ústrojím v řečové a předřečové formě. Maximum sdělovací kapacity a schopnost předávání informací o složitých souvislostech má jedině řeč. I do řeči však proniká mimika. Mimické projevy patrně neměly původně sdělovací funkci. U člověka probíhá rozsáhlá sociabilizace většiny vnějších projevů a proto se také gestika s mimikou stávají nástrojem dorozumění, uvědomění okolí, apelem na jiné jedince. Tuto problematiku lze názorně demonstrovat na pláči a smíchu, které sdružují reaktivitu biologickou i sociální.

V denním životě registrujeme city ostatních lidí spíše z jejich celkového chování, situačního kontextu a řeči, nežli z jemných mimických odstínů. Mimika však nabývá rozhodujícího významu v dramatické "face to face" situaci, kdy se jedna osoba snaží druhé vyčíst z tváře její city a úmysly. Film musí počítat více než divadlo s podrobnou studií mimiky. Mimika však má podstatný význam v navázání mezihereckého kontaktu při dramatické akci.

K projevům, které nás už zdálky informují o duševním rozpoložení lidí, patří postoj a chůze. Pohybovou charakteristiku člověka lze nejsnáze demonstrovat na chůzi.

Vyjádření citů na jevišti se týká problematiky reprodukce citového zážitku, současných vnitřních i zevních změn. City jsou výsledkem vnímání tělesných změn ve vztahu k určitým podnětům. Navození zevního výrazu může podporovat živost vybavení určitého citu, určitý cit zase evokuje určitý výraz. Výsledný efekt nemusí být totožný s afektem, který je předmětem zobrazení. Divákův vjem není závislý od hercova prožitku, ale od jeho výrazu.

XII.

PSYCHOPATOLOGIE A HEREC TVÍ

V duševních chorobách neodkrýváme něco
nového a neznámého, ale podklad naší
vlastní bytosti, matku životních problémů,
na kterých všichni pracujeme.

C.G.JUNG

Herectví se dotýká oblasti psychopatologie především ve dvou bodech: psychopatologií zobrazovanou v dramatech a otázkou, nakolik herectví jako obor či profese má svérázné psychopatologické problémy.

1. Psychopatologie v dramatu.

Je nápadné, jak často se na jevišti setkáváme s problematikou abnormálních jedinců i chorobných duševních stavů. Tuto skutečnost lze snadno dokumentovat na vrcholcích světové dramatiky.
Sofoklova tragédie OIDIPOS VLADAŘ nespočívá jen v postupném odhalování osudu, jemuž nelze uniknout, ale i v objevování abnormální rodinné konstelace, jejíž poznání vede u Oidipa i Iocasté k těžké reaktivní duševní poruše: Iocasté spáchá sebevraždu, Oidipovy sebetrestající tendence vedou k automutilaci (sebezmrzačení). Shakespearův HAMLET předvádí hned celou galerii psychopatologických problémů. Drama začíná bratrovraždou, rozporná osobnost Hamletova láká k sobě stále znovu pozornost psychopatologů, šílenství Ofélie patří jistě k nejpůsobivějším dramatickým složkám děje. Molièrův LAKOMEC a ZDRAVÝ NEMOCNÝ představují svérázné jevištní kazuistiky dvou typů psychopatií. Goethův FAUST jistě nepředstavuje člověka kypícího duševním zdravím.

Abychom si mohli vysvětlit, proč dramatici stejně rádi sahají k námětům z psychopatologie, nebo alespoň z jejího pomezí, jako publikum stejně vděčně motivům tohoto druhu přihlíží, pokusíme se zachytit postoje, které lidi zaujímají k duševním chorobám.

Jazykový usus rozlišuje duševně nemocné podle toho, zda jejich projevy vzbuzují hrůzu nebo dojem směšnosti, na šílence a blázny. S touto diagnosou by se jistě psychiatr nespokojil: v ní je zachycen spíše vztah okolí k nemocnému nežli podstata duševní poruchy. Duševně choří tedy budí především dvojí pocity: hrůzu,

strach a pobavení. Nepochybujeme o tom, že navození podobných pocitů v jevištní rovině je účinným elementem dramatického vzruchu. Bude nás však zajímat, čím se liší strach či směšnost vyvolávané duševně nemocnými, od strachu nebo pobavení, které vyvolávají jiné situace.

Duševní choroba se projevuje okolí především nepochopitelnými činy: jsou nevhodné vzhledem k prostředí a nesrovnatelné s dosavadní osobností nemocného. Nejde-li o člověka, na němž jsme úzce citově závislí, působí tyto nepřiměřené projevy směšně, když se cítíme bezpečni. Zdá se nám, že máme určitý přehled o motivech, které "blázen" nedokáže zvládnout tak jako my, neví si rady v situacích, které jsou "směšně lehké" - máme pocit převahy, je nám do smíchu. Zde je asi povrchní význam "dvorních bláznů" a šašků, kteří měli bláznovstvím bavit královský dvůr.

Docela jiné pocity v nás budí takové příznaky, u nichž je jejich motivace nepřehledná, kde se cítíme ohroženi, kdy nás přepadne pocit, že spletité a podivné síly, matoucí nitro šílence, bychom svými silami nezvládli. Nepochopitelné nás láká k pochopení, vžíváme se do zvláštního světa chorobné duše, identifikujeme se s ní a s úzkostí svých pokusů zanecháváme, protože se nás zmocní strach z chaosu nezvládnutých představ: mobilizuje se obrana naší duševní rovnováhy, snažíme se vytvořit bariéru mezi sebou a duševně nemocným: šílence jaksi vyřazujeme z atributu lidskosti, který se kryje s normalitou.

Každý z nás má určité "okrajové" zkušenosti s prožíváním duševně chorých: situace zmateného snu, kdy jsme bezmocnými obětmi vzbouřené fantazie; drtivý tlak strachu, který zasáhne dítě i dospělého v nebezpečí, které nechápe; rozplynutí hranic osobnosti a světa v únavě, nevyspání, snu, otravě atd. - to vše nám přibližuje určité části spektra prožívání duševně chorých. Tyto stavy strachu a desorientace hrály jistě závažnou roli i v životě primitiva, který s nepatrnou výzbrojí stál tváří v tvář ohrožující přírodě, kterou nechápal.

Strach před duševně nemocnými je do značné míry strachem bezmoci se ztráty vůdčího světla rozumu, úzkostí a neznáma. K podobným pocitům někdy dospívá i hloubající filosof, který se "propracoval" k pochybnostem o moci a síle myšlení.

Ochrana před možnou identifikací se světem duševně chorých vytváří onu distancující kategorii "šílenství". Účinnost tohoto zaklinadla je podivuhodná. Malý pokus: zkusme kohokoliv z našich známých pozorovat pod zorným úhlem přesvědčení, že je duševně nenormální. Jeho sebevšednější omyly a opomenutí dostanou zvláštní podtext, v jeho řeči nalezneme známky poruch duševního soukolí. Stigma duševní poruchy sebou přináší ztrátu úcty, změnu hodnocení. Duševně nemocný člověk pro nás přestává existovat jako rovnocenná bytost, začne reprezentovat "odcizené lidství".

Oblast psychopatologie se však nevyčerpává hořejšími pojmy, které zastupují oblast hrubých duševních poruch - p s y c h ó z .

Běžné vyjadřování zná ještě označení "podivín", "nápadný člověk", "úchylný", které označují varianty široké oblasti psychopatií. V případě psychopatií se jedná o trvalé abnormní rysy osobnosti, o sklony, zájmy a činnosti, odlišující se od zvyklostí dané společenské skupiny.

A ještě jedna, zpola umělo vytvořená kategorie - označuje projevy takřka splývající s "normou". Jsou to lidé "nervózní". Běžné vyjadřování tak označuje osoby, u nichž lze pozorovat mimořádnou podrážděnost a napětí, přecitlivělost a nezdrženlivost ("selhání nervů"). V pozadí těchto projevů zpravidla stojí určitá povahová nevyváženost - "neurotická osobnost".

Zjišťujeme-li frekvenci zastoupení zmíněných okruhů v dramatech, obdržíme přibližně toto pořadí:
1. neurotici (zejména v moderních dramatech) a psychopaté
2. psychotici (nejčastěji v podobě reaktivních stavů).

Mnozí psychopatologové prokázali, že ona domnělá bariéra mezi duševně normálním a abnormálním neexistuje, poukazují na to, že ve většině případů lze vystopovat souvislé přechody, že v "chorobném duševním dění" objevujeme vystupňování projevů, které nacházíme už v normě (C.G.JUNG, EYSENCK, JASPERS, psychoanalytici). To platí zejména pro oblast psychopatií. U neuróz se pak jedná o stavy, které v určité době a situaci poznala většina z nás.

Psychopat je člověk, který díky své disharmonické osobnosti stojí v napjatém vztahu vůči okolí, kterému se nedokáže v sociálně únosných mezích přizpůsobit, jeho chování je zdrojem konfliktů, kterými trpí buď on sám, nebo ostatní lidé. Také pro vznik neurózy je charakteristický konflikt uvnitř osobnosti (např. mezi vnitřními popudy a svědomím), ale také konflikt se skutečností (nemůže realizovat své nároky). Díky tomu, že v nevyrovnané osobnosti je zdůrazněna jedna stránka, která přebujela nad druhou (např. úzkost, ctižádost, pocit méněcennosti, nerozhodnost), mohou právě problémy neurotiků resp. některých psychopatů demonstrovat vyhrocené, obnažené a názorné konflikty všelidské.

Právě člověk, jehož duševní pružiny a zaměření se odlišují od okolí, který vyvolává rozruch a vtahuje do svých vyhrocených vztahů a nároků ostatní, je dramatickým elementem. Navozuje konflikty, které si žádají rozřešení, klade otázky, které vynucují odpověď. Osou a hybnou pákou dramatu je konflikt a jeho řešení: problematika neurotiků představuje jednu variantu dramatických konfliktů.

Kdyby Faust byl harmonickou osobností bez vnitřních konfliktů, kdyby na počátku Hamleta nestála ctižádost vystupňovaná k vraždě, kdyby Hamlet byl přizpůsobivý realista, nebo cílevědomý muž energických činů, neměli by ani Goethe

ani Shakespeare o čem psát. Drama těží buď z konfliktu abnormálních podmínek a - zit venia verbo - normální osobnosti, nebo z kolize abnormálních osobností v normálních podmínkách, nebo - což je nejčastější případ - z kombinace obého.

Užití psychózy s prvky zmatenosti často vyjadřuje pointu, či tragédii ztraceného lidství: smrt zaživa, únik z reality, chaos vítězící nad řádem:

O f é l i e Co převzácného ducha je tu v troskách!
Muž světa, učenec a bohatýr
výkvět a naděje a zdoba říše
zrcadlo kavalírství, kadlub forem,
všech vzorů pravzor - všechno, vše to tam!
... ten rozum vznešený a svrchovaný
jak rozladěné zvonky slyším klinkat
a vidím květ a kouzlo jeho mládí
spálené šílenstvím. Žel mně, ach, běda,
že zřím, co zřím, a zhlédla, co jsem zhlédla!

(Hamlet, III,1)

Kolik vnitřního napětí a gradace představuje např. duševní porucha Williho Lomana v MILLEROVĚ SMRTI OBCHODNÍHO CESTUJÍCÍHO, zejména když o ní můžeme říct s Poloniem:

ač mluví z cesty, přece je v tom systém...

Porušení logiky v tomto případě slouží k osvětlení věci z neočekávaných hledisek, hra, fantazie, která má placet v porušeném uvažování se blíží řeči snu a volných asociací, které jsou vždy blízké básníkům. Kolik různého smyslu dostává realita v křivém zrcadle šílenství SARTROVA VĚZNĚ Z ALTONY! Jak mistrně užívá podobných prostředků S.BECKET v ČEKÁNÍ NA GODOTTA, nebo IONESCO v ŽIDLÍCH, zobrazujících tíživou situaci existenciální frustrace v paradoxním humoru.

Posuneme-li náš zájem od tragického ke komickému, najdeme také na tomto poli četné doklady využití psychopatologických prvků: kolik komiky vytěží JEZINKY-BEZINKY z kumulace abnormálních individuí! Komičnost i dojímavost CHAPLINOVY postavičky poutníka je umocněna jejími psychopatickými rysy. Jeho "malý človíček" je "človíček-psychopátek". Promítněme si komiku postav LAURELA & HARDYHO, TATTIHO, našeho BURIÁNA atd., nutně dospějeme ke stejným závěrům: komický efekt zde vyplývá z přehnání určitých nepřiměřených povahových rysů a jednání. Oblast psychopatologie tedy poskytuje vděčný zdroj dramatických podnětů v mnoha ohledech.

Závěry:

1. Motivy a obrazy z oblasti psychopatologie jsou v dramatických rolích neobyčejně časté.
2. Nejčastějšími náměty jsou neurotické a psychopatické osobnosti, avšak ani užití psychotických stavů nelze považovat za výjimečné.
3. Divadelní zobrazení psychopatologických jevů představuje určitou formu jejich zvládnutí. Zde můžeme hledat určitý psychicky stabilizující účinek, jak dosvědčují zkušenosti s psychodramatem.
4. Osobnosti s abnormálními rysy, s jejich vnitřní i vnější konfliktovostí, představují jeden ze zdrojů dramatičnosti, jejíž osou je právě konflikt.
5. Mezi abnormalitou a normalitou není ostré hranice: v abnormálních stavech a vztazích nejednou spatřujeme ve zhuštěné, vyhrocené a obnažené formě všelidské problémy a konflikty.
6. Všeobecnou součástí života jsou konflikty, jejichž polarita je určena životem a smrtí, tvořením a destrukcí, vzestupem a úpadkem, organizací a desorganizací. Šílenství působivě vyjadřuje negativní pól tohoto napětí.
7. Prvky uvolněné fantazie, spjaté nejednou s projevy duševně nemocných, umožňují osvětlení věci v nezvyklých barvách, úhlech a souvislostech, blíží se řeči snu a básně.
8. Lidové rozlišení bláznovství a šílenství určuje také podmínky využití psychopatologických prvků v tragédii či komédii, podle toho, zda povzbuzují, či ohrožují lidské sebevědomí.

2. Neurózy a neurotici.

Pod pojmem "neuróza" si lidé nejčastěji představují určité "nervové" obtíže, jako nespavost, předrážděnost, bolesti hlavy, únavnost atd. Podobné případy mohou ovšem vznikat i v průběhu jiných onemocnění. Pro neurózu je charakteristické, že "neurotické příznaky" vznikají jako krajní výsledek zvláštního utváření osobnosti, která si vytváří nadměrné konflikty, které není schopna přešit, osobnosti, která nedovede sladit své požadavky navzájem, ani je přizpůsobit reálným možnostem. Problematika neuróz je v podstatě otázkou neurotické osobnosti.

Prastaré lidové tušení, že některé zdravotní poruchy, ať už tělesné či duševní, mohou být spolupůsobeny, nebo vyvolávány duševními příčinami, dosáhla v moderní medicíně a psychologii potvrzení, zdůvodnění a značné zpřesnění. Poznání, že stejně "tělesné" jako "duševní" funkce jsou regulovány a vykonávány toutéž nervovou soustavou, odstranilo mlžný opar pověr a donutilo odborníky ke střízlivému uvažování, srovnání a výzkumu.

Právě u neuróz se sám vztah mezi "duševním" a "tělesným" projevuje nejzřetelněji. V životopisech neurotiků nacházíme nápadně často o p a k o v á n í podobných konfliktů v různých sociálních situacích, reprízy téhož typu lásek a rozchodů atd. Za touto zdánlivou "nepřízní osudu" či "životní smůlou" nelze přehlédnout souvislost s povahovými vlastnostmi postiženého, které jej znovu a znovu do konfliktu vhánějí.

Napětí, které z nerozřešených konfliktů plyne, se dříve či později rušivě projeví v činnosti nervové soustavy, objeví se "zhroucení nervů" - "neuróza".

Čím výraznější je kombinace různých "nezdravých" potřeb a nároků, s tím větší jistotou můžeme očekávat "selhání nervů" i v poměrně nevinných okolnostech. Čím je spouštějící situace méně závažná a příznaky těžší, tím je neuróza závažnější. Určitý neurotický postoj jednak narušuje rovnováhu pacienta, jednak nutí nemocného k obraně před základním příznakem, což vyvolává další konflikty a další úhybné manévry.

Tak nemocný např. trpí pocity viny, které vznikly vlivem přísnosti rodičů a později byly dalšími zkušenostmi posíleny. Snaží se uniknout před rozhodováním, nedokáže se rozhodnout mezi dvěma možnostmi, rád by svalil odpovědnost na jiné. Život však tlačí k rozhodování, konflikty narůstají, pocity viny se zase prohlubují, vzniká "začarovaný kruh neurózy". Povahové vlastnosti, včetně vlastností neurotických se mohou utvářet už v dětství, v rodinných vztazích (v.t.). Není vyloučeno, že trvalé napětí a nejistota mohou i v dospělosti člověka neurotizovat.

Mírné neurotické vlastnosti jsou všeobecné. Označujeme je jako n e u r o t o i d n í . Ty, které nahrávají neuróze označujeme jako n e u r o t i c k é.
Neuróza vzniká kolizí neurotických potřeb s nemožností jejich uspokojení.
Tak např. získání postupu v úřadě znamená pro neurotika mnohem víc nežli jen vyšší příjem a postavení: znamená vyrovnání (např.) jeho pocitu méněcennosti. Selhání takové šance prožívá neurotik jako osudový neúspěch, kdežto vyrovnaný člověk dokáže neúspěch přijmout a uplatnit se jiným způsobem. H.SCHULTZ-HENCKE rozeznává příčiny neuróz:
počáteční, upevňující, spouštějící a chronizující.

Takřka všechny obrazy neuróz jsou provázeny tak zv. n e u r a s t h e n i c k ý m i p ř í z n a k y : bolestmi hlavy, nespavostí, zvýšenou únavností, bolestmi v nejrůznějších částech těla, nepříjemnými pocity různé lokalizace, dráždivostí, romanitými nepravidelnostmi v činnosti orgánů.
Nejčastější převažující zabarvení neuróz lze shrnout v tyto okruhy:
1. depresivní 2. nutkavé 3. hysterické 4. schizoidní ev. 5. neurasthenické.
I když toto rozdělení přijímá řada vynikajících neurózologů - např. H.SCHULTZ-HENCKE, H.QUINT, F.RIEMANN - nelze schizoidní okruh považovat za jednoznačně

určený. U neurasthenického okruhu většinou autoři poznamenávají, že bývá průvodním zjevem a že jeho samostatnost je diskutabilní. Sovětští fyziologové pod vlivem autority I.P.PAVLOVA považují nutkavý okruh za všeobecný (S.N. DAVIDĚNKOV) a přijímají spíše dělení: neurasthenie, hysterie, psychasthenie, přičemž psychasthenie (P.JANET) bývá pojímána jako neuróza u níž stojí v popředí prožívání vlastní slabosti, resp. slabost podkoří a převaha druhé signální soustavy, přičemž zvýšená afinita k nutkavým stavům bývá připuštěna.

Zajímavý systém podává FRITZ RIEMANN:

1. d e p r e s i v n í t y p je charakterizován nadměrnou přizpůsobivostí až k sebeobětování. Nevyvíjí se k roli samostatného subjektu. Nadměrně citový, pesimistický, přeplněn úzkostí před ztrátou lásky, nepokládá se za lásky hodna
2. n u t k a v ý t y p se nedokáže oprostit od nežádoucích zážitků, ctižádostivě usiluje o trvalé a nezměnitelné, o moc či o jmění
3. h y s t e r i c k ý t y p setrvává v dětském světě přání, odmítá svět s jeho zákonitostmi, závazky a konečností, které v něm budí úzkost. Spojuje svévolnost a fantazii, žije zdáním a iluzemi
4. s c h i z o i d n í t y p žije v nadhodnocené individuálnosti, nezávislosti od okolí a nepřístupnosti, s tendencí k izolaci, samotě a nedůvěře, v přecenění vlastních představ a myšlenek.

Člověk se, podle Riemanna, vyvíjí tím či oním směrem podle toho, jak se vyrovnává se základní úzkostí, která je permanentním průvodcem lidské existence, jako odrazu našich závislostí. Základní formy úzkosti souvisejí s napětím mezi dvěma antinomiemi:

1. úzkost před oddaností, která by mohla ohrozit samostatnost JÁ a vést k nadměrné závislosti na ostatních lidech; schizoidní osobnosti jsou ovládány tendencí k nezávislosti, až k absolutizaci svého já a jeho vnitřním světem
2. úzkost před samostatností JÁ, před izolací, která je prožívána jako ztráta bezpečí a lásky jiných: snaží se získat maximální blízkost k druhému člověku, překlenout hranici mezi "já" a "ty" (depresivní)
3. úzkost před změnou, prožívanou jako tragická pomíjejícnost a nejistota: chtějí maximálně zajistit pevné pořádky, cítí se bezpečni pod ochranou zákonů, paragrafů, norem a logiky (obsedantní)
4. úzkost před nutností, prožívanou jako neúprosná nesvoboda, jako zotročení a nucení: hysteričtí se snaží získat výjimku z přírodních či společenských zákonitostí, porušovat vše pevně stanovené a ustálené.

Prakticky se jednotlivé typy prolínají.

Mezi typické neurotické příznaky (s výjimkou výše zmíněných neurasthenických) patří:

úzkost a strach, jejichž předmět si pacient neuvědomuje, hledá jejichž příčinu "na nesprávné adrese"; úzkost často poznamenává celé ladění, náladu, dá se však v rozhovoru, nebo odklonění pozornosti přerušit.

stísněnost (deprese), útlum v různém rozsahu, prožívaný jako "životní tíže"

smutek (neurotická melancholie) - prožívání ztráty libosti, často vedoucí k pláči, lítosti a zvýšené citlivosti v tomto ohledu. Smutek neurotika však nemívá hloubku a neotřesitelnost psychotických melancholií (v.t.)

fobie - nutkavé strachy vážící se na předměty nebo situace, které samy o sobě nejsou nebezpečné (claustrofobie = strach před uzavřeným prostorem, agorafobie = strach před prostranstvím, nosofobie = neopodstatněný strach z nemoci, zoofobie = strach ze zvířat apod.)

vnitřní napětí je nejčastěji prožíváno jako úzkostný tlak k nějaké činnosti, která není ve vědomí pacienta konkretizována a proto nemůže být realizována; někdy vystupuje ve spojení s "vnitřním chvěním"

nutkavé myšlenky a představy ("anankasmy", "obsesse") - člověk se musí proti své vůli zabývat nepříjemnými, lhostejnými, odpornými nebo nesmyslnými úvahami či fantaziemi

nutkavé jednání - pacient prožívá impulzy k různým neodůvodněným ceremoniálům, pohybům, úkonům

vnitřní nejistota - mívá rovněž naléhavý až nutkavý ráz: postižený se musí mnohokrát přesvědčovat zda skutečně uzamkl byt, zalepil správný dopis atd. Bojí se rozhodovat ve strachu, že by se mohl špatně rozhodnout

pocity odcizení, derealizace se týkají buď okolí, kdy se mu zdá svět jako ve snu, nebo se týkají pacienta samého, on sám si připadá neskutečný, jakoby myslel a jednal někdo jiný a ne on sám. Podobné pocity někdy inspirují filosofy; tak B.NIETZSCHE píše: "Filosofický člověk má předtuchu, že i pod touto skutečností, ve které žijeme a jsme, je utajena druhá, zcela jiná, že tedy i skutečnost je zdání; Shopenhauer jmenuje onu schopnost pociťovati chvilkami lidi a všechny věci jako pouhé fantomy a snové obrazy, pravým znakem filosofického nadání." Z psychopatologického hlediska se jedná o derealizaci.

hysterický záchvat - v klasické podobě začíná pocitem koule stoupající ze žaludku do krku, pokračuje pádem, či lépe: rychlým položením se na zem a "křečovou" improvizací; záchvat často závisí od představ pacienta a zpravidla navazuje na "vzrušení" a vyžaduje publikum; někdy třeba odlišit od záchvatu epilepsie, nebo mdlob různého původu

hysterická necitlivost (anestezie: na tlak, analgezie:

na bolest) - neodpovídá rozložení příslušných nervů, jako při postižení organickém; podobně je tomu při

h y s t e r i c k ý c h o b r n á c h , p o r u c h á c h c h ů z e , s t o j e a nejrůznějších funkcí

h y s t e r i c k á t e a t r a l i t a - znamená přehánění výrazu citů, zpravidla vypočtené na efekt, na získání pozornosti. Souvisí s všeobecným hysterickým sklonem k p ř e p í n á n í c i t ů . Často zvýšeně živá mimika

p s e u d o l o g i e - vymýšlení si, smyšlenky vydávané za skutečnost, někdy přechod k obyčejné lži, na druhé straně k pamětním klamům

m u t i s m u s - ztráta řeči, vyplývající u hysterie nejčastěji z účelových tendencí

p o r u c h y p a m ě t i - mívají často ráz určité zvláštnosti : hysterik žije "dvojím životem", kde v jednom stavu se nepamatuje na druhý (častý námět literárních zpracování), nebo se týká určitého časového úseku, "zapomínání" různých nepříjemných vzpomínek a úkolů

s e b e v r a ž e d n é p o k u s y hysteriků mívají někdy demonstrativní ráz, zkušenost však ukazuje, že je nelze podceňovat

v i d i n y a s l u c h o v é p ř e l u d y , které hysteričtí neurotici udávají, mívají tajemný, pohádkový, fantastický, náboženský ráz (srv. Abigail v "Čarodějkách ze Salemu"), někdy je nelze odlišit od smyšlenek, snů, živých představ

b d ě l é f a n t a z i e mohou být hysteriky předváděny a prožívány s takovou intenzitou, že se blíží zmatenosti a psychóze (srv. "Vězeň z Altony"), odlišuje je pouze mnohdy neprověřitelný předpoklad, že by mohly být spíše přerušeny, než u hlubších poruch vědomí.

Zdaleka neprobíráme celou galerii neurotických potíží, zastavujeme se především u těch, které bývají na jevišti nejčastějšími náměty, tj. u poruch hysterických, ev. obsedantních. Také neprobíráme diferenciální diagnostiku, kteréžto téma se týká odborníků pracujících v psychiatrii.

Závěry.

1. Neurózy lze do značné míry pokládat za poruchy vztahů ke společenskému prostředí, které se projevují neurastenickými, nutkavými, hysterickými či depresivními příznaky.
2. Převážná většina současných neurózologů hledá příčiny neuróz ve svérázně formované osobnosti.
3. Problematika neuróz, tak jak je probrána, si nečiní nárok na vědeckou úplnost a přesnost, přináší pouze dílčí informace pro potřeby hereckého studia rolí.

4. Neurotické příznaky prožívá v malé míře a v krátkých přechodných chvílích každý z nás. Chorobnými se stávají, když člověku znemožňují zařazení do života a stávají se obtížnými.
5. Dramaticky působivé a tvárné jsou pro svou emocionalitu a poutavost především příznaky hysterického okruhu. Tím také lze vysvětlit jejich vysoký podíl v divadelních rolích.

3. Psychopatické povahy.

Jako člověka s psychopatickou povahou nebo zkráceně: psychopata, označujeme toho, jehož vlastnosti v určitém ohledu vybočují z individuálních variací v dané společnosti obvyklých. F.HEVEROCH hovoří o "podivínech a lidech nápadných", N.PETRILOWITSCH razí termín "abnormální osobnosti". Jednotlivé typy odchylných osobností jsou spravidla diagnostikovány podle dominující chorobné vlastnosti, což jak poznamenává Z.MYSLIVEČEK, je problematické. Je těžko si psychologicky představit případ, kde by byla postižena jen nějaká vlastnost sama o sobě, protože vlastnosti nejsou ničím izolovaným.

Pro pojem "psychopatie" je důležité, že jde
1. o povahové vlastnosti, sklony, potřeby, rysy osobnosti,
2. které jsou kvalitativně či kvantitativně odchylné od daného společenského rozptylu,
3. a které mají víceméně trvalý ráz.

Jsou nejčastěji prokazatelné od mládí, či dokonce od dětství. Na druhé straně však nelze nepřiznat oprávněnost pojmu "psychopatizace", užívaného ruskými autory: vyjadřují tak skutečnost, že pod vlivem určitých podmínek může dojít ke "zpodivínštění" osobnosti.

V této definici nelze odlišit psychopatii od geniality, také genius má víceméně trvalé, odlišné rysy osobnosti. Zpravidla dodáváme, že vlastnosti geniovy vynikají vysokou společenskou užitečností a produktivitou, kteréžto projevy psychopaté nemají, prokazujíce spíše efekty společensky záporné. Tvrdá skutečnost nám však poměrně často přináší spojení psychopatie a geniality, jak dokládají četné biografické studie psychopatologů.

Psychopatie bývá často považována za extrémně vyjádřenou neurotickou povahu (H.SCHULTZ-HENCKE), Z.MYSLIVEČEK vidí neurózy jako přechod mezi psychopatiemi a chorobnými reakcemi. Psychopatie bývají děleny systematicky i nesystematicky, podle vztahů k příznakům psychózy, podle nápadných vlastností, podle stránky citové a volní, podle poruch instinktů a pudů atd.
Nejlépe je při charakteristice psychopata popsat jako reaktivitu.
Bez nároku na systematičnost si povšimneme nejčastějších variant, které někdy

nacházejí uplatnění v dramatech. (Dělení psychopatů v Kretschmerově systému viz kapitolu "Psychologické typy").

P a r a n o i d n í p s y c h o p a t é jsou nedůvěřiví, zvýšeně citliví na reakce okolí, s tendencí vykládat i bezděčné projevy ve vztahu k vlastní osobě, zjišťují projevy nepřátelství a zlých úmyslů bez dostatečného podkladu.

K paranoidním povahám bývají počítáni i nelítostně přísní zastánci zásad, neodpouštějící ani sobě ani jiným, bojovníci za různé ideje, bez pochopení pro praxi a lidské slabosti, kteří bývají označováni jako fanatičtí psychopaté.

P o z é ř i , " h o c h š t a p l e ř i ", podvodníci, dobrodruzi, bývají variantou psychopatů h y s t e r i c k ý c h.

Svérázmou odrůdu p a r a n o i d n ě - h y s t e r i c k o u představují osobnosti s vědomím vyššího poslání, přesvědčení o velké úloze své vlastní osoby ("megalomanické rysy"), kteří právě svou nekritičností dovedou uchvátit, zjednat si popularitu a moc. Zde nacházíme opět příbuzný rys fanatiků.

Mezi abnormální osobnosti tohoto typu nejednou náleží zakladatelé a vůdčí osobnosti náboženských sekt, politických hnutí, hlasatelé různých "životních systémů" apod. Jako " m o r a l i n s a n i t y " či mravní debilita bývá označována neschopnost řídit se nějakými zásadami, vyšší instinkty selhávají: při dobrém intelektu někdy obhajují svou chorobnou amorálnost různými filosofickými systémy, jako asociálně zpracovaným existencialismem, dovolávají se Nietzscheho silácké agresivity atd.

Jako " d é g è n e r é s s u p é r i e u r s " bývají označováni lidé, sice intelektuálně nadaní, chytří, ale zpravidla neschopni jakékoliv systematické produktivní práce, často bystře kritizující, s ničím nespokojeni, ale sami naprosto neplodní. Patří sem různé varianty jalových kavárenských estétů, filosofů, zkrachovaných vědátorů a umělců, záhadné existence, žijící napůl bohémským a napůl povalečským životem. Náleží často do širokého okruhu schizoidních povah.

S epilepsií se často sdružuje e p i l e p t i c k á p o v a h a : představuje kombinaci snadné vznětlivosti s přilípavostí, myšlenkovou těžkopádností, ulpívavostí, sklonem k prázdnému, přepjatému formalismu. U epileptických povah se vyskytuje také impulzivní (tj. překotné, neuvážené) jednání, výbušnost a labilita vědomí. V řeči bývá nápadná stereotypie, množství vycpávek a zdrobnělin.

K psychopatiím bývá počítána také skupina pohlavně úchylných, p e r v e r s n í c h . Klasifikace pohlavních úchylností vychází ze zjištění vztahu k objektu, ev. způsobu, jakým se snaží pohlavně úchylní (aberanti) docílit ukojení:

h o m o s e x u á l o v é , homosexuální muži či ženy jsou zaměřeni ke stejnému pohlaví (u žen tribadie či sapfismus), p e d o f i l o v é jsou zaměřeni k dětem, s a d i s t y vzrušuje týrání jiných, m a s o c h i s t é vyžadují, aby byli týráni, n e k r o f i l o v é jsou zaměřeni na mrtvoly, e x h i b i c i o n i s t é se obnažují nejčastěji před mladými dívkami, f r o t t e u ř i využívají tlačenice, t r a n s v e s t i t é se převlékají do šatů opačného pohlaví, f e t i š i s t é se snaží zmocnit intimních předmětů, prádla, vlasů, v o y e u ř i se vzrušují pohledem; této tendenci vychází vstříc striptýz.

V mnoha případech se sexuální perversity různým způsobem kombinují ("polymorfní aberace"). U aberací nedochází k plnému uspokojení přirozeným pohlavním stykem.

Závěry.

1. Psychopaté jsou jedinci s abnormálně utvářenými vlastnostmi osobnosti.
2. Psychopatie je možno třídit podle nejrůznějších znaků. Nejpřesněji lze psychopata charakterizovat přesným popisem jeho reaktivity.
3. Psychopatické vlastnosti mohou být různě intenzívní. Tvoří pak plynulý přechod k "neurotickým typům".

4. Oligofrenie a demence.

V přísném slova smyslu představuje i oligofrenie abnormalitu osobnosti, která je trvalého rázu, nejčastěji vrozená, nebo časně získaná. U oligofrenie proti psychopatiím vystupuje do popředí s n í ž e n á i n t e l i g e n c e . Mohli bychom snad hovořit o "psychopatiích s nedostačivostí intelektu". Obraz oligofrenie je však natolik svérázný, že představuje samostatný klinický obraz.

Příčiny nejsou jednotné. V populaci jde o nejrozšířenější typ duševní abnormality, kterou někteří autoři odhadují na 5-7% evropské populace (R.LEMKE). I n t e l i g e n c e znamená schopnost myšlení samostatně se orientovat v nových situacích. V užším slova smyslu se někdy hovoří o inteligenci pohybové (obratnost) a jiných dílčích "inteligencích": tento přístup je diskutabilní.

O l i g o f r e n i k si není schopen osvojit vědomosti a dovednosti přiměřeně svému věku v dané společnosti; může-li někdy např. jednostranně zachovalou pamětí, nebo i zvýšenou pamětí, kompenzovat své rozumové nedostatky, projeví se okamžitě, jestliže je postaven před situaci, kterou má samostatně

zvládnout. Neschopnost složitější práce s pojmy je základním znakem méněcennosti intelektu. Někdy překvapuje dílčí schopnost matematických operací, která je ovšem spíše mechanizovanou počítací šablonou, nežli "matematickým uvažováním".

Není-li defekt intelektu příliš hluboký, může pamět a napodobivost mentální nedostačivost skrývat: osvojení frází a "hlubokomyslných" slovních klišé bývá někdy pro nezasvěcené okolí postačující známkou rozumu, zejména, je-li takový debil pověřen určitou funkční pravomocí. Společenská praxe někdy potřebuje určitý čas, nežli si skutečnou hodnotu úrovně myšlení takového pracovníka prověří.

Inteligence a rozumová bystrost je v moderní společnosti vysoce ceněná a žádoucí vlastnost. Lidé se cítí spíše dotčeni, sáhne-li se na jejich rozum (nadávky: blbec, hlupák), nežli na jejich morálku. Obvinění z bezcharakternosti bývá pro mnohé snesitelnější, nežli obvinění z hlouposti. Není to správné.

Psychologové se pokoušejí matematicky vyjádřit hodnotu inteligence tzv. i n t e l i g e n č n í m k v o c i e n t e m (I.Q.). Vycházejí přitom z výzkumu, jaká úroveň mentálních výkonů je ve zkoumané populaci pro daný věk normální (normalita se zde kryje se statistickým průměrem, resp. četností) a s tímto měřítkem konfrontují mentální projevy zkoumané osoby.

Jestliže označíme měřítko, tj. odpovídající mentální věk "m"
kalendářní vek "k"

pak

$$I.Q. = \frac{m}{k} \cdot 100$$

U normálně se vyvíjejícího člověka se I.Q. nemění, tj. jeho myšlenkové schopnosti stále odpovídají věku.

Vyjádřeno v hodnotách I.Q. mají oligofrenici toto postavení ve škále inteligentních stupňů:

1. v pásmu do I.Q.	30	i d i o t	I.	oligofrenie
2. -"-	50	i m b e c i l	II.	oligofrenie
3. -"-	70	d e b i l	III.	oligofrenie
4. -"-	90	o m e z e n ý		
5. -"-	110	p r ů m ě r n ý		
6. -"-	výše	n a d p r ů m ě r n ý		

IQ bývá určováno na podkladě testů, které většinou zkoumají jen dílčí složky inteligence a to navíc v laboratorní situaci, která může zkreslovat. Orientační výsledky jsou však dobrým vodítkem, jestliže je čísel užíváno za všech psychologických zřetelů. Ani oligofrenik není uniformním tvorem determinovaným

pouhou hloubkou poruchy. I oligofrenik má své charakteristické rysy, svou osobnost, své problémy. Platí ovšem zásada, že čím je mentální úroveň nižší, tím jsou individuální rozdíly méně závažné, projevy, či výrazy shodné. Sociálně-psychologicky můžeme jednotlivé stupně oligofrenie charakterizovat asi takto:

i d i o t je nevzdělavatelný, nenaučí se mluvit, zůstává na úrovni dorozumívání neartikulovanými zvuky, často přistupují různé deformace lebky, obličeje, končetin, méněcenné orgány; není schopen pracovních úkonů

i m b e c i l si může osvojit omezenou zásobu slov, je schopen vykonávat jednoduché práce, tělesné deformity jsou rovněž časté, naučí se rozeznat a napsat některá písmena, někdy i abecedu, ke čtení a psaní to však nestačí.

d e b i l : slovní zásoba je větší, naučí se s chybami psát, s jistou námahou číst, je schopen samostatně vykonávat jednodušší práce, zvládne jednoduché početní úkoly: přechází plynule v "omezenost". Tělesné deformity se vyskytují méně často.

Inteligence ovšem není "bodovou hodnotou". Její projevy mají svůj časový průběh, který je kolísavý, dosahují někdy optima, jindy zase klesají hluboko pod jedinců průměr. Je proto přesnější říci: intelekt se pohybuje v rozmezí mezi lehkou debilitou až omezeností, nežli užívat označení "IQ 70".
S oligofrenií se často kombinují různé psychopatické vlastnosti, asociální chování a jiné duševní poruchy.

O.BUMKE (1936) udává podíl oligofreniků v různých asociálních souvislostech

30 % mezi prostitutkami

22-33 % mezi pachateli tělesného ublížení

36,5 % mezi přestupky proti mravopočestnosti.

Oligofrenici často patřili k "venkovským figurkám", na jejich účet se děti i dospělí dost často nelítostně bavili. Jednoduchou typologii oligofreniků vlastně přináší rozdělení na e r e t i c k é - neklidné, neposedné, živé a na t o r p i d n í , málo pohyblivé, netečné.

U mnoha oligofreniků vystupuje do popředí t u p ě s p o k o j e n á n á l a d a , se sklonem k řičivému smíchu, někteří jsou z l o s t n í , morózní (mrzutí), dráždiví, u hlubokých stupňů idiocie je někdy citové zabarvení obtížné dešifrovat.

Pohyby oligofreniků jsou hrubé, neohrabané; ponechání v klidu mají sklon k různým zlozvykům (dloubání v nose, šťourání v uších a jiných tělesných otvorech, pohrávání se s genitáliemi). U těžších defektů intelektu bývá nápadný výraz obličeje: tupý pohled, z pootevřených úst občas stéká slina; trup se kolébá vpřed a vzad; s oblibou provádějí i jiné stereotypní pohyby.

Od oligofrenie odlišujeme d e m e n c i . Oligofrenik se na výšiny inteligence nikdy nedostal, dementní z nich spadl. Demence je získaná porucha intelektu, ke které může dojít v důsledku úrazu nebo různých prodělaných nemocí. Také úbytek intelektuálních sil ve stáří může přejít v intelektuální degradaci - v demenci. Psychopatologicky se demence liší od oligofrenie především dvěmi znaky:

1. u dementních nacházíme ve výrazu, slovní zásobě, obratech a projevech části to zbytky někdejšího vyššího intelektuálního niveau, jakési trosky minulé osobnosti: tato okolnost ovšem předpokládá, že postižený měl před demencí výrazně vyšší inteligenci; demence je ve svém rozsahu vzhledem k různým funkcím nerovnoměrnější nežli oligofrenie. Někdy mluvíme o "lakunární" - ostrůvkovité demenci
2. demence mívá určitý průběh, zpočátku zpravidla vzrůstá.

Tyto znaky však nemusí platit ve všech případech: záleží na věku a povaze příčin, které k demenci vedou.

Závěry.

1. Oligofrenie znamená vrozeně nebo časně získané snížení intelektu. Oligofrenie postihuje celou osobnost. Mentální nedostačivost má trvalý a celkem stálý ráz.
2. Podle hloubky postižení inteligence rozeznáváme: idiocii, imbecilitu, debilitu.
3. Oligofrenie se může kombinovat s různými jinými psychickými abnormalitami.
4. Demence je získaná degradace inteligence víceméně trvalého rázu.
5. Příčiny oligofrenie i demence mohou být různé.

5. Psychózy.

Na rozdíl od psychopatií a oligofrenií jsou psychózy stavy, které mají svůj začátek, průběh a ev. ukončení. Mohou začít náhle nebo plíživě, mohou narůstat ve vzestupné linii, nebo přerušovaně. V opačném směru mohou zase podobným způsobem mizet. Mohou zanechat osobnost nezměněnou, nebo ji dočasně nebo trvale poznamenat, např. ve smyslu psychopatizace či demence.

Na rozdíl od neuróz ztrácí psychotik buď náhle nebo postupně orientaci ve světě, ve své vlastní osobě, není schopen rozpoznat, že je duševně nemocen - "nemá náhled chorobnosti". Může se stát, že hledá příčiny a projevy své choroby na zcela nesprávných místech.

Příklad:

Do léčebny přichází žena středních let, která si "chce léčit nervy". Hned z dalších slov však vychází jasně najevo, že jde o psychotičku: popisuje, že ji nervovou soustavu oslabili nějací lidé, pracující s dosud neznámými mocnými silami, snad spiritisté, snad od rozhlasu nebo televize: "Zeslabili mi mozek tak, že vnímám každou myšlenku, kterou si v okolí někdo myslí. I tady dobře cítím, co si myslí u nás doma." Pacientka sice cítí, že s ní něco není v pořádku, ale hranice mezi skutečností a představou je porušena, nerozlišuje možné a nemožné: nechápe ani podstatu své nemoci.

Pacient, který "slýchává" hlas, poučující ho, co má dělat, si stěžuje pouze na bolesti hlavy, jinak se cítí zdráv.

Protože nemocní nechápou, co se s nimi děje, brání se nejednou léčení a hospitalizaci.

Na rozdíl od neuróz se u psychotiků projevují také p r a v é h a l u c i n a c e a b l u d y .

H a l u c i n a c e .

Halucinace neboli smyslové přeludy, či šalebné vjemy, vznikají tehdy, když člověk prožívá vjem, kterému objektivně nic přiměřeného neodpovídá: "vidí" neskutečné postavy, "slyší" neexistující hlasy.

Příklad:

Pacientka se během rozhovoru zaráží, naslouchá. Na mou otázku, co slyší, se velmi diví, že hlas neslyším také a domnívá se, že to před ní tajím. Někteří pacienti, snad i pod vlivem zkušenosti, že jejich okolí přeludy nesdílí, hned upozorňují, že je vidí jen oni sami.

I l u z e vznikají jako důsledek zkresleného vnímání: např. bílý lékařský plášť na věšáku je vnímán jako bílá, vznášející se bytost, zvuky, doléhající přes stěnu z radia od sousedů jako volání o pomoc. U zdravého člověka dochází k iluzivnímu vnímání tam, kde je vjem neostrý (např. v šeru), mnohdy při únavě nebo při zvláštním citovém rozpoložení (napětí, úzkost). Zdravý člověk se snadno přesvědčí o svém omylu; psychotik většinou trvá na realitě šalebných vjemů. Rozdíl mezi iluzí a halucinací spočívá především v tom, že iluze nějakým způsobem navazuje na podobný vjem, který přemění, kdežto u halucinace je podobný vztah velmi uvolněný a neprokazatelný.

Uvědomuje-li si subjekt, že nejde o skutečnost, nýbrž o smyslový klam, o "zdání", nebo, jak se dříve říkalo, o šálení smyslů, hovoříme o p s e u d o - i l u z í c h a p s e u d o h a l u c i n a c í c h . Tato pochybnost o skutečném podkladu halucinace může být různě vyjádřená, nejednou závisí na inte-

ligenci, vědomostech, ev. opakující se zkušenosti. Jestliže si člověk uvědomí až dodatečně, že šlo o halucinace, hovoříme o k o r i g o v a n ý c h halucinacích.

Detailní rozbor těchto okolností je teoreticky závažný, prakticky se však jednotlivé možnosti prolínají a je třeba vycházet z celkového klinického obrazu.

Příklad:
Mladému děvčeti se zdá, že se navečer v okně zjevuje tvář muže, který se nedaleko zabil. Zpočátku se bojí pohlédnout k oknu, že by ho tam m o h l a spatřit. Pak se dívá, m á d o j e m , že tam skutečně n ě c o v i d í , posléze spatřuje divnou tvář, ale n e n í s i j i s t a , zda je to skutečnost, nebo její představa, nakonec tomu v ě ř í , že ji ten mrtvý chodí strašit.
O závažnosti podobného příznaku rozhodne teprve posouzení celého jejího zdravotního stavu, nikoliv pouhý rozbor, zda jde o iluze či pseudohalucinace apod.

Psychologa bude zajímat, proč vůbec byla takto naladěna, aby se zabývala podobnými představami, zda se neštěstí stalo nedávno, zda byla i dříve bázlivá nebo ne atd.

Halucinace se mohou týkat kteréhokoliv smyslu. Nejčastěji to bývají halucinace s l u c h o v é : nemocný může slyšet, že ho někdo volá jménem, že mu nadává, vyhrožuje, může slyšet celé rozhovory, nebo zase jednodušší zvuky: výstřely, detonace, zvonění zvonů, zpěv sboru, praskání, hvízdání atd. Poroučí-li mu hlas, aby provedl to či ono, hovoříme o halucinacích i m p e r a t i v n í c h .
Také z r a k o v é halucinace mohou být různě složité. Týkají se celých postav, nebo jen jejich částí, předmětů, "světelných znamení", panoramatické halucinace mohou probíhat před očima jako nějaký film. Pacient může halucinovat při zavřených očích, někdy nezávisle na tom. Vidiny mohou být realistické i fantastické, všelijak pozměněné, deformované, bezbarvé i různobarevné.
Pokusně se dají halucinace navodit tzv. halucinogeny.
Někdy jsou halucinace zbaveny smyslového rázu, odehrávají se "uvnitř v hlavě", mají však pro pacienta závažnost reality; to jsou p s y c h i c k é halucinace (Z.MYSLIVEČEK).
Při h a p t i c k ý c h halucinacích cítí postižený na své těle dotyky, hlazení, položení ruky na čelo, braní za ruku, někdy štípání, lehtání, ohmatávání pohlavních orgánů apod. V i s c e r á l n í halucinace se týkají útrob: pacient halucinuje různé změny ve svých vnitřnostech.

Příklad:

Pacientka cítí, že je posedlá ďábly, kteří se jí v těle prohánějí a působí jí různé nepříjemné pocity. Jiná nemocná má dojem, že se jí "sráží žlučník na docela malou kuličku a tím se i jeho bolestivost stahuje a zesiluje?
Je třeba vždy pečlivě vyšetřit, nakolik podobné pocity jsou spolupůsobeny skutečným organickým onemocněním.

Při č i c h o v ý c h přeludech pacient vnímá různé otravné pachy, nebo zase "vůně nevídané nádhery". První případ je častější.

B l u d y .

Bludy jsou chorobně vzniklá přesvědčení, odolávající jakýmkoliv protidůvodům. V podstatě není oblasti, která by nemohla být bludně ("paranoidně") zpracována. Chorobnost přesvědčení nám nejnápadněji vystoupí do popředí, když vidíme, že tvrzení dotyčné osoby je vzhledem k její inteligenci naivní a primitivní. Inteligentní lidé však nejednou své bludy, ev. halucinace, různým způsobem vykládají, racionalizují. K podobným racionalizacím patří někdy úvahy o telepatii, mystickém vnuknutí, nebo o působení "neznámých sil" či "paprsků", okultních a tajných silách. Bludy často ovlivňují rozhodujícím způsobem chování nemocného. Blud, který pro pacienta ztratil závažnost - i když ho ještě nekorigoval - označujeme jako d e s a k t u a l i z o v a n ý .

Získá-li nemocný zkušenost, že mu druzí lidé bludy vyvracejí, že se setkává s odmítnutím a nesouhlasem, může se je pokoušet tajit a skrývat, dissimulovat. Většinou však pro něj mají takový význam, že je nedokáže delší dobu podržet v tajnosti a zdržet se jakéhokoliv jednání, které by jeho paranoiditu prozradilo.

Příklad:

Naše pacientka X.K. se dostává do léčebny opětovně proto, že se obrací na vysoce postavené osobnosti a úřady s návrhy na zlepšení světové situace, oznamuje své vynálezy a domáhá se jejich uplatnění, "Dovoluji si nastíniti několik úvah," píše, "v nichž je obsaženo naše objasnění o záhadách vesmíru. Odpověď americkým farmářům na rozptylování mračen a mlhovin... Jakého složení jsou tyto špatné plyny - jsou stejné výpary lidské i zvířat? Mohu to potvrditi na svých vlastních zkušenostech, že i výpary lidské nejsou stejné. Můžeme se o tom přesvědčiti nejlépe v ložnici různých lidí. Ze všech plynů vznikají nářky i v lidském těle výkaly, nádory, záněty i hnisavého původu.. vše je tepelná energie a vzduchoprázdný prostor ..." Je přesvědčena, že je prozřetelností vyvoleným vědcem, který má lidi poučovat. "Bojují za budoucnost příštích generací." Při opětovných návratech do léčebny se nechá přesvědčit, že u lidí nikdy

nedosáhne uznání, je ochotna psát si jen pro sebe .... ale za krátkou dobu znovu putuje dopis podobného obsahu na kancelář presidenta republiky.

Některé typické bludy:

Název:	Obsah:
bl. megalomanický (vývyšný)	pacient si přisuzuje vynikající vlastnosti, vysoké poslání a schopnosti
extrapotenční	má mimořádné schopnosti, hraničící s fyzickými možnostmi: dokáže svou vůlí měnit počasí, uzdravit rakovinu vztažením ruky aj.
inventorní	pokládá se za vynálezce, objevitele
persekuční	je pronásledován, stíhán, obětí spiknutí, intrik: zprvu si často všímá zcela bezděčných projevů okolí, které na sebe vztahuje (v z t a h o v a č n o s t)
hypochondrický	neopodstatněné přesvědčení o postižení nějakou chorobou
autoakuzační	pacient zveličuje své drobné přečiny, obviňuje se ze zločinů a katastrof, které domněle zavinil, vyžaduje pro sebe přísný trest: "Popravte mně, utopte, useknĕte hlavu a hoďte psům!"
ovlivňování	je pod vlivem nepřátel, kteří si s ním mohou dělat, co se jim zamane. Působí na něj "elektromagnetismem" atd. Podkladem zde také bývají tělové aj. halucinace
okrádanosti	nepodložené přesvědčení, že postiženému někdo bere předměty, vykrádá peří z peřin, vybírá šaty ze šatníku, peníze apod. K podobným přesvědčením dochází při stařecké zapomnětlivosti, kde zakládají či ztrácejí předměty a pokouší se tak celou situaci vysvětlit. Nakolik jde o pravý blud záleží na okolnostech.
negační	tvrdošíjné popírání objektivních faktů, resp. existence určitých osob a dějů (žijící manželka nežije, není jeho manželka, není ženatý, není muž, ba vlastně ani nežije, ani svět neexistuje)- dochází-li k popírání všeho, mluvíme o bludu nihilistickém.

Vedle nepřítomnosti náhledu chorobnosti bludů a halucinací, mohou se u psychóz objevit ještě další chorobné duševní změny.

Osobnost psychotika se nejednou podstatně mění: chorobné motivace, vnímání a myšlení v nás může vzbudit pocit porušené osobnostní kontinuity. Lidé říkají: "To už ani není on." Určitá souvislost premorbidní a morbidní osobnosti (tj. osobnosti před onemocněním a nemocné) zde ovšem vždy zůstává.

Bludy se někdy mohou kombinovat s halucinacemi a navzájem mezi sebou v celý s y s t é m . Hovoříme pak o systému bludů.

Příklad:

Studentka užívající nadměrně Fénmetrazin začíná mít různé nervové obtíže. Rodiče ji varují před dalším užíváním. Začala se domnívat, že mají zvláštní zájem na tom, aby s Fénmetrazinem, který je předepsán na její jméno a který nevyužívá, mohli spekulovat. Všimla si, že v sousední místnosti o ní mluvila matka s návštěvou; jakmile tam však vešla a ptala se, co o ní mluví, zapřeli to. Podobně ve vlaku i na ulicích za ní lidé začali pokřikovat různé sprosto-ty. Všechno toto ostouzení je inscenováno její matkou: najala lidi, kteří potom strhli ostatní, zorganizovala pomlouvačský systém, najala dokonce i lidi v trolejbusu, aby upoutali její pozornost, pak aby vše popřeli a aby celá situace, kdyby jí někomu vyprávěla, vypadala jako neuvěřitelná a chorobná: bude-li považována za duševně nemocnou, budou na ni rodiče snadno moci svést své machinace s Fénmetrazinem a tím uniknou zodpovědnosti před zákonem. A kdyby to vše byl jen následek nadužívání léku, jak to, že to nepřestalo, když F. vysadila? V dopise pak přesvědčuje známého muže, že se nemá ostýchat vzít si ji za manželku a věří, že si ji okamžitě vezme, protože doufá, že jedině tak se dostane z komplikovaných úkladů rodičů.

U psychóz se mohou objevit různé druhy p o r u c h v ě d o m í :

m r á k o t n é s t a v y jsou změny vědomí, které náhle začínají a končí (V.VONDRÁČEK) a během nichž může pacient i složitě jednat. Po jejich odeznění se však na období mrákotného stavu nepamatuje. Jsou popisovány případy, kdy nemocný dojde v mrákotném stavu do jiného místa a tam se probudí. Bývají snad u epilepsií, avšak taková literárně přitažlivá "uspořádaná forma" nebývá častá.

Z m a t e n o s t , a m e n c e je doprovázena výraznou poruchou orientace, pacient neví kde je, proč tam je, nepoznává nebo "přeznává" (zaměňuje) osoby, myšlenkové spojitosti jsou uvolněny.

D e l i r i u m je v podstatě zmatenost vysokého stupně, doprovázená pohybovým neklidem, iluzemi a halucinacemi. Nemocný křičí, směje se, drmolí úryvky naučeného textu, rozhazuje rukama, rozčiluje se, hrozí, přednáší, káže, vykřikuje, schovává se pod pokrývku, pak se zase pokouší utéct atd.

Delirium často provází horečnaté infekční choroby, intoxikace (alkoholi) a podobně.
M y š l e n í může být v různé míře n e s p o j i t é , pacient odbíhá, hovoří chvilku o tom, pak zase o něčem jiném, přeskakuje z jednoho tématu na druhý, neodlišuje podstatné a nepodstatné vztahy.

Příklad:
"Sousedé naznačují, že už jsem užila dost, že můžu umřít. Jsem nejkrásnější žena na světě. Říkají o sobě, že užili dost krásných i škaredých žen.. A mýmu děcku udělali v nemocnici takové narůžovělé vlásky ... to je divné, že manžel říká, abych vstala, až on odejde. Na jedné straně vím, že mu to není vhod.."
atd.
Psychózy jsou projevem vážného postižení nervového systému: mohou se vyskytovat při různých infekčních nemocech, při otravách, alkoholismu, na podkladě organického onemocnění mozku (infekční záněty, nádory, úrazy, krvácení, některé varianty mozkové sklerózy, při syfilitickém onemocnění atd.).
Někdy se objevují psychózy v určitých kritických obdobích (v přechodu, po porodu, v pubertě): tyto okolnosti ovšem nejsou příčinou, ale asi jen jednou z podmínek.

Psychotická reakce se může u disponovaných jedinců také objevit po nějakém duševním otřesu či déletrvajícím vypětí. Lidé pak říkají: "Zbláznil se z toho!"
Tento druh duševní poruchy bývá pro svou dramatickou působivost zobrazován na jevišti.

Zvláštní problematiku představuje skupina tzv. e n d o g e n n í c h p s y c h ó z . Zařazujeme sem především schizofrenii, cyklofrenii (manio-melancholii), paranoiu, parafrenii (pokud tato poslední není zařazována ke schizofreniím). Jejich příčiny nejsou přesně známy.

S c h i z o f r e n i e .

O schizofrenii se chceme podrobněji zmínit z těchto důvodů:
1. tvoří podstatnou část hospitalizovaných psychóz
2. je spojována s celým typologickým systémem (viz Kretschmer); schizoidní osobnosti nejednou schizofrenně reagují
3. pestrost příznaků u schizofrenie umožňuje upozornit na většinu psychotických projevů, se kterými se setkáváme i v jiných souvislostech
4. o schizofrenii se nejednou mluví ve vztahu k modernímu umění ("schizoidizace")
5. v dramatech i v literatuře bývají zobrazováni jedinci se schizoidně-hysterickými projevy poměrně často.

Schizofrenii lze psychopatologicky charakterizovat především jako postupné porušování spojitosti a jednoty úvnitř osobnosti a současně jako postupující rozrušení vztahu k okolí, ke společnosti, k "vnějšímu světu". Schizofrenní projevy jsou zvlášť silně poznamenány bizarností, zvráceností, nepochopitelností, něčím, co se příčí zkušenostem přirozeně cítícího člověka. Můžeme-li pro jiné psychózy najít analogie v běžném životě (např. pro melancholii ve smutku, pro manii v rozjařenosti), pro schizofrenii najdeme analogie nejspíše ve snu, ev. při usínání. V počátcích schizofrenie si postižený nejednou uvědomuje nepochopitelné změny a snaží se je různě vysvětlit, např. parapsychologií atd. příklonem k různým "tajným naukám", náboženským sektám apod. Začíná hloubat nad různými záhadami, jeho filosofie nám však brzy nějakou bizarností či logickým skokem, do očí bijící nesrovnatelností, prozradí svůj chorobný původ.

Příklad:

Chlapec, který si před přijetím na techniku odbývá praxi ve výrobě, si náhle rozečetl velký počet filosofických knih. Prý ho napadlo, že jako inženýr bude možná určovat lidi na nějaká místa a bude třeba všechno brát v úvahu. Rozepsal knihu "Odpovědnost za čin" a současně má dojem, že se mu lidé za to smějí: nějaký neznámý kluk, kterého potkal na ulici, řekl: "Aesculape!" Pacient však nedovede vyložit, co je to odpovědnost, ztrácí se v prázdných pojmech a současně tvrdí, že "mnoho věcí patří odborníkům, na pouhé úvaze se nedá všechno okamžitě zhodnotit".

Pocit, že se něco změnilo, že se nějak "přesunul" význam věcí, že se něco zvláštního děje, vede nejednou k podivnému jednání, které se formuje spolu s bludným zpracováním.

Příklad:

Rodiče sdělují, že nějaký čas postrádali doma dceru. Vždy někam zmizela. Když se jednou delší dobu nevracela, rozhodli se předat pátrání SNB. Našli ji však ve mlýně, kde něco hledala ve strojích. Vysvětlila to tak, že se jí tam cosi zdálo divného, tak to šla prozkoumat.

Zvláštní pocity a těžko definovatelné zážitky jsou někdy velmi bizarním způsobem zpracovány.

Příklad:

K.L., nedostudovaná filosofka, sděluje, že na ní nějací zločinní vědci provádějí nedovolené pokusy. Už od šesti let je "na dálku hypnotizována". "Obsadili mi kousek mozku, hledají ve mně bod mezi životem a smrtí, mezi fantazií a skutečností. Chlapec, se kterým jsem chodila mně masíroval mozek. Spiritisté se mě moc natrápili." Vyměňují prý děvčatům duše. Toho chlapce, se kterým měla známost, snad zabili, aby mohli zjistit, co se stane s duší po smrti.

Porušení hranic mezi fantazií a skutečností vede k vyhledávání domnělých magických souvislostí a k užívání symbolů.

Příklad:
G.N. se domnívá, že její osud je dán tím, že se narodila třináctého. Přepsali jí to sice na čtrnáctého, ale tím se na věci nic nemění. V den jejích narozenin byl nešťastnou náhodou (či spíše "ne náhodou") smrtelně zraněn povozem otec. Kůň krátce nato pošel, ač na něm zvěrolékař nenalezl žádnou chorobu. Dostala od svého hocha gramodesku, kde se zpívalo o překažené lásce: dnes ví, že to bylo myšleno na ni a na něho. Nadarmo jí z poslechu nevyrušil zpěv kohouta, kterého se chystali darovat jednomu muži, který byl také přítomen nehodě jejího otce.

Jiná nemocná sebrala na procházce své sestře svetr a hodila ho do vody: chtěla jí tak symbolicky ukázat, že jí nemůže pochopit, že nikdy nic nevytrpěla, že ten svetr je jediná věc, o kterou by přišla, kdežto ona přichází stále o všechno. Sestra tuto mluvu symbolů však nechtěla pochopit a posílala jí do blázince.

Pacienti bývají někdy a u t i s t i č t í , oddávají se svým představám a myšlenkám, které postupně ztrácejí logičnost.

Příklad:
Hoch před maturitou ztrácí mnoho času snění: posadí se v parku na lavičku, kde ztráví i několik hodin, představuje si jezero a u něj různé dívčí postavy, vidí je před sebou "úplně živě", někdy také slyší hlasy. Jednou doma tak také přemýšlel o všem možném, "něco ve mně mě všelijak popichovalo". "Z frajeřiny" ho napadlo, aby si pustil plyn, prý ze zajímavosti jak dlouho to vydrží. Pak mu to říkalo, aby to nechal otevřené. Poslechl. Život mu zachránil otec, který se náhodou nečekaně vrátil.

Citový život se zevně oplošťuje, při rozhovoru se schizofreniky máme často i při jejich afektech dojem něčeho neosobního, nevyvolávají v nás citovou resonanci, pociťujeme jejich "hnutí mysli" cize, vzdáleně. City bývají někdy v rozporu s myšlenkami, které vyjadřují.

Příklad:
Mladé děvče, dříve plaché a jemné, sděluje, že slyší hlas, který jí upozorňuje, co říká dobře a co ne. Řekne-li něco špatně, hlas jí lakonicky sdělí: "Hovno!" To vše sděluje s bezvýraznou věcnou samozřejmostí.

Jiná pacientka vykládá s radostným úsměvem o tom, že její manžel je perversní a chce jí zabít.
Často se hned od počátku mění vztahy k rodinným příslušníkům.

Nemocný nápadně ochladne, zhrubne, někdy projevuje nepřátelství, které je okolí zcela nepochopitelné.
Nezájem na okolí někdy pokračuje do té míry, že nemocný nedbá ani o svou osobní hygienu, na otázky neodpovídá, posedává někde v koutě. Jindy projeví přecitlivělost na jinak docela zanedbatelné podněty, aby současně zůstával zcela lhostejný k zármutku lidí, které kdysi miloval. Klasické formy schizofrenií, které se mohou vzájemně střídat u téhož jedince, jsou tyto:
s i m p l e x n í s c h i z o f r e n i e je typická především pokračující otupělostí a úpadkem osobnosti, rozpadem myšlení bez dalších nápadných příznaků
h e b e f r e n i e - pro tuto variantu je charakteristické přebujelé klackovité chování, přehnané pubertální rysy, výstřední vystupování, otrlost, cynismus, "kanadské žertíky", někdy záliba v tajemném, pokusy o uměleckou či vědeckou produkci
k a t a t o n i e - těžiště poruch se zde nalézá v hybnosti:
pacient zaujímá různé ztrnulé pózy, grimasuje, provádí všelijaké vyumělkované nepřirozené a neúčelné pohyby apod.
p a r a n o i d n í s c h i z o f r e n i e patří k nejčastějším: na klinickém obraze se vydatně podílejí halucinace a bludy.

C y k l o f r e n i e , m a n i o - m e l a n c h o l i e

Cyklofrenie je druhým význačným reprezentantem skupiny endogenních psychóz, i když není zdaleka tak častá jako schizofrenie. Kompletní tvar maniomelancholie zahrnuje střídání manické a melancholické fáze. Vedle toho pozorujeme i samostatný výskyt jen jednoho tvaru, nejčastěji deprese.

M a n i e se vyznačuje zvýšenou živostí, aktivitou, podnikavostí, zvýšeným sebevědomím, nekritičností. Neustálá činnost maniaka bývá většinou neplodná, protože nedokáže příval pociťované energie usměrnit, přebíhá od jedné činnosti ke druhé, bystré postřehy zůstávají nevyužity, "sklouzává po povrchu věcí", nedokáže odhadnout své možnosti a síly. Nemocní bývají nezřízeně optimističtí, všechno berou na lehkou váhu, rádi se smějí, svým smíchem dovedou "nakazit" i okolí. Pouštějí se do neuvážených podniků, navazují lehkomyslné známosti, vyrábějí sériově zlepšovací návrhy, nedají se odradit poukazem na jejich povrchnost. Myšlenky se ženou jedna za druhou, někdy dochází až k "trysku myšlení". V některých případech se objevuje podrážděnost, návaly vzteku a nedůvěřivost.
M e l a n c h o l i e je negativem manie. Objevuje se hluboká sklíčenost, smutek, beznaděje, pesimismus, plačtivost, strachy, úzkost, zoufalství. Životní tempo se zpomaluje, objevuje se nechuť k činnosti, k pohybům. Mohou se objevit autoakusační bludy, domněnky, že jsou nenáviděni, pronásledováni, že je jim

ubližováno, což někdy přijímají odevzdaně, ba někdy sami žádají o přísné tresty a trápení za domnělé viny. Sebevražedné myšlenky a pokusy nejsou vzácné.
V psychiatrické praxi vidáváme málokdy "čisté" obrazy, většinou jde o příznaky smíšené.

Uvedené psychózy označujeme jako e n d o g e n n í proto, že při jejich vzniku přikládáme závažnou roli vnitřním "endogenním" faktorům, tj. takovým příčinám, které nelze spolehlivě odvodit z prostředí, ale které snad nějak souvisejí s "vnitřním biologickým prostředím". Příčiny však asi v žádném případě nebudou jednoduché, spíše půjde o celý komplex podmínek.

S o u č a s n á p s y c h i a t r i e.

Moderní psychiatrie není "ústavem pro duševně choré", ale léčebným zařízením. Většinu duševních onemocnění dovedeme léčebně ovlivnit. Psychiatr dnes pracuje s celým arzenálem léčebných metod. Jmenujme si několik základních:

a) aktivní biologická léčba šoková a přeladovací (elektrošoky, inzulin)
b) farmakologická léčba zahrnuje stále se rozšiřující paletu účinných medikamentů ("tranquilizéry", stimulancia, sedativa, hypnotika apod.)
c) psychoterapie (souhrn metód psychologického ovlivňování nemocných).

Závěry.

1. Psychózy jsou těžké duševní poruchy, jejichž chorobnost si postižení náležitě neuvědomují. Pro psychózy je typický výskyt halucinací a bludů, stejně jako dalších příznaků, které u neuróz nenacházíme (např. nespojité myšlení, zmatenost aj.).
2. Příčiny psychóz jsou různé: někdy se objevují v průběhu infekcí, otrav (alkoholická psychóza), po úrazech, u některých forem arteriosklerózy mozku, jindy jde o psychózy, u nichž předpokládáme endogenní původ, zahrnující zřejmě působení mnoha činitelů, z nichž některé známe, jiné nikoliv.
3. Výraznými reprezentanty endogenních psychóz jsou schizofrenie a maniodepresivita.
4. Schizofrenie je psychopatologicky charakterizována především postupujícím narušováním souvislostí uvnitř osobnosti a souvislosti osobnosti s prostředím.
5. Některé aspekty schizofrenie (symbolismus, různé originální pocity, nezvyklé vyjadřování, překvapující obraty, porušení logické spojitosti obrazu světa) bývají srovnávány s některými variantami moderního umění, především v malířství a poezii. Právě tyto znaky se však nevyskytují výlučně u schizofrenie, ale i v jiných životních oblastech (sen, magie apod. - v.t.).

6. Je nutno mít stále na paměti, že samoúčelná jevištní propagace chorobných stavů je z hygienického hlediska nevhodná. Psychopatologie má na jevišti oprávnění jen potud, pokud v zrcadle "abnormálního" vyjadřuje skutečnost, která má koneckonců co říct normálním lidem, k jejich zdravému životu.
7. Poznámka:
i když základní psychopatologické mechanismy a příznaky jsou asi společné všem dobám, obsah a obraz příslušných onemocnění je značně proměnlivý v závislosti na změnách sociálně historického prostředí.

5. Psychopatologické problémy herecké profese.

Otázka po možných psychopatologických souvislostech je součástí každého odvětví zkoumání profesionální psychologie. Většina profesí představuje určitou vyhraněnou oblast, určitý stereotyp pracovních podmínek, na které lidská osobnost nějak odpovídá a na které může za nepříznivých podmínek reagovat nevhodně, abnormálně, psychopatologicky. Máme-li podobným zjevům předcházet, musíme se zabývat rozborem podmínek, které se na nich podílejí.

Soustavné zkoumání podobných aspektů psychologie herectví u nás dosud nebylo provedeno. Jsme tedy odkázáni především na dílčí praktické zkušenosti a na aplikaci všeobecných poznatků. Za těchto předpokladů se neodvažujeme nic více, nežli vyslovit předběžnou pracovní hypotésu, jako příspěvek na okraj diskuse.

V poznámkách, memoirech, pozorováních divadelních pracovníků a teoretiků nacházíme nejčastěji komentovány tyto rušivé projevy:
přecitlivělost, trému, nepřiměřené sebehodnocení směrem nahoru i dolů, nápadné chování, nerozlišení hry na jevišti a v životě, přehánění citů, vyhledávání intenzívních prožitků nezávisle na všeobecném vkusu a mínění, resp. zdravotní prospěšnosti (alkoholismus, narkomanické sklony), tzv. bohémský život, předrážděnost atd.

Některé pojmy se kryjí, jiné jsou poplatné různým předsudkům o hercích, většina však zachycuje určité nebezpečí, jímž je herec svou profesí zvýšeně vystaven.

Přisuzuje-li psychiatrické povědomí veškeré herecké potíže na konto hysterických vlastností (což je zjednodušené), odvozuje MEJERCHOLD nervové poruchy herců z přehnaného vžívání do rolí a STANISLAVSKIJ z nezvládnutého hereckého narcismu.
Hlavní těžiště hercových duševních obtíží tkví na poli neuróz a tím i neurotických osobností.

219% Z17

Všimneme si nejprve obecnějších souvislostí a pak se pokusíme komentovat jednotlivé typické příznaky.

A) Vztah herectví a hysterie.

> Každý hysterický charakter je vždy jen variantou lidské psychiky .... O každém hysterickém symptomu lze říci, že se vyskytuje také u zdravého člověka, nebo přímo u všech zdravých lidí, odlišuje se jen intenzitou, nebo psychologickým prostředím, do kterého je postaven.
>
> OSWALD BUMKE

Lidé s hysterickou povahou působí zpravidla na okolí živým dojmem, spontánně, dovedou vzbudit citovou rezonanci okolí prostřednictvím snadnosti, s níž uvěří ve své city, aby v jiné situaci a za krátký čas prožívali city opačné. Často až do stáří si uchovají svěžest a živou citlivost. Dovedou se snadno nadchnout až k obětavosti, aby se zase ukázali sobečtí a bezcitní. Jejich neztišitelný hlad po vzruchu a nových zážitcích je vede k hledání dobrodružství, k neustálému střídání životních rolí, zájmů a přízní. BUMKE upozorňuje, že u některých nadaných hysteriků může jejich hystericita zmizet vlivem skutečných úspěchů.

Co se skrývá za tímto proměnlivým děním? Zdá se, že je to nespokojenost s realitou, neschopnost přijmout skutečnost v její syrové podobě a neodvolatelnosti. Je jim bližší svět fantazie a hry dětského věku, kde lze skutečnost libovolně vytvořit a zase odvolat. Pro tuto neschopnost podřídit se realitě přicházejí do konfliktu především se společenským prostředím, které nemůže akceptovat jejich svévolnost. Konflikt pak řeší opět únikem: únikem do fantazie "nemoci", hledáním dalších "kompenzačních" zážitků atd. Naše stanovisko se shoduje s charakteristikou F.RIEMANNA: "Hysterik nerespektuje zákonitost ani v přírodě (pověrčivost, magické představy a fantazie), ani ve společnosti (bezzásadovost, nebo "pseudozásadovost"). Hysterickým obrazům je společné ... nedostatečné prozkoumání reality, život v nepravé skutečnosti a úzkost před nutnostmi a řády našeho života." Odmítnutí řádu znamená ovládnutí city.

Tyto shody vedly I.P.PAVLOVA ke konstatování spojitosti mezi "uměleckým" a "hysterickým" typem, i když jeho vyjadřování je spíše fyziologické.

Pro které vlastnosti může být herectví vítané typům s hysterickými povahovými rysy?

1. Možností žít v jiných rolích a tím i v odvozené skutečnosti hry.

2. Možností uplatnit svou zvýšenou výrazovou dispozici (mimika, gestika).
3. Možností být svou "tělesnou osobou" ve středu pozornosti.
4. Možností citově působit na veřejnost a tím ji ovládnout racionální cestou.

Těmito čtyřmi body nechceme říct nic víc, nežli, že herectví m ů ž e míť pro hysterické typy zvláštní atraktivnost, které se zde může dokonce dostat společensky hodnotné "kanalizace" (v.t.).

Srovnáme-li tyto možnosti s funkcemi, které herectví může plnit, vidíme, že tyto funkce uvedené možnosti nevyčerpávají. Je třeba připomenout, že osobnosti s hysterickými rysy nacházíme jak v herectví, tak v umění, jako i ve vědě a v jiných oblastech lidské činnosti. Je jasné, že tyto postoje (které jsou v mírném stupni vlastní většině lidí) nesmí přesáhnout určitý stupeň. Stanou-li se "patologickými", pak škodí umělecky i lidsky. Každý herec potřebuje kázeň, disciplinu, podřízení se roli a svému místu v tvůrčím kolektivu, potřebuje systematické vzdělání - což jsou požadavky stojící výrazně proti hysterickým tendencím. Můžeme tedy uzavřít tento odstavec tím, že hysteričnost představuje pro herce reálné nebezpečí, že určitá míra hysterických postojů může být dokonce ve prospěch věci, ale že hysterický element jakožto jádro osobnosti je n e ž á d o u c í a naprosto n e n í p ř e d p o k l a d e m "h e r e c k é h o t e m p e r a m e n t u".

B) Narcismus.

Vyjadřovacím materiálem herce, jak už několikrát zdůrazněno, je jeho vlastní tělo. Zvýšená pozornost k sobě samému ještě nemusí být sebeláskou. Pohltí-li však naše osobnost, naše úspěchy, tedy mé JÁ celý zájem, stane-li se centrem mých citů a usilování, propadám narcistním tendencím. Herec svou sebeláskou a ješitností nutně trpí, dokud nepřetrhl všechny pásky, které ho spojují s jinými lidmi. Úspěch a ohlas je jedním z velkých pokušení pro vzbuzení narcistických tendencí, zejména, jestliže jsou tyto tendence podceňovány. Opojení sebou samým je dočasné a chvíle střízlivosti krušné.

C) Záměny reálných a jevištních rolí.

O fenomenu "posedlosti rolí" jsme hovořili jinde. Existuje ještě další varianta, která nemusí být přímým pokračováním určité jevištní role mimo areál divadla.

Je to stav, ve kterém individuum ve svých skutečných vztazích se chová tak jako ve hře. Neprožívá city a vztahy k jiným lidem jako lásku, sympatii či antipatii, nechce, netouží, neusiluje, ale "jakoby miluje", "jakoby chce" a dokonce dočasně upřímně věří, že miluje či nenávidí, ale tyto city nejsou zakotveny v jádru osobnosti, jsou jen povrchem, v nejlepším případě intenzívně

prožívanou hrou. V některých chvílích se takový člověk může ptát: "Kdo jsem vlastně já? "Co doopravdy chci?"
V tomto případě nejde o následek herecké profese, ale o projev hysterických vlastností nevyzrálé osobnosti, vedoucí "nepravý život", lépe: "neopravdový život, nepravdivý". Jde o neschopnost akceptovat zákonitou realitu, tak jako jsme o tom už hovořili.

D) Tendence k exkluzivnímu a touha po novém.

Hlad po zážitcích je specificky lidský pud. Umělec a vědec se vyznačuje zvýšenou touhou po novém, po poznání. Ukázali jsme si, že na tomto podkladě se může jednou vyvinout cenná vědychtivost či "uměnichtivost". Jindy laciná touha po senzaci.

Umělec musí mít schopnost hluboce prožívat zdravý lidský život. Musí citlivě reagovat i na to, co jinak zaměřenému člověku připadá všední a bezvýznamné (i zde jsou meze: vypjatá přecitlivělost je už znakem neurotickým). Tam, kde selhává vlastní duševní umělecká potence, uchyluje se umělec k "umělým rájům", např. ve formě alkoholismu a jiných toxikomanií. Vznik alkoholismu u umělce se však často neliší od jeho příčin, jak je nacházíme u každého jiného alkoholika: touha po příjemném nejpohodlnější cestou. Nebývá to však cesta nejlacinější: lidsky i finančně.

Tendence k výjimečnému tj. neobvyklému, se může proměnit v honbu za citovými kuriozitami a libůstkami, které mohou nezaujatému okolí připadat zvrácené, nepřirozené, podivné. Někdy jde o únik z nudy, z přesycení běžnými zážitky (srv. hysterické rysy) či o pokus vyburcování se ze stagnace, únavy a otupělosti.

Je zajímavé, že se pak setkáváme u umělců, tedy lidí tvořících estetické hodnoty, s neestetickými projevy a sklony.
Jedna z možností pochopení tohoto jevu vyžaduje bližší rozbor "estetického vjemu".

Za jakých podmínek nám může vjem připadat krásný?
Chystáme-li se hladovi na poslední kousek sýru v domácnosti a zjistíme-li, že je pokryt plísní, nepocítíme obdiv ke kráse plísňových útvarů, ale zlost. Sebekrásnější vlas té nejhezčí dívky nevzbudí estetické pocity, najdeme-li jej v polévce.

Vjem tedy může v jistých souvislostech působit příjemně a v jiných zcela nepříjemně. Abych vnímal třpytící se kapičku krve na svém prstě jako "zářící český granát v paprscích slunce", musím zapomenout na to, že je to výsledek poranění, na ev. bolest, na to, že bych měl ránu ošetřit apod. Musím dokázat

potlačit nepříjemné souvislosti. Ne-li zcela, tedy je alespoň "odsunout na okraj vědomí". Kdybychom tuto schopnost neměli, budily by v nás různé obrazy hnus a strach, jak to mnohdy vidíme u malých dětí, které se "škaredých" obrázků bojí. Umělec musí být víc jak jiný člověk schopen se skutečnosti vybírat prostředky k vyjádření, potlačovat "nepříjemné souvislosti". Podobně se chová také lékař, který ze svého profesionálního zaměření vidí "krásný nádor" apod.

Jestliže se toto "estetizování" vzdálí profesionální užitečnosti, naučí-li se člověk potlačovat nepříjemné souvislosti v příkrém rozporu s vžitým společenským kodexem (určitá míra rozdílného nazírání je nutná, jinak by umělec nebyl umělcem), dojde k tomu, že ztratí pružné rozlišování skutečnosti jako uměleckého materiálu a skutečnosti jako životního prostředí. Věci, které jiné lidi odpuzují se mu stanou blízké a hranice vkusu je překročena.

E) Tréma.

Tréma je formou úzkosti před společenským hodnocením. Dostavuje se před zkouškou, nebo veřejným vystoupením. Určitý stupeň lehkého úzkostného znepokojení při podobných příležitostech (zejména pokud jsou pro člověka nové), "napětí z očekávání", je zcela normálním pocitem. Spíše jeho chybění by mohlo svědčit o "patologické lhostejnosti" (G.CONDREAU).

Tréma má některé rysy nutkavého strachu: stupňující se úzkostný pocit, vystupující v určité situaci proti vůli postiženého (K.I.PLATONOV, Z.MYSLIVEČEK).

Úzkost někdy předchází vlastní konfrontaci s publikem či examinátorem, jindy se váže až k určité obtížné partii. V normální zkouškové situaci je úzkostné očekávání závislé od třech základních faktorů:

1. připravenost, sebedůvěra, znalost
2. osobnost a požadavky examinátora, náročnost publika
3. závažnost následků případného selhání ("trest" - "ohrožení výhod").

O trémě jako neurotickém příznaku hovoříme tehdy, jestliže stupeň úzkosti neodpovídá těmto třem faktorům, opakuje se a ruší výkon, nebo vyžaduje vyčerpávající sebezapření postiženého.

Z tělesných příznaků se objevuje chvění až třes, pocení, bušení srdce, různé pocity v krajině žaludku a střev, často i zčervenání (ereuthismus). Zčervenání ve společnosti se často projevuje u jedinců se silnou představivostí: vžívají se do pocitu trapnosti, které z toho či onoho důvodu mohou vznítnout u přítomných, bez ohledu na to, zda k nim zavdali příčinu oni sami nebo ne. Samo zčervenání pak znovu prožívají jako svůj trapný projev a nejednou se už dopředu bojí, že by se mohli začervenat (ereuthofobie).

Tréma bývá nejčastější obtíží u sebenejistých lidí s pocity méněcennosti či s nedůvěrou ke společnosti. Nejednou zjišťujeme ambivalentní vztah k autoritě, který lze stopovat až k obdobnému vztahu k rodičům v dětství. Určitou variantu můžeme pozorovat u povah s nutkavými rysy a se zvýšenou úzkostnou pohotovostí.

F) Cesty k překonání obtíží.

V první řadě je třeba přesné poznání zdrojů, z nichž obtíže pramení a začlenění do přátelského a chápajícího kolektivu. U závažnějších případů bývá nutná psychoterapie, prováděná odborníkem. Přehlušování obtíží farmaky přináší jen dočasnou úlevu a pokus o kompenzaci alkoholem je otevřenou cestou k alkoholismu.

Závěry.

1. Otázka po psychopatologických souvislostech je nutná při každém odvětví profesionální psychologie. Není tedy u herectví ničím výjimečným. Každá profese představuje určitý standardizovaný souhrn podmínek, které na určitá individua mohou působit nepříznivě.
2. Tradovaný vztah herectví a hysterie je diskutabilní. Herectví sice obsahuje některé příznivé možnosti pro ventilaci hysterických povahových sklonů, současně však vznáší požadavky, které znemožňují, aby hystericita byla obligátní součástí jádra hercovy osobnosti.
3. Časté potíže spjaté s výkonem hereckého povolání jsou: narcistické tendence, záměna areálu "jevištního" a "skutečného", tendence k exkluzívnímu a touha po novém, tréma.
4. Předcházení těmto obtížím tkví ve správné výchově a poučení o ev. nebezpečích. V tomto smyslu může vhodně spolupůsobit také správné psychologické hodnocení.
5. U těžších případů bývá vhodná systematická psychoterapie.

S O U H R N : PSYCHOPATOLOGIE A HERECTVÍ

Otázky psychopatologie mají k herectví dvojí vztah: některými psychopatologickými náměty v dramatech a problematikou herectví jako oboru. Na poli duševních abnormit hledá dramatik působivý citový účin a umocnění obrazu konfliktů, které zde dostávají vyhrocenou, vystupňovanou tvářnost.

Duševní poruchy předváděné na jevišti nikdy nemají být motivovány pokusem

o vyvolání panoptikálního děsu nebo záležitosti samoúčelné kuriózności, ale pomůckou osvětlení života normálních dravých lidí, i když třeba je to osvětlení vyvolávající kontrast.

Z psychopatologických obrazů bývají nejčastěji portrétováni neurotici a psychopaté, z psychóz pak smíšené schizoidně-hysterické formy. Individuální tvářnost klinických obrazů se mění se sociálně historickým prostředím, základní mechanismy však pravděpodobně zůstávají stejné. Pochopení rozdílu mezi neurózami, psychopatiemi, oligofreniemi a psychózami se nám pro tyto účely zdá podstatné.

V psychopatologické profesionální problematice herectví je třeba diskutovat vztah k hysterii a podíl některých zvláštních projevů jako narcismu, trémy, exkluzivity, záměny reálného a jevištního prostoru. Nedomníváme se, že by kterýkoliv z jmenovaných příznaků byl předpokladem herectví, může však být určitým profesionálním nebezpečím, o kterém je třeba vědět: to je také začátek cesty k předcházení, prevenci příslušných obtíží.

Jmenný rejstřík

ABRAHAM, K. 118,
ADLER,A. 118,119,124,171,
AGRICOLA 70,
ALDRIDGE,J. 204,
ALEXANDER,F. 58,
ALLPORT, G.W. ... 45,
APOLLINAIRE,G.... 184,
APPEL,W.H. 151,
ARISTOTELES..... 18,177,

BACON,F. 115,129,
BACH,J.S. 49,
BACHMANN,G. 157,
BALEY, S. 43,
BAUDELAIRE,CH. ..170,
BECKETT,S. 238,
BELL,CH. 216,
BENEKE,F.W. 65,
BERGSON,H. 211,
BETZ,W. 211,
BIČ,M. 173,
BINSWANGER,L. ...151,
BLEULER,M. 58,
BLEULER,E. 85,
BOBON,J. 208,
BOLIN,B.J. 51,
LE BON 147,
BOSS,M. 121,
BÖLSCHE,W. 170,
BRECHT,B. 42,92,200,231

BRITT,S.H. 178,
BROHM,F. 178,
BROŽEK,A. 67,
BRUCH,H. 58,
BRUNECKÝ,Z. 178,

BUBER,M. 149,
BUMKE,O. 100,248,261,
BURIAN,V. 238,
BÜHLER,K. 171,

CAMISSO A. 14,
CAREGORODCEV,G.. 37,
CARUS,C.G. 65,69,
COMTE,A. 36,
CONDREAU,G. 264,
CONWAY,W.M. 148,
COQUELIN 232,
CRAIG,G. 232,
CRINIS DE 230,

ČIŽMÁŘ,J. 63,
ČUKOVSKIJ,K. ... 22,170,

DAMASCENE 214,
DANĚK,K. 58,
DAVIDĚNKOV,S.N.. 241,
DARWIN,CH. 97,99,216,
DEMBOWSKI,F..... 210,
DESCARTES,R. ...24,
DIDEROT 181,193,
DIECKMANN,H....115,
DOUGALL,MC 101,
DRATVOVÁ,A. 37,
DÜRSSENOVÁ,A. ..142,

EDINGER,L. 113,
EJZENŠTEJN,S....203,
EMPEDOKLES 78,
ENGELS,B. 101
EYSENCK,H.R. 45,46,237,

FELLINI,F. 157,
FENICHEL,O. 178,
FERENCZI,S. 118,
FIEBIG,W. 210,
FIRSOV,L.A. 99,
FOU DJI TSAI 187,
FOUILLÉ,A. 76,
FOULKES,S.H. 138,
FRANKL,V.E. 115,121,
FREUD,S. 20,51,112,113,116,
117,118,119,121,123,124,125,128,129,
131,132,139,176,
FROMM,E. 119,

GALENOS..... 78,
GALL,F.J. 64,65,
GALTON,F. 61,210,
GASSNER,J. 152,186,203,
GIOVANNI,DI 65,
GLAESMER 67,
GLOVER,E. 118,
GLUKSMAN,J. 199,
GOETHE,J.A.W. 184,235,
GOLOMŠTOK, I.A. .. 21,
GOTTSCHALDT,K..... 59,
GREENACRE,P. 118,
GRIMM,E. 66,
GROSS,K. 171,
GRZEGORCZYK 80,
GÜLDEMUND,H..... 70,

HABERMANN,G. 210,212,213,
HAECKEL,E. 97,
HALBWACHS,M..... 48,
HALL,M. 24,
HALL,S. 171,
HARDY,O. 238,
HASTINGSOVÁ,M. ... 211,
HELWIG,P. 88,
HERAKLEITOS 43,
HERBART,J.F. 123,
HESSEN,S. 62,101,
HEVEROCH,F. 244,
HEYMANS,G. 76,
HIPPOKRATES 64,77,
HOFFMANN,H.F. 114,
HOFSTÄTTER,P.R. ... 180,
HOLLITSCHER,W. 37,
HOLUB,V. 178,
HOMÉR 204,
HOOTON, E.A. 66,
HORNEY,K. 119,121
HRBEK,J. 178,
HRUBÝ,V. 50,
HUNT,W. 67,138,
HUS 70,

CHALUPNÝ,F. 36,
CHAPLIN,CH. 147,219,238,
CHRISTIAN,P. 45,46,

IBSEN,H. 48,91,152,
IONESCO, E. 238,

JAENSCH,E.R 57,76,194,224,
JAENSCH, W. 57,76,77,
JACOBSON,E. 214,
JAMES,W. 193,219,230,
JANET,P. 58,148,241,
JASPERS,K. 46,237,
JÍLEK,F. 63,
JONES,E. 186,
JUNG, C.G. 14,47,48,52,81,82,83,
120,121,138,192,235,237,

JURANDOT 92,
JUROVSKÝ,A. 65,

KANT,I. 18,171,
KATZ,D. 61,

KELLAM,G.S. 154,
KEMPER,W. 224,
KIETZ,G. 219,221,227,228,

KLAGES,L. 227,
KLEIN,M. 171,
KOLÁŘÍKOVÁ,L. 113,
KOMÁREK,J. 210,
KONEČNÝ,R. 53,131,
KOTZEBUE,A. 65,
KÖLLING,H. 158,
KRATOCHVÍL,S. 131,
KREJČÍ,F. 44,
KRETSCHMER,E. 49,53,57,65,66,
67,84,88,89,194,223,

KUFFNER,K. 229,
KUNDERA,M. 187,

LANGE, C.G. 193,230,
LANGE,F.E. 198,199,
LANGEN,D. 159,
LAUREL,S. 238,
LAUTERER,Z. 46,
LAVATER,J.K. 64,
LAWRENCE,D.H. 129,
LEIBNIZ,W. 45,
LEMKE,R. 48,100,246,
LEONHARD,K. 35,38,102,110,
123,153,184,194,199,213,214,217,
LERSCH,P. 221,
LEUTZ,G. 159,
LIEFMANNOVÁ,E. 97,
LOMBROSO,C. 66,
LONDON,J. 85,
LORENZ,K. 99,

MADÁCH,I. 65,
MAETERLINCK,M. 186,
MAKARENKO,A.S. 137,
MARTERSTEIG,M. 179,
MARX,K. 54,
MATHES 67,
MAURIAC,F. 170,
MEJERCHOLD,V.E. 199,200,230,260,
MESNARD,P. 53,
MESSERSCHMIDT,F.X. 176,
MEYNELL,E. 54,
MEYNERT,R. 125,217,
MICHAJLOV,F. 37,
MICHEL,E. 151,
MILLER,A. 74,
MJASIŠČEV,V.N. 150,
MCDIGLIANI,A. 67,
MOLIÈRE 235,
MOLL 117,
MORÁVEK,K. 79,
MORENO,J.L. 139,144,149,150,153,
159,160,161,166,167,183,
MORENO,Z.T. 165,
MORIS,D. 47,
MÜLLER-FREIENFELS,R. 92,112,
MURPHY,G. 148,
MURRAY,F. 45,
MYSLIVEČEK,Z. 52,244,251,264,

NAKONEČNÝ,M. 46,
NEILL,E.O. 129,130,131,
NIETZSCHE,F. 119,173,182,194,208,

PAVLOV,I.P. 24,25,26,27,37,
51,66,78,79,114,138,
216,261,

PAUL,H. 159,
PETRILOWITSCH,N. .. 244,
PFISTER,O. 124,125,212,
PFLANZ,M. 179,180,197,
PICK,J.F. 57,

PISCATOR,E. 70,
PLATON 18,112,
PLATONOV,K.I. 264,
PLESSNER,H. 213,
PONDĚLÍČEK,I. 204,205,
PREUSS,K.T. 173,
PROCHÁZKA,J. 24,

QUINT,H. 124,240,

RACIN 152,
RANK,O. 51,121,
REICH,W. 118,
REIFENBERG,E. 66,
REIK,T. 118,
RIBOT,TH. 76,
RIEMANN,F. 240,241,261
RORSCHACH,H. 83,
ROSE, R. 128,
ROSS,E.A. 137,146,
ROSTAN,L. 65,
ROSTOHAR,M. 171,
ROTHACKER,E. 113,
RUBINŠTEJN,S.L. .. 37,44,137,
RUSSEL,B. 131,
RUTTE,M. 195,210,

SACHS,H. 182,
SARTRE,J.P. 148,
SEBERINI 65,
SEČENOV,I.M. 24,34,208,

SHAKESPEARE 91,152,235,238,
SHAW,B. 50,72,
SHELDON,W.H. 67,90,
SHERRINGTON,B. ...230,
SCHELLER,M. 151,
SCHLOSSBERG,H. ...100,126,216,230,
SCHNAUSS 61,
SCHOPENHAUER,A. ..242,
SCHULTZ-HENCKE ..124,126,240,244,
SCHULZ,J.H. 232,
SIGAUD,C. 66,
SIGHELE 137,
SILBERER,M. 187,
SLAVSON,S.R. 139,
SOPHOKLES 129,152,200,235,
SPENCER,H. 36,171,
SPITZ,R. 118,
SPRANGER,E. 76,
STANISLAVSKIJ....73,183,220,260,

STEINBECK,J. 148,
STOKVIS,B. 179,180,197,231,
SUCHANEK-FRÖHLICH,H. 58,
SULLIVAN,H.S. ...120,
SZONDI,L. 59,

ŠKERLJ 67,

TAIROV,A.J. 230,
TARDE 137,
TATTI,J. 219,238,
TEIRICH,H.R. 159,187,
TEREZA AVILSKÁ ..115,
THOMAE,H. 46,
TOLSTOJ,L.N. 22,73,
TOPITSCH,E. 18,

UCHTOMSKIJ,A.A. 31,

VANDERVAEL 65,
VANOVERBERGH ...211,
VÁLEK,J. 219,
VERLAIN,P. 170,
VĚDĚNOV,A.V. 42,
VIOLA,G. 61,65,
VONDRÁČEK,V. ...36,52,68,131,254,
VÖLGYESZI,F.S....80,

WEIZSÄCKER,V.v. ... 101,116,151,
WELLS,H.G. 98,
WERICH,J. 3,192,193,201,
WERTHAM,F. 205,
WIERSMA,E. 76,
WILLIAMS,R.M. 146,
WILLIAMS,T. 148,
WOODWORTH,R.S. 100,126,216,230,
WUNDT,W. 137,
WYSS,D.v. 115,
ZEMAN,H. 77,
ZILLIGOVÁ,M. 77,
ZÍBRT,Č. 63,
ZUTT,J. 212,

Věcný ukazatel a vysvětlivky

ABSTRAKCE, zobecnění 27
ACTING OUT 167,202
AGRESIVITA, výbojnost 126, 148,172
AFINITA, slučivost
AMENCE 254
ANALÝZA 132,138
ANTHROPOMORFISMUS 19
ANTICIPACE, předjímání
ANTIPATIE 153
ALTER EGO 162
APOLLINSKÉ 194
APRIORNÍ, předem stanovený, určený
ASCENSE 151,153
ASOCIACE, sdružení, spojení, nejčastěji
ve významu spojení myšlenek, představ 32,131,185
ASPEKT, zorný úhel
ATLETIK 67, 84
ATOM - SOCIÁLNÍ ATOM 149
AUDITIVNÍ, sluchový
AUTISMUS 85,224,257
AUTOGENNÍ TRÉNINK 220,232
AUTOEROTICKÝ 117

BASEDOWOIDNÍ TYP 77
BÁSEŇ 185
BEHAVIORISTÉ, stoupenci psychologického směru,
který pozoruje psychiku pod zorným úhlem chování
BECHER-LEHNHOFFŮV INDEX 68
BIOGENETICKÝ ZÁKON 97
BLUDY 252

CITY 102
CÍL 116
CYKLOFRENIE 258
CYKLOTHYMIE 86, 87, 88

DASEINSANALYSA 121
DAV 147
DEBIL 247,248
DECENIUM, desítiletí života
DÉGÉNERÉS SUPERIEURS 245
DELIRIUM 254
DEPRESE 241
DEREALIZACE, scisení 18,53,242
DEMENCE 249
DETERMINISMUS 20
DEZINTEGRACE 148,151
DĚDIČNOST 47
DIFERENCIACE, rozlišení, rozrůznění,
vyjevení rozdílů
DICHOTOMIE, rozdvojení, rozdělení na dvě
části
DIONÝZSKÉ 194
DISKRÉTNÍ, skrytý
DISKUSE 152
DISSOCIACE, rozpojení, porušení spojitosti 86
DOKTRINÁŘSTVÍ 85
DRUHOSIGNÁLNÍ TYP 79
DYSPLASTIK 84
DYSPLASTICKÝ, nerovnoměrně vyvinutý

EFEKTOR, výkonný orgán 25
EKTODERM, svrchní zárodečný list
EMOCIONALITA, citovost, citová stránka
ENTODERM, vnitřní zárodečný list
ENDOGENNÍ 255,259
EPILEPTICKÝ, EPILEPSIE, padoucnice 84,245
ERETICKÝ 248
ERETHISMUS, zčervenání 264
EROGENNÍ ZÓNA 109
EROS 118
ESTETICKÝ VJEM 263
EVOLUCE 97
EXISTENCIÁLNÍ ANALYSA 121
EXISTENCIÁLNÍ FRUSTRACE 131
EXKLUZIVITA 263

EXTREMITAS, končetina, koncová část
EXTRAPSYCHICKÝ, mimoduševní 20
EXTRATENSIVNÍ TYP 83
EXTROJEKCE, promítnutí navenek 125
EXTROVERSE 82,83

FACE TO FACE, tváří v tvář..... 145
FATÁLNÍ, osudový, neodvolatelný
FENOTYP 51
FIXACE, upevnění
FLEGMATIK 78,79
FOBIE 242
FORZÍROVÁNÍ, zesilování 175
FRUSTRACE, neuspokojení, ohrožení 131
FUNKCE PRIMÁRNÍ A SEKUNDÁRNÍ 76
FUNKČNÍ TYP C.G.JUNGA 81
FYLOGENESA, vývoj druhu 97

GENERAČNÍ OBDOBÍ, rozdělení životních období
podle vzrůstu, optima a sestupu schopnosti
plození 69
GENOTYP 51
GNOSEOLOGIE, vědní disciplina zabývající se
teórií poznání 19
GRACILNÍ, jemný
GRIMASOVÁNÍ 176

HABITUS, vzezření
HALUCINACE, přeludy 250
HERECTVÍ, pojem, definice, obsah 189,40,41
HIC ET NUNC, zde a nyní 187
HIERARCHIE, systém nadřazenosti
HIERARCHIE "DUŠE" 14
HISTOLOGIE, mikroskopická anatomie
HLASY, označení, které dávají duševně nemocní
sluchovým přeludům řeči..... 251
HRA 170
HRANICE 144
HVĚZDA, HERECKÁ HVĚZDA 205,206

HYPERESTHETICKÝ, vnímající se zvýšenou
citlivostí
HYPERSENSITIVNÍ, zvýšeně citově zpracovávající
zážitky
HYPNODRAMA 166
HYPNÓZA 180
HYPOPLASTICKÝ, podvyvinutý, málo vyvinutý
HYPOPLASTICKÝ TYP 67
HYSTERIE, HYSTERICKÝ 144,147,
175, 194, 241, 242, 243, 261

CHARAKTER 52
CHOLERIK 78
CHŮZE 216

IDENTIFIKACE, ztotožnění 125
IDIOT 247,248
IMBECIL 247,248
INDEX BECHER-LEHNHOFFŮV 68
INDEX NÁPADNOSTI 155
INDEX ROBUSTNOSTI 68
INDIVIDUALITA, INDIVIDUUM 53
INFANTILNÍ, dětský
INFERIOR, spodní
INSTINKT 99, 217
INTEGRACE, ucelení 77
INTEGRITA, celistvost
INTEGROVANÝ, ucelený
INTELEKTOVÁ ÚROVEŇ v populaci 49
INTELIGENČNÍ KVOCIENT, I.Q. 247
INTERPRETACE, výklad, podání
INTRAPSYCHICKÝ 20
INTRAUTERINNÍ, nitroděložní
INTROJEKCE, promítání dovnitř 125
INTROSPEKCE, sebepozorování 39
INTROVERSE, obrácení do sebe 82,83
INTROVERSIVNÍ TYP 83
INTUICE 81,60,42
IRRACIONÁLNÍ, mimorozumový
IUVENILNÍ, mladistvý
IUVENILIS - TYPUS 67

JÁ 112
JÁSTVÍ 52
JIŽNÍ TYP 224
JÓGA 220

KANALIZACE 148
KATATHYMIE 129
KATHARSE 166,202
KAZUISTIKA, případosloví, referování o nějakém případu
KOHEZE, soudržnost
KOHEZE SKUPINY 158
KOLEKTIVNÍ PSYCHIKA 120
KOMIKA 173
KOMPENZACE 124
KONCEPCE, pojetí
KONFLIKT 100,114,134,151,153
KOREKCE, oprava
KULT 172

LEPTOSOM 66
LOGIKA ..... 15,20,21,42 ,75
LOKALIZACE, umístění
LOKALIZACE tělových vjemů 229,230
LIBIDO 117,118,120,122

MAGICKÉ 12, 14
MAMMA, prs, ňadro
MANIE 258
MANÝROVÁNÍ 176
MARIÁNSKÝ KULT 21
MELANCHOLIE 258
MELANCHOLIK 78
MESODERM, střední zárodečný list
MÉNĚCENNOST 118,119
MIMICKÝ KLÍČ 60
MORAL INSANITY 245
MORFOLOGIE, tvarosloví
MOTIVACE 115
MRÁKOTNÝ STAV 254

MULTIDIMENSIONÁLNÍ, mnohorozměrný
MUTISMUS, němota 243
MY 151
MYSLITELSKÝ TYP 79, 80
MYSTIKA 18
MYŠLENÍ - PORUCHY 255
MYTHOLOGIE 142,204

NADJÁ 117
NADPŘIROZENO 12, 13
NARCISMUS 127
NÁPADNOST 155
NÁPADNOST, "PRINCIP NÁPADNOSTI" 63
NEENCEPHALON 113,114
NEOKORTEX 80
NEUROTIK 239
NEUROTOIDNÍ 240
NEVĚDOMÉ 34
NUDA 103,104,105
NUTKAVÉ PŘÍZNAKY 241
NUTRIČNÍ, obživný

OČEKÁVÁNÍ PUBLIKA 70
ODPOR 128
ODSTUP 145
ODVRÁCENÍ 128
OIDIPSKÝ KOMPLEX 129
OLIGOFRENIE 246
ONO 112
ONTOGENESA, vývoj jedince
OPAKOVÁNÍ KONFLIKTU 240
ORÁLNÍ, ústní 117
ORGASMUS, vyvrcholení pohlavní rozkoše 109
ORGON 118

PALAEENCEPHALON 113,114
PALEOKORTEX 80
PARANOIDITA, bludnost 250,252
PERMANENTNÍ, neustálý, průběžný
PERMEABILITA, propustnost

PERVERSE 245
PLÁČ 211,212,215
PODRÁŽDĚNÍ 24
PODNĚT 25, 20
PODSKUPINA 147
PODVĚDOMÉ 34
POHRDÁNÍ A HNUS 105,106
POPUD 115
POSEDLOST ROLÍ 181,262
POVAHA 51
POVĚRY 12
POTLAČENÍ 123
PRAVDĚPODOBNOST 21,62,122
PREFORMOVANÝ, předem utvořený
PROJEKCE 125
PROJEV 208
PROPRIOCEPCE 229
PROTIPŘENOS 126
PRVOSIGNÁLNÍ TYP 79
PŘÁNÍ 116
PŘÁTELSTVÍ 107
PŘEDSTAVA 183
PŘEDSTÍRÁNÍ 174
PŘENOS 126
PSEUDOLOGIE 243
PSYCHOAKTIVNÍ TYP 80
PSYCHOANALÝZA 129,132
PSYCHOBIOGRAFIE, životopis, sestavený s ohledem
na psychologii 89
PSYCHODRAMA 160
PSYCHOPASIVNÍ TYP 80
PSYCHOPATHIE 244,245,246
PSYCHOTHERAPIE 138,139,140,165,259
PSYCHÓZA 249
PUD 99,100,101
PUD PO ZÁŽITCÍCH, PO NOVÉM 103,104,105
PUZENÍ 100
PYKNIK 66

RACIONÁLNÍ, rozumový, myšlenkový

REAKTIVNÍ TYP C.G.JUNGA 81
REALITA, PRINCIP REALITY 117
RECEPTOR 25
REFLEX 24,25,26
REGRESE, sestup, pokles na nižší úroveň 98
REINKARNACE, převtělování 19
REZULTOVATI, býti výsledkem
RIGIDITA, ztrnulost
RITUS 172
ROBUSTNOST, INDEX ROBUSTNOSTI 68
ROLE 144
RUDIMENT, počátek, základ

ŘEČ 178,210

SANGUINIK 78
SEN 182,188
SETKÁNÍ 149
SCHISMA, zkřížení
SCHIZOFRENIE 255
SCHIZOIDIZACE 147
SCHIZOIDNÍ 85
SCHIZOTHYMIE 84,85
SIMULTÁNNÍ, současný
SITUAČNÍ KONTEXT 56
SKELET, kostra
SKUPINA 145
SMÍCH 211,212,213
SMRT 14,22
SMUTEK 242
SMYSL EXISTENCE 121
SOCIÁLNÍ ATOM 149
SOCIOCEPCE, vnímání sociálních vztahů 157
SOCIODRAMA 163
SOCIOFOBIE, strach ze společnosti 90
SOCIOGRAM 153
SOCIOMETRIE 153
SPIRITISMUS 17
STADIUM AKCEPTACE, stav ve kterem sugerend
přijímá sugesci 206

STADIUM EFFECTIONIS, stav ve kterém se sugesce uskutečňuje 206
STARS 156
STÍN, SOCIOMETRICKÝ STÍN 157
STÍSNĚNOST 242
STRACH 242
STRATIFIKACE, vrstvení
SUBJEKT 53
SUBLIMACE 118,124
SUBMISE 151
SUBSTANCIONÁLNÍ 23
SUGESCE 17,18,179
SUGESTIBILITA 17,180
SUKCESIVNÍ, postupný
SUPERIOR, hořejší
SYMBOL 186,187,188
SYMPATIE 107,153
SYMPTOM 75
SYNDROM 75
SVOBODA, "RISIKO SVOBODY" 119,120

ŠABLONA, ŽIVOTNÍ ŠABLONA 119

TELEOLOGICKÝ, z hlediska účelu
TEMPERAMENT 53
TETANOIDNÍ TYP 77
TĚLOVÉ SCHÉMA 230
THANATOS 118
TLOUSTNUTÍ 58,67
TORPIDNÍ 248
TRAGIKA 84,173
TRANSCENDENTÁLNÍ, překračující dané rozmezí
TRÉMA 264
TROCHANTER, anat.: chocholík
TROCHANTERICUS - TYPUS 67
TRUNCUS, kmen (anat.)
TŘÍDNOST V PSYCHOLOGII 134,159, 160
TURGOR MOTILITY 224
TYP 61
TYP HERECKÝ 194

21996 r

ULTRASENSIBILITA 52
UMĚLECKÝ TYP 79,80,95

ÚTLUM 28
ÚZKOST 103,119,241,242,264

VARIABILITA, proměnlivost
VEGETATIVNÍ REAKCE 229
VERIFIKACE, ověření
VĚDOMÍ - PORUCHY 254
VINA 148
VISCERA, útroby
VISKÓZNÍ TYP 84, 87
VIZUÁLNÍ, zrakový
VJEM 24,102,183
VROZENÝ A DĚDIČNÝ 50
VÝRAZ 208,229
VŽITÍ SE 230,231,232

ZASTÍRÁNÍ 174
ZVĚDAVOST 105

Název	Úvod do herecké psychologie
Autor	Hugo Široký
Stran / VA	282 / 20,72
Obrázků	—
Náklad	380 výtisků
Vydavatel	Janáčkova akademie múzických umění v Brně
Určeno	pro posluchače Herecké katedry JAMU, Divadelní fakulty AMU, Divadelní fakulty VŠMU
Vedoucí katedry	Doc. dr. Karel Bundálek
Povoleno	Rektorátem Janáčkovy akademie múzických umění v Brně, dne 4. I. 1964 — D - 05*40021
Vydání	první 1964
Nakladatel	Státní pedagogické nakladatelství, n. p., Praha 1
Číslo publikace	1032 - 4094
Tiskárna	Knihtisk, n. p., provoz 6, Praha 1
Druh tisku	ofset

17 - 414 - 64 **Kčs 14,90**

Tato publikace neprošla redakční ani jazykovou úpravou v redakci nakladatelství